

Львівське відділення Інституту літератури
ім. Т.Г.Шевченка НАН України

Пантелеймон КУЛПШ

Листи до М.Д.Білозерського

Упорядкування, вступна стаття й коментарі Олеся Федорука

44

Видавництво М.П. Коць
Львів - Нью-Йорк
1997

ББК Ш5(2Ук)5
4К13

Серія "Літературні пам'ятки"
Випуск 3

У збірнику публікуються листи Пантелеймона Куліша (1819-1897) до Миколи Даниловича Білозерського (1800-1879), поміщика з Борзенського повіту Чернігівської губернії, двоюрідного брата Ганни Барвінок. Листи, що охоплюють період від 1842 р. по 1869 р., містить великий матеріал для дослідження суспільних і літературних процесів XIX ст., в яких П.Куліш брав активну участь. У виданні зібрані всі відомі листи Куліша до адресата, які подані за автографами. Більшість листів публікується вперше.

Для наукових працівників-філологів, істориків, викладачів і студентів.

Відповідальний редактор Свіген Нахлік

Рецензент Василь Івашків

Літературний редактор, коректор Наталія Кім

Художнє оформлення Олена Кіс

ISBN 966-02-0313-6

© О.О.Федорук, упорядкування
примітки, 1997
© Видавництво М.П. Коць, 1997

П.О.Куліш і М.Д.Білозерський:
взаємини на тлі доби

1

Пантелеймонові Кулішеві у студіях над його життям і творчістю поталанило чи не найбільше - мав підстави колись твердити С.Сфремов¹. Сьогодні, з перспективи сотих років від дня смерті Куліша, цю тезу треба продовжити: "...але - водночас і чи не найменше". Взагалі життя і творчість Куліша мали досить парадоксальні вирахження, парадокси супроводжували його ім'я і після фізичної смерті. Неприродним це виникало лише для української літератури, яка змушенна була розвиватися, долаючи різні полюси протилежностей. І якщо у самому Кулішеві ці полюси єдналися у якесь, хай суперечливі і, на перший погляд, непослідовне, але - ціле, то українська література і насамперед українське літературознавство від них розривалися, будучи підпорядковані часоплинним і минущим ідеологічним забаганкам.

Перші біографічні праці, спеціально присвячені Кулішеві, з'явилися відразу після його смерті - якщо виняткове в історії українського письменства. Майже одночасно Б.Грінченко, В.Шенрок і О.Маковей опублікували різновартісні дослідження про Куліша, які за рівнем синтетизму і використанням архівного матеріалу (верідко вони цитуються саме за цими працями) досі, на жаль, багато у чому залишаються не перевершеною. Ці статті дали змогу зрозуміти: не стало людини, котра була живою історією XIX століття, була організатором і творцем нового українського письменства. Відтак студії над Кулішем раз-у-раз привертали увагу дослідників, які, долаючи народницькі "баталії" довкола Куліша - за чи проти (вони значно різнилися від "боротьби" за Шевченка), врешті у 1920-х рр. вийшли на рівень неупередженого вивчення спадщини письменника. Наприкінці 1920-х - на початку 1930-х рр. ці дослідження (наступне твердження потребує ширшого й окремого обґрунтuvання) сягнули того ступеня, коли можна було констатувати: в умовах підрядянської дійсності неофіційно витворилася ціла літературознавча (потенційно ж - інтердисциплінарна) галузь - кулішевівство. У цей час за редакцією О.Дорошкевича готувалося до друку нове зібрання творів П.Куліша у 20- і більше томах (вийшли лише 1-й, 3-й і 6-й тт.); за повнотою її рівнем

¹ Сфремов С. Превілій Куліш: Характер і завдання дослідів про Куліша // Пантелеймон Куліш: Збірник праць Комісії для видання пам'яток новітнього письменства. - К., 1927. - С.5.

наукового спрацювання текстів воно мало би значно перевершити незакінчені видання І.Каманіна та Ю.Романчука.

Однак, зі зміною сталінського курсу ця праця враз перервалася. Одні дослідники були фізично знищені (Єфремов, Зеров, Філіпович), інші - припинили кулішевнавчі дослідження з огляду на небезпеку потрапити в журнала сталінської системи (Петров, Дорошевич). Кулішеве ім'я стало забороненим. Відлига 60-х років дала змогу якось мірою повернути цю постать українській культурі - було надруковано його листування з Аксаковими², вийшли дві книжки вибраних творів Куліша. Проте у 1970-80-х рр. процеси заморозились, допоки чергова хвиля національного відродження не "оживила" Кулішеве ім'я, повноцінно повернула його українській культурі.

Довга і нелегка була дорога до Куліша, така ж нелегка, як і життєвий шлях самого Куліша. Так вже йому, мабуть, судилося - бути суголосним добі: відбивати її у своїй творчості за життя та випробовувати на собі її міць описля. І сьогоднішнє "повернення" Куліша відбувається не без тих самих драматичних проблем, що його переживає усє суспільство. Хоча численні дослідження сучасних літературознавців піднімають нові пласти, заглиблюються у творчість Куліша, беруть різні й аспекти для висвітлення; перевидаються його твори: два грунтовні двотомники, репринтне видання "Записок о Южной Руси", "Хутірська філософія", кількаразово окремо - "Чорна рада" (стараннями М.Гончарука, Є.Нахліка, В.Івашика, Вал.Шевчука та ін.) - все ж Куліш, як і колись у 1920-х рр., за влучним висловом В.Петрова, досі залишається для нас значною мірою "архівним письменником". Неопублікованих творів Куліша, його листування, праць інших осіб, у т.ч. щодених записок, епістолярів, котрі б торкалися особи Куліша, творів виявленіх і ще нерозшуканих або призабутих, що зберігаються в архівних сховищах України та Росії - Києва, Москви, Петербурга, інших міст, а також у приватних колекціях - усього ще невиданого й невведеного в науковий обіг наазиралося б на десяток грубезних томів. У наш час - у 1990 рр. - з усієї цієї маси матеріалу опубліковано лише: по одному листу Куліша до П.Капніста³ і Ф.Міклошича⁴, кілька листів Куліша до В.Шенрока⁵, Кулішева справа у звязку з Кирило-Мефодіївським процесом, "Щоденник" Куліша від 1845-1847 рр.⁶ та його

² Гудді М.К. Невидані листи П.О.Куліша до Аксакових // Радянське літературознавство. - 1957. - Ч.19. - С.64-120.

³ У кн.: Матеріали до історії літератури і громадської думки: Листування з американських архівів. 1857-1933. - Нью-Йорк, 1992. - Т.3. - С.31-34.

⁴ У кн.: Листування українських славітів з Францем Міклошичем / Упоряд., передм. І.І.Свенціцького; Археогр. оформл., прим., посажч. О.А.Купчинського, передл. з нім. М.І.Свенціцької. - К., 1993. - С.234-237.

⁵ У кн.: Крутикова Н. Н.В.Гоголь: Исследования и материалы. - К., 1992. - С.277-297.

⁶ Куліш П. Щоденник / Упор. і прим. С.М.Кіржаєва. - К., 1993. - 87 с.

спогади "Около полустолетия назад. Литературные воспоминания"⁷. Оце, здається, і все.

У тридцяті роковинні від дня смерті Куліша С.Єфремов писав: "Видання матеріалів та документів, як листування та згадки, видання всіх творів Куліша, нарешті, дальші над тими матеріалами і творами досліди - ось ті дезидерати в сфері кулішевнавства, що їх ставлять усі дослідники, які писали про Куліша над свіжкою ще могилою та по свіжих слідах. Власне, саме тепер надходить час, щоб оці дезидерати повною мірою спровадити і тим новий розпочати період кулішевнавства"⁸. З сумною іронією сьогодні сприймаються ці слова: у соті роковинні Кулішевої смерті вони залишаються такими ж актуальними: як і у 20-х роках, нагальну стоять питання "розпочати новий період кулішевнавства" у спріві видання Кулішевих рукописів.

2

"...От би кто зробив хороше діло: той, хто позбирав би мої листи не ради мого я, а задля того, про що се ж писано; а воно не переставало писати, ба, й сидячи за трапезним столом, як не мало часу до відпису через усіякі службові праці"⁹, - так колись Пантелеїмон Куліш оцінив вагу свого листування, відписуючи М.Павликіві 28 листопада 1892 р. на його пропозицію зібрати, впорядкувати і видати епістолярію письменника.

Справді, Кулішеві листи дають надзвичайно багатий матеріал для пізнання його доби, для вивчення діяльності Куліша у час, коли він був її співтворцем. А це більше половини XIX століття: переломні 1840 - початок 1860-х рр., коли "український елемент" (вислів Куліша) в російському суспільстві та літературі став "оживати", виразно виділятися і посідати своє окремішне місце, - тоді П.Куліш був рушієм цього "елементу"; 1860-і рр., коли в Галичині почав зростати, набирати характеру самоусвідомлення і міцніти народовський напрямок, - тоді Куліш став його візантіем проводиром; 1870-90-і рр., коли Куліш, поступово відходячи від активного суспільно-літературного життя, не переставав уважно стежити за ним, відбивати його в своїх оцінках. Він відгукувався на сучасні йому ідеї, розумів чи не сприймав їх, захоплювався чи заперечував, але завжди реагував: пристрасно, непоганковано, завзято. Листи Куліша пройняті духом його доби, вони ж є важливим, нерідко - першорядним, джерелом для дослідження багатьох процесів, що розвивалися в українському (та російському) суспільстві, і в яких Куліш брав більш чи менш активну участь, - він-бо ніколи не був поза межами живого зацікавлення ними.

⁷ Ці спогади у 1990-х рр. опублікували кіровоградська газета "Слісавет", що зазначає В.Панченко у ст.: Олександровська "лабораторія" Пантелеїмона Куліша // Літературна Україна. - 1995. - 3 серп.

⁸ Єфремов С. Вказ.пр. - С.8-9.

⁹ Волняк М. Останні зносини П.Куліша з галичанами. (З додатком його листування з М.Павликом) // Записки НТШ. - Львів, 1928. - Т.148. - С.176.

Куліш за своєю вдачею мав жадобу на людей. Його потреба спілкуватися ішла в парі з бажанням бути почутий і вислуханим. Жива думка, живе слово, звернене до потреб сьогодення, задивлене у майбутнє, з синтезом минулого, - ось домінанта Кулішевої кореспонденції. Однією з центральних тем листів Куліша були його творчі плани та їх здійснення, загальна концепція української літератури, культури, історії, місце української нації серед націй сусідніх - російської та польської, взаємини підросійської України з Галичиною та Буковиною¹⁰. Водночас для цього листування стало чи не найважливішим засобом, за допомогою якого він міг, за його словами, "знати виворот медалі, котру [...] бачив з лица, а лице тієї, що [...] бачив з вивороту"¹¹. Нерідко усамітнюючись на хуторі, Куліш лише через своїх кореспондентів тримав руку на пульсі життя, відчував його живе дихання, знав його затінені сторони.

Отож, наскільки важоме місце у Кулішевій біографії посідало його листування, настільки для дослідника життя й творчості Куліша є важливим відтворити його у всій багаторічній складності. Воно - і ключ до розуміння доби Куліша, і посутній причинок для студій над Кулішовою біографією - і "зовнішньою", і "внутрішньою", творчою.

Тою мірою, якою Куліш є автобіографічним письменником, котрий вкладав у свої твори не лише моменти пережитого, а й власну ідеологічну концепцію, що нерідко набуvalа чіткіх абрисів формул, - його листи еданаються з власними творами - художніми, літературознавчими та історичними, обопільно доповнюють одне одного. Його концепція хутірянства, "втечі" на "острів блаженних", у "Землю обітовану" (так Куліш називав свій хутір Байвіцну) однаково виражається і в листах, і у творах художніх та публіцистичних; його погляд на українську історію, словесність, його теорія літератури, як "сосуд народності", обґрутується та пропагується рівночасно і в листах, і в літературно-критичних та історичних працах; його апологія "культурницької" праці як антитеза "руйництву" та "гайдамаччині" так само чітко окреслена і в його листах, і у віршах та поемах.

Жанр Кулішевих листів не назовеш однозначно епістолярним, - подеколи він нагадує сторінки щоденника: Куліш, у стилі своєї доби, полюбив резонувати, водночас його листи, наприклад, до дружини з Москви 1855 р. більше схожі на щоденні нотатки, фіксацію власних спостережень, переживань. З іншого боку, брак відвертості зі собою у дійсному "Щоденнику" компенсувався присутністю уявного читача. У листах уявний читач був реальною особою, але їх діалогічність мала іноді всі ознаки монологу - розмови зі своїм "я". "Щоденник" Куліша таким чином скідався на його листи, а листи - на його "Щоденник".

¹⁰ Про це також див.: Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах // Виbrane листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. - Нью-Йорк - Торонто, 1984. - С.24-25.

¹¹ Там само. - С.176.

Кулішеві листи загалом - це сверідний роман у листах, роман-хроніка, композиційно невивірений, мозаїчний, як і саме життя, але, головне, - правдивий і досить психологічний. У цьому сенсі вони є самодостатнім жанром, головний герой яких - "таричий Куліш" - розвивається, доляючи суперечності власної душі та середовища, переживає радощі, злести, падіння, конфлікти, особисті драми та розчарування, - через неспіввіднесеність себе з оточенням, своїх задумів з їх реалізацією. Цей герой живе діяльним, неспокійним, іноді подвійним життям, сповненим різних пригод і небезпек. Роман виглядає більш цілісно у межах одного адресата, особливо, коли ним є жінка (як Милорадовичівна чи Рентель), і коли Куліш виступає героєм "роману", - тоді можна впевненіше ствердити і певну його структурну завершеність.

Значення Кулішевих листів сучасники оцінили ще за життя автора. В один рік - 1892 - А.Титов опублікував частину Кулішевих листів до О.Бодянського (більше з огляду на постать адресата)¹², а М.Павлик - його листи до Крашевського (з метою нагадати "новоєріцям" про невдалу спробу угоди Куліша з поляками 1882 р.)¹³. Після Кулішевої смерті на сторінки періодики, насамперед "Київської старини", відразу ринула лавина його листування з найрізноманітнішими кореспондентами, від першорядних постатей української культури до зовсім непримітних людей, про яких ніхто ніколи б не довідався, якби вони не переписувались з Кулішем. З'явилися листи Куліша до (подається у порядку публікації) І.Хильчевського, О.Бодянського, Т.Шевченка, Д.Каменецького, В.Барвінського, В.Тарновського-батька. У наступні два десятиліття зусилля багатьох вчених були спрямовані на дослідження та видання епістолярії Куліша; майже щороку публікувалися все нові і нові його листи до нових адресатів. Виглядало, що їм немає кінця. А скільки ще чекало на публікацію...

Мабуть, юдиний український письменник не залишив після себе такої величезної епістолярної спадщини, як П.Куліш. Коли за дорученням УАН А.Бем розбирав, описував і заносив на картки Кулішеві листи в редактора писані Куліша І.Каманіна, він підрахував, що з них 828 опубліковано і 535 надруковано у 34-х виданнях¹⁴. І.Каманін, готовчи видання творів письменника, планував подати їх у трьох томах по 20-25 аркушів кожний. О.Дорошевич на початку 1930-х рр., очолюючи редакцію нового зібрання творів Куліша, міг це число вже подвоїти. Сьогодні, якби з'явилася можливість видати лише усі відомі Кулішеві листи, обсяг цього

¹² Письма П.А.Куліша к О.М.Бодянському // Русский архив. - 1892. - Кн.3. - С.291-304.

¹³ Павлик М. Куліш та Крашевський: причинок до історії русько-польських відносин // Народ. - 1892. - Ч.20/21. - С.221-224.

¹⁴ Звідомлення про діяльність УАН у Києві до 1.01.1920 р. Цит. за: Волюк М. Листування Панни Куліша з Олександром Кониським // Нова Україна. - 1923. - Ч.7/8. - С.267.

видання збільшився б утрічі. І досі неопублікованими залишаються листи Куліша до дружини, її братів Білозерських (Миколи, Олександра, Івана, Олімпія, Віктора), матері, П.Плетньова, М.Макарова, О.П.Макарової, О.Смирнової, М.Гербеля, П.Чуйкевича, І.Славницького, частина листів до О.Бодянського, більшість листів до В.Шенрока, листи 1890-х рр., згруповані у "Чорнові зошити" Куліша, безліч листів до невстановлених адресатів і т.д. Вимагають суттєвих уточнень Кулішеві листи, опубліковані відразу після його смерті, коли не можна було друкувати тексти без купюр, не зачіпаючи ще живих людей, про яких у них ішлося. Так, наприклад, значні купюри були зроблені при публікації листів Куліша до О.Кістяківського. Ще гірша справа з листами до Куліша. Більшість їх, як відомо, згоріла під час пожежі на хуторі у 1885 р. Однак навіть тих, котрі якимось чудом уціліли або надійшли до Куліша після цієї катастрофи, проте залишаються не виданими, - сотні, і серед них - від М.Драгоманова¹⁵, М.Павлика, Н.Кобринської, К.Трильовського, О.Кониського, П.Плетньова, А.Метлинського та ін.

Востаннє серйозну публікацію Кулішевої епістолярії здійснив сорок років тому М.Гудзій, надрукувавши 40 листів Куліша до Аксакових у супроводі досить ґрунтовних, як на той час, приміток (див. покликання 2). Листи П.Куліша до М.Д.Білозерського, які пропонуються в цьому виданні, сподіваємося, викличуть додатковий інтерес до рукописної Кулішевої спадщини та, зокрема, до його листування, і якось мірою причиняються до праць багатьох науковців над усім доробком Куліша, яка врешті-решт увійчується повним зібранням його творів.

3

"Николаю Даниловичу Белозерскому с глубоким почтением и благородностью за постоянное его сочувствие литературным моим предприятиям и за помощь словом и делом. П.Кулиш"¹⁶. - Цей Кулішевий дарчий надпис М.Д.Білозерському на 1-му томі "Записок о Южной Руси" може, без сумніву, стати епіграфом до характеристики їхніх взаємин.

Пантелеймон Куліш і Микола Білозерський - з погляду історії українського письменства - піра далеко не рівноцінна. Кого могла б за-

¹⁵. Уривки листів Куліша до М.Драгоманова видав О.Лотоцький після того, як Український науковий інститут у Варшаві придбав частину архіву М.Драгоманова, і серед них - 36 листів П.Куліша до М.Драгоманова та 3 до М.Павлика (Лотоцький О. П.О.Кулиш та М.П.Драгоманов у їх листуванні. - Прага, 1937. - 14 с.). Видання О.Лотоцького було попереднім, за ним планувалася повна публікація набутих Кулішевих листів. Однак під час війни приміщення УНІ разом з усіма паперами згоріло, і Кулішеві листи до Драгоманова сьогодні назавжди втрачені. Це ще раз свідчить про те, як важливо вчасно публікувати рукописи, які всупереч парадоксальному твердженню, на жаль, горить.

¹⁶. Із книгодобірні С.Білоконя. Під дедлінгаю датою: "1856, окт^{ябрь} 24. С.Петербург".

цікавити постати М.Д.Білозерського без огляду на те, що він був одним з важливих Кулішевих кореспондентів? Звісно, це не близкуча пара, на киталт - Куліш і Шевченко, чи Костомаров, чи Максимович, чи хтось із галичан: І.Пулюй, О.Барвінський, у світлі взаємин котрих творився історико-літературний процес, а відтак і студій над ними раз-по-раз привертали увагу дослідників, будучи завжди актуальні в міру того, як часто перепи-сувалися або уточнювалися ті чи інші сторінки української історії. Їхні стосунки ніколи не надавалися до однозначного трактування: надто-бо су-перечливо і нерідко драматично вони розвивалися. І не дивно - це були взаємини між першорядними величинами, неабиякими особистостями, кожний з яких мав складну натуру та своєрільну вдачу, кожний з яких був цілою епохою, вартою окремих студій. Вони захоплювали, збуджували, інтригували уяву дослідників, котрі діставали змогу занурюватися не тільки у царину історії, а й психології. І тут, що характерно, особливу психологічну напругу у стосунках між ними приносила насамперед сам "гарячий Куліш", "вибухонебезпечний" Куліш, пристрасний, непогамовний та парадоксальний, він свою натуру експансував на оточення, і сточення іноді не витримувало, бунтувало - ширя приязнь переходила у гучні розриви.

Інакше виглядали взаємини П.Куліша і М.Білозерського. Зародившись на світанку літературної діяльності Куліша, вони тривали леді не сорок років, до кінця життя Білозерського. Попри життєві катаклізми, зміни поглядів і уподобань, незважаючи на тисячі миль і роки розлуки, що віддалили їх, через пріру інтересів, яка щороку між ними збільшувалася, Куліш і Білозерський знаходили шлях один до одного, дивуючи тою стабільністю і навіть інтенсивністю у стосунках, яка дає підстави ствердити: Куліш таки вмів бути постійним... "І вчора куліш, і сьогодні куліш".

Микола Данилович Білозерський - поміщик в Чернігівщині, у 1820-30-х рр. борзенський повітовий суддя. Якийсь родич - не то двоюрідний брат, не то рідний стрижко - Кулішової дружини Лесі, відомої як письменниця Ганна Барвінон, і кирило-мефодіївця Василя Білозерського. Ще - про нього не вельми поштово відгукнувся у своєму "Щоденнику" Т.Шевченко¹⁷. Ось переважно і вся майже вичерпна характеристика цієї людини, що у різних комбінаціях донедавна раз-у-раз передруковувалася з довідкових видань у монографії, і навпаки. Природно, у такому разі постає питання, що могло бути спільного між провінціалом і, судячи з такої характеристики, майже гоголівським персонажем Білозерським та культурником-естетом, європейцем у найширшому розумінні Кулішем? Найкращу

¹⁷. Загин 22 січня 1858 р.: "Этот филантроп-помещик так оголосил своих крестьян, что они сложили про него песню, которая кончается так:

А в нашого Білозера	А в нашого Білозера
Синяя кобила,	Червона хустка,
Бодай же його побила	Ой не одна в селі хата
Лихая година.	Осталася пустка.
Наивное, непинное мещенство!"	

відповідь на це дадуть самі тексти листів, що публікуються далі, але непередньо подамо деякі вступні зауваги.

Родина Білозерських - явище виняткове в українській культурі. Вихідці з козацько-старшинської верстви середньої руки - праотці їх були переважно сотниками - вони відчули у собі похлив крої, зуміли зберегти традиції предків. Чернігівська та Сіверська землі виділялися автономістичними устремленнями української шляхти ще у XVIII ст.¹⁸ У XIX ст. ці настрої знову посилилися, але вже на культурницькому полі. Не останню роль у цьому процесі відіграли Білозерські. Це не був рівень Тарновських, Галаганів, Ханенків, Маркевичів, які за майновим станом, а значить - і за громадською значимістю, стояли на щабель вище. Проте Білозерським треба віддати належне: вони значною мірою причинилися до появлення "українського елементу" в Російській імперії, до відродження здатності українців самоусвідомлювати себе як окрему духову спільноту.

Існувало дві лінії Білозерських, що їх започаткували брати Данило¹ та Михайло, сини Василя Йосиповича Білозерського, полкового хорунжого артилерії. Михайло одружився з Мотроною Василівною, родом зі Сілевичів по лінії батька та Риб по матері; від їхнього шлюбу народилося дев'ятеро дітей, серед яких Василь, відомий кирило-мефодіївець і видавець "Основи". Леся - дружина Куліша та письменниця, Микола - фольклорист і видавець "Южнорусских летописей", Олімпій і Олександр - проходили по процесах: перший за зв'язки із Герценом, другий - у справі "Землі і волі"; Віктор - залишив позитивний слід у долі Костомарова, Надія - дружина відомого етнографа Симонова-Номиса, мати письменниці Надії Кібальчич. Данило Васильович мав синів Івана та Миколу. Іван одружився з двоюрідною сестрою Мотрони Василівни по матері - Оленою, сестрою поета-романтика Віктора Забілі; у них народилися Іван і Карло. Після смерті Івана Даниловича Олена Миколаївна взяла пілуб (вінчаний чи невінчаний - про це достеменно невідомо) з його братом Миколою (див. таблицю "Родовід Білозерських").

Обидві лінії Білозерських посідали досить важоме місце у суспільно-громадському житті краю. Михайло Васильович і Микола Данилович у 1820-30-х рр. обиралися повітовими маршалками, крім того перший був повітовим комісаром, другий - з 1830 р. і призначений до 1839 р. - повітовим суддею, Іван Данилович - депутат Чернігівського дворянського зібрannia від Борзенщини. Усі вони користувалися працівною пошаною серед місцевого панства. Михайло навчався у Київській духовній академії, проте зачитувався Волытером. Микола Данилович також виділявся своїм розумом і освітою - вчився у Харківському університеті, мав широкі знайомства у Харкові та Петербурзі: М.Гоголь, П.Гулак-Артемовський, П.Максимович, Н.Кукульник, А.Мокрицький та ін.

Батько та мати проживали в Борзі, - згадувала Олександра Білозерська-Куліш, - мали декілька домів (під солом'яною стріхкою). Один бу-

¹ Про родовід Білозерських по материній лінії довідуємося з листа Г.Барішок адвокатові І.Л.Шрагові від 3.01.1908 р. Ось уривок з нього: "Вам посыпаю одновідь мого близького родича Ів. Ів. Білозерського, <...> батька Льва Ів. Білозерського: "Родство с Полуботками идет разумеется по линии Вашей матери и моей бабушки. Белозерские здесь ни при чем. Марина Максимовна, урожденная Соханская, была дочерью Полуботковой, вышедшей замуж за Соханского. Неизвестно, впрочем, была ли Полуботковой дочерью или по крайней мере близкой родственницей Гетьмана, т.к. фамилия Полуботковой была очень распространенная в Малороссии. И теперь есть Полуботки между духовенством и козаками. У Марини Максимовны были четыре дочери: Марья Николаевна (Среброльская), Надежда Николаевна (Забелло, моя бабушка), Анастасия Николаевна (Дуброва) и Ульяна Николаевна (Сиденич, Ваша бабушка, без сомнения). Дети Ульяны Николаевны: Матрона Васильевна, Евдокия Васильевна (Шклеревич). Из этого видно, что относительно родства с Полуботками, обе линии Белозерских занимают одинаковое положение <...>" (ЧЛМК. - А.3138).

² Борзенський сотник. Про те, що М.Риба був чоловіком М.Соханської, див.: Модзалевский В. Малороссийский родословник. - К., 1910. - Т.2. - С.86; К., 1912. - Т.4. - С.620. Див. також прим. 8.

³ За цю родину 100 душ і 400 дес. землі (Там само. - Т.2. - С.86).

⁴ З 1780 р. служив у Київському кінно-егерському полку, вийшов у відставку 1791 р. у чині маіора (Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. - Спб., 1901. - Т.2. - Ч.3). Среброльські мешкали у хуторі Сороки під Борзиною, де у січні 1847 р. їх відвідав Т.Шевченко і намалював портрет Ю.Г.Среброльської.

⁵ Титулярний радник, власник с. Мартинівка Борзенського пов. (Милорадович Г. Указ.соч. - Т.1. - Ч.1. - С.17).

⁶ Штабс-капітан (Там само. - С.17).

⁷ Полкових артилерії (Там само. - С.17).

⁸ М.М.Білозерський пише, що чоловіком Н.М.Забілі був якийсь Риба (Белозерский Н.М. Т.Г.Шевченко по воспоминаниях разных лиц // Воспоминания о Тирасе Шевченко. - К., 1988. - С.203).

⁹ З 1754 р. служив у артилерії, в 1784 р. йому присвоено чин полкового хорунжого; згодом за вибором дворянства був присяжним Борзенського повітового суду (Милорадович Г. Указ.соч. - Т.2. - Ч.6. - С.237. Прибавлення к 2-й частині).

¹⁰ Підпоручик лейбігвардії Семеновського полку (Там само. - С.237).

¹¹ Навчався у Київській духовній академії, служив комісаром у Борзенському суді, був повітовим маршалком (Там само. - С.237).

¹² Народився бл. 1759 р. На службі перебував з 20.03.1774 р. у Генеральному суді; з 7.10.1774 р. - колезький канцелярист; з 8.02.1781 р. - військовий

¹⁸ Див.: Оглоблин О. Люди старої України. - Мюнхен, 1959. - 312 с.

¹ Про родовід Білозерських по материній лінії довідуємося з листа Г.Барвінок адвокатові Л.Л.Шрагоні від 3.01.1908 р. Ось уривок з нього: "Вам посилаю одновідь мого близького родича Ів. Ів. Білозерського, <...> батька Льва Ів. Білозерського: "Родство с Полуботками идет разумеется по линии Вашей матери и моей бабушки. Белозерские здесь ни при чем. Марина Максимовна, урожденная Соханская, была дочерью Полуботковы, вышедшей замуж за Соханского. Неизвестно, впрочем, была ли Полуботкова дочерью или по крайней мере близкой родственницей Гетьмана, т.к. фамилия Полуботковы была очень распространенная в Малороссии. И теперь есть Полуботки между духовенством и козаками. у Марины Максимовны были четыре дочери: Марья Николаевна (Сребдолльская), Надежда Николаевна (Забельло, моя бабушка), Анастасия Николаевна (Дуброва) и Ульяна Николаевна (Силевич, Валля бабушка, без сомненья). Дети Ульяны Николаевны: Матрона Васильевна, Евдокия Васильевна (Шкляревна). Из этого видно, что относительно родства с Полуботками, обе линии Белозерских занимают одинаковое положение <...>" (ЧІМК. - А-3138).

² Борзенський сотник. Про те, що М.Риба був чоловіком М.Соханської, див.: Модзалевский В. Малороссийский родословник. - К., 1910. - Т.2. - С.86; К., 1912. - Т.4. - С.620. Див. також прим. 8.

³ За інші родовід 100 душ і 400 дес. землі (Там само. - Т.2. - С.86).

⁴ З 1780 р. служив у Київському кінно-егерському полку, вийшов у відставку 1791 р. у чині майора (Милорадович Г.А. Родословна книга Чернігівського дворянства. - Спб., 1901. - Т.2. - Ч.3). Сребдолльські мешкали у хуторі Сороки під Борзною, де у січні 1847 р. їх відідав Т.Шевченко і намалював портрет Ю.Г.Сребдолльської.

⁵ Титулярний радник, власник с. Мартинівка Борзенського пов. (Милорадович Г. Указ.соч. - Т.1. - Ч.1. - С.17).

⁶ Штабс-капітан (Там само. - С.17).

⁷ Полковник артилерії (Там само. - С.17).

⁸ М.М.Білозерський пише, що чоловіком Н.М.Забілки був якийсь Риба (Белозерский Н.М. Т.Г.Шевченко по воспоминаниях разных лиц // Воспоминания о Тарасе Шевченко. - К., 1988. - С.203).

⁹ З 1754 р. служив у артилерії, в 1784 р. йому присвоєно чин полкового хорунжого; згодом за вибором дворянства був присяжним Борзенського повітового суду (Милорадович Г. Указ.соч. - Т.2. - Ч.6. - С.237. Прибавлення к 2-й часті).

¹⁰ Підпоручик лейбгвардії Семеновського полку (Там само. - С.237).

¹¹ Навчався у Київській духовній академії, служив комісаром у Борзенському суді, був почитаним маршалком (Там само. - С.237).

¹² Народився бл. 1759 р. На службі перебував з 20.03.1774 р. у Генеральному суді; з 7.10.1774 р. - колеольський канцелярист; з 8.02.1781 р. - військовий

товариш, 1795 р. у с. Маковій бому належало 24 кріпаки. У 1785 р. був ще не одружений. Помер 1798 р. Мав братів - Гаврила і Петра; сестер - Євдокію та Пелагею. Рід Силевичів - козацько-старшинський, його предок - Прокоп Силіч Сіленко, наприкінці XVII ст. хорунжий Стародубської сотні, згодом полковий суддя і наказний полковник (Модзалевский В Указ.соч. - Т.4. - С.620).

¹³ Військовий товариш, титуллярний радник, 1803 р. суддя Борзенського інженерного земського суду (Там само. - Т.2. - С.86).

¹⁴ Колезький асесор, у 1835-1841 рр. депутат дворянського зібрания від Борзенського пов. (Милорадович Г.Указ.соч. - Т.2. - Ч.6. - С.237. Прибавлення к 2-й часті).

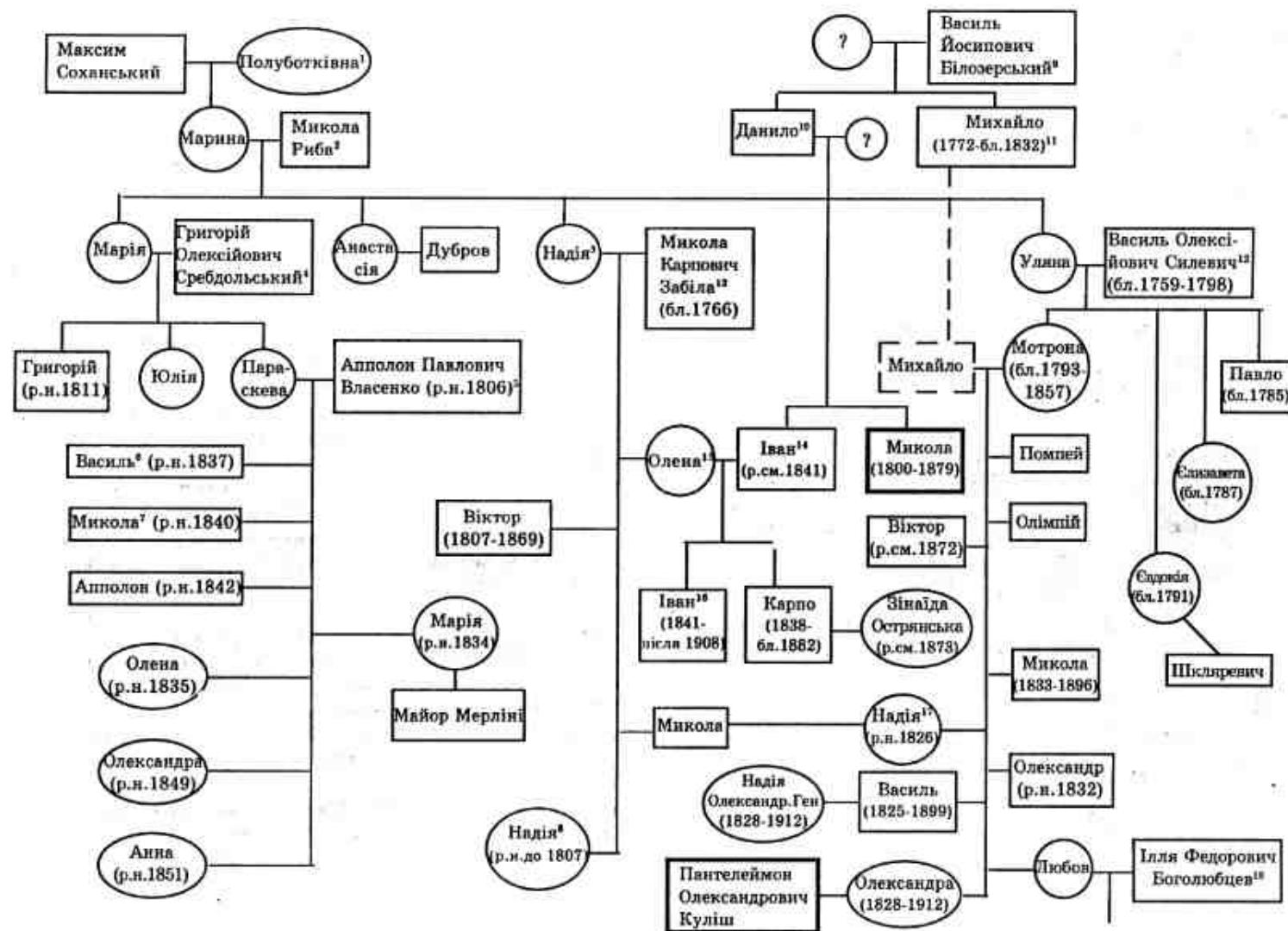
¹⁵ Після смерті чоловіка жила з М.Д.Білозерським.

¹⁶ Діти Івана, одруженого з Італікою: Віктор (1870), Юрій (1871), Іван (1872), Лев (1876), Микола (1879), Карпо (1881), Олександр (1883), Петро (1885), Сергій (1888), Євгеній (1889), Зініда (1874), Олена (1877) (Там само. - С.237).

¹⁷ У 2-й пол. 1850-х рр. Н.М.Білозерська відішла у невінчаному шлюбі з етнографом Н.М.Симоновим-Номисом, від якого мала чотирьох дочек - Надію (1856-1918), Марію, Олександру (р.см. після 1928 р.), Ганну (р.см. 1922). Надія, згодом письменниця, одружилася у Петербурзі з поміщиком Костянтином Івановичем Кібальчичем. У Петербурзі вийшла заміж також і Марія - за Мальованого. Олександра одружилася з селянином-бідняком, майбутнім учителем Кирилом Даниловичем Сліп'яком; Ганна - з Василем Оникійовичем Половинкою, також селянином із Зарога, в якого пізніше доківала віку Н.М.Білозерська. Сам Номис врешті покинув свою дружину у Зарозі, перебрався до Лубен, продавши родовий маєток, і жив з Софією Миколаївною Забілою. Н.Кібальчич, повернувшись з Петербурга у Заріг, народила дочку Надію (1878-1916), яка згодом вийшла заміж за орніцького лікаря Коаловського. Дітей вони не мали. (Капельгородський П. На Лубенському літературному гробовиці // Життя і революція. - 1928. - Кн.10. - С.99-125). Зі слів Олександри Костянтинівни її сестри Надії і Марії - дочок від першого чоловіка Н.М.Білозерської - М.Забілі (Там само. - С.120).

¹⁸ Діти І.Ф.Боголюбцева (поручника у відставці, котрий служив прaporщиком у Митавському драгунському полку) та Любови Михайлівни: Микола, Олександр, Володимир, Іван, Марія (р.н. 1844; за чоловіком - Щербак; похрещеніца О.Білозерська-Куліш і М.Д.Білозерського, вихованка Кулішів у Тулі та Петербурзі), Надія, Варвара (за чоловіком - Кітка, дружина підполковника), Софія. (Милорадович Г.Указ.соч. - Т.1. - Ч.2. - С.39-40). Марія - матір української письменниці Любові Олександрівни Яновської (1861-1933).

РОДОВІД БІЛОЗЕРСЬКИХ

товариш. 1795 р. у с. Маконі йому належало 24 кріпаки. У 1785 р. був ще не одружений. Помер 1798 р. Мав братів - Гаврила і Петра; сестер - Євдокію та Пелагею. Рід Силичів - козацько-старшина, його предок - Прокоп Силич Силенко, наприкінці XVII ст. хорунжий Стародубської сотні, згодом полковий суддя і наказний полковник (*Модзалевский В. Указ.соч. - Т.4. - С.620.*)

¹³ Військовий товариш, титулярний радник, 1803 р. суддя Бороенського нижнього земського суду (*Там само. - Т.21. - С.86.*)

¹⁴ Колезький асесор, у 1835-1841 рр. депутат дворянського зібрания від Бороенського пов. (*Милорадович Г.Указ.соч. - Т.2. - Ч.6. - С.237. Прибавлення к 2-й частині.*)

¹⁵ Після смерті чоловіка жила з М.Д.Білозерським.

¹⁶ Діти Івана, одруженого з Італієюю: Віктор (1870), Юрій (1871), Іван (1872), Лев (1876), Микола (1879), Карло (1881), Олександр (1883), Петро (1885), Сергій (1888), Сагеній (1889), Зінайда (1874), Олена (1877) (*Там само. - С.237.*)

¹⁷ У 2-й пол. 1850-х рр. Н.М.Білозерська вийшла у незінчаному шлюбі з етнографом Н.М.Симоновим-Номисом, від якого мала чотирьох дочек - Надію (1856-1918), Марію, Олександру (р.см. після 1928 р.), Ганну (р.см. 1922). Надія, згодом письменниця, одружилася у Петербурзі з поміщиком Костянтином Івановичем Кибальчичем. У Петербурзі вийшла заміж також і Марія - за Мальованого. Олександра одружилася з селянином-бідняком, майбутнім учителем Кирилом Даниловичем Слинським; Ганна - з Василем Онікійовичем Полоницю, також селянином із Зарога, з якого пізніше доживала віку Н.М.Білозерська. Сам Номис врешті покинув свою дружину у Зарогі, перебрався до Лубен, продавши родовий маєток, і жив з Софією Миколаївною Забілою. И.Кибальчич, повернувшись в Петербург у Заріг, народила дочку Надію (1878-1916), яка згодом вийшла заміж за оржицького лікаря Коаловського. Дітей вони не мали. (*Капельгородський П. На Лубенському літературному гробовищі // Життя і революція. - 1928. - Кн.10. - С.99-125.*) Зі спів Олександри Костянтинівни її сестри Надія і Марія - дочки від першого чоловіка Н.М.Білозерської - М.Забіли (*Там само. - С.120.*)

¹⁸ Діти І.Ф.Боголюбцева (поручника у відставці, котрий служив прашорщиком у Мітавському драгунському полку) та Любов Михайлівни: Микола, Олександр, Володимир, Іван, Марія (р.н. 1844; за чоловіком - Щербак; похресниця О.Білозерська-Куліш і М.Д.Білозерського, вихованка Кулішів у Туї та Петербурзі), Надія, Варвара (за чоловіком - Квітка, дружина підполковника), Софія. (*Милорадович Г. Указ.соч. - Т.1. - Ч.2. - С.39-40.*) Марія - матір української письменниці Любові Олексandrівни Яновської (1861-1933).

дином був найнятій під суд, де батько, згодом маршалок, служив комісаром. У Борзні сталася пожежа, яка спалила разом з іншими забудовами і їхній будинок. Батько вибрав місце під хутір за чотири версти від Оленівки і п'ять - від Борзни; там викорчували великий дубовий ліс і заснували хутір Мотронівку. Батько з матір'ю жили у кухні, поки не побудували будинок з десяти кімнат та флігель з п'яти кімнат. У кухні й народилася Леся. Коли вона мала п'ять років, батько раптово помер. А через півроку народився наймолодший брат Олександр¹⁹.

Мотроніна Василівна залишилася вдовою з дев'ятьма дітьми. Людина старосвітського виховання, з сильним характером, вона не далеко відійшла від простолюду, кохалася в українській мові, піснях, звичаях - це згодом передалося і її дітям. Змалку Мотроніна Василівна завдяки приятелюванню родичів гостювала, іноді по кілька місяців, у домах Тимковських²⁰ та Ко-чубей²¹ і залишила там спомин про свою вроду.

У семирічному віці Лесю і старшу під неї на два роки Надію віддали в с. Кропивне Прилуцького повіту до пансіону вдови полковницеї Козакової, з якою Мотроніна Василівна товарищувала²². Там вони пробули шість років, отримавши звичайнє пансіонне виховання та освіту, і після смерті Козакової повернулися додому.

Одovівшi, Мотроніна Василівна знайшла підтримку у своїх племінників Івана та Миколи. Однак 1841 р. Іван помирає, залишивши дружину й двох малолітніх сиріт. Найближчим найстаршим родичем по батьківській лінії залишився один Микола Данилович. Про цей період у житті Білозерських обмаль відомостей, проте є підстави вважати, що Микола Данилович для всієї родини обох гілок став кимось на кшталт батька. Для родини брата Івана він був опікуном офіційним, оформивши над небожатами опікунство й одружившись з Оленою Миколаївною; для родини дядька Михайла - опікуном неофіційним, що все-таки не завадило й О.Білозерській-Куліш. і П.Кулішеві звертатись до нього у своїх листах: "добрейший брат и пapa" (листи 9, 12), "добрий, наш друг і батько" (листи 9, 12), "почтеннейший папенька" (лист 6)²³. У пояснювальній записці під час процесу над Кирило-Мефодіївським братством на запитання: "Хто такий

¹⁹ ЧЛМК. - А - 2650. - Арк.2.

²⁰ Ілля Тимковський, зять відомого суспільного діяча І.Халанського, був дядьком М.Максимовича і директором гімназії у Новгород-Сіверському, де навчався Куліш.

²¹ Відомі магнати і державні діячі. В.В.Кочубей, сенатор, згодом у Петербурзі протегував П.Кулішеві та Білозерським, допоміг влаштувати братів Миколу й Олександра у кадетський корпус у столиці на державне утримання. Кочубей мали великі маєтки в Борзенському повіті.

²² Грінченко Б. Поет жіночого торя: О.М.Кулішева // Літературно-науковий вісник. - 1900. - Т.11. - Кн.9. - С.186.

²³ У листі П.Куліша до Віктора Білозерського з Туї, 20.12.1847 р.: "...батьку и матери отвечаем пренизкие поклоны". Тут же примітка-пояснення Г.Барвінок до "батьку": "Вероятно Николай Данилович Белозерский" (ЦНВ. - Ф.1. - Од.зб.34140. - Арк.93).

М.Д.Білозерський?", - Куліш чітко винув його родинне становище; "...Так как он уже в пожилых летах и исправлял в уезде должность судьи и предводителя дворянства, то он для Белозерских служит вместо отца, и к нему они обращаются во всех важных семейных делах"²⁴. На весіллі П.Куліша й О.Білозерської Микола Данилович був посадженним батьком.

Зовнішня біографія М.Д.Білозерського була доволі типовою для тогочасної дрібної шляхти, яка переважно самотужки пробивала собі шлях у житті. Зберігся послужний формуляр М.Д.Білозерського, заповнений ним власноручно, коли його мали нагородити за сумлінну службу орденом св. Анни 3-го ступеня²⁵. Згідно з цим формуляром, Білозерський почав свою службову кар'єру в дуже ранньому віці - у сім років він поступив на службу в Чернігівський земський суд, далі, як регламентували табелі про рангі, пройшов чини від канцеляриста до колезького секретаря у 19 років, у 30 років був обраний повітовим суддею, обов'язки якого виконував три шестиричні терміни, у 1833-1837 рр. - повітовим маршалком. Два роки, з 30.09.1822 р. по 29.11.1824 р., перебував поза службою. Ймовірно, саме у цей час він навчався в Харківському університеті; після повернення в Борзну його обрали у підсудки повітового суду.

**Формулярний список о службе Борзенского
уездного судьи коллежского секретаря Нико-
лая Белозерского**

1939 года марта дня

Чин, имя, отчество, фамилия, лета от роду, вероисповедание.		38 от роду лет	
Из какого звания происходит		Из дворян	
Есть ли особое имяние	У него са- мого и у родителей	Родовое	Имеет совместно с братом 191 душу мужеска пола крестьян в г.Борзне уезда сного в селах Оленовке, Берестовце, Краси- ловке, Плiske и Великой За- городовке, хуторах Ступинке и Николаеве да Сосницкого в местечке Мен.

²⁴ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. - К., 1990. - Т.2. - С.46.

²⁵ ДАЧО. - Ф.128. - Оп.1. - Спр.6964. - Арк.10-13.

Есть ли особое имяние	У него са- мого и у родителей	Благоприобре- тенное	Не имеет	
	У жены, буде женат	Родовое		
		Благоприобре- тенное		
		В службу вступил в Черниговский нижний земский суд Произведен канцеляристом Из оного уволен В Киевскую губернскую почтовую контору определен Колежским регистратором произведен Губернским секретарем Из почтового ведомства выбыл Поступил в департамент Мини- стерства юстиции Чином коллежского секретаря награж- ден Из департамента Министерства юсти- ции согласно прошлению его возвысился от службы уволен Во время нахождения в департаменте Министерства юстиции из числа все- милистивейшие пожалованной в раздел чиновникам того департамента суммы получил в награждение 200 рублей. По избранию дворянством Борзенско- го повета в подсудки повитового суда, вступил в ту должность В оной должности находился с того ж 26 января 1827 года Состоял в том Борзенском повето- вом суде судьёю во время какова слу- жения по указу Черниговского губерн- ского правления исправлял должностъ Борзенского казначея с 31 августа по	1807 1810 1811 1813 1816 1819 1819 1822 1820 1824 1827 1830	генн.4 сент.1 июля 20 февр.24 дек.31 дек.31 сент.6 окт.5 дек.31 сент.30 апр.16 ноября 29 генн. по 26 генн. по 24

Когда в службу – вступил <...>	10 октября 1829 года. Вновь избран дворянством Борзенского уезда уездным судьею и в отправлении сей должности вступил Исправлял должность Борзенского уездного предводителя дворянства	1835 1833 по 1837	ноября 15 ноября с 15 мая 1	
	В должности уездного судьи состоит и по настоящее время, был избран в оную и на наступившее с 1839 года шесть лет. За найденный г.Исправляющим должность Черниговского, Полтавского и Харьковского генерал-губернатора при ревизии в июле месяце 1838 года дел Борзенского уездного суда отличный порядок [нерозб.] в производстве оных изъявлена ему, Белозерскому, от него, г.исправляющего должность генерал-губернатора совершенная благодарность.		1838	июля 5
Был ли в походах против неприятеля и в самих сражениях и когда именно	Не был			
Не был ли в отставке с награждением или без оного и когда?	Был в отставке без награждения чином с 30 сентября 1822 года по 29 ноября 1824 года.			
Холост или женат, на ком, имеет ли детей?	Холост			

На початку 1840-х рр. Білозерський ще був повітовим суддею²⁶. Наступну відомість про його службу маємо аж з 1848 р., коли він знову виступну відомість про його службу маємо аж з 1848 р., коли він знову ви-

²⁶ Г.Милорадович подає дати суддівства Білозерського 1824-1841 (Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. - Т.2. - Ч.6. - С.237. Приближение к 2-й части). Насправді 1824 р. Білозерський був лише підсудком, і в обов'язки судді

конував обов'язки повітового маршала²⁷. Отже, цілком імовірно, що М.Д.Білозерський вже зі званням шляхотного маршала взяв участь у церемонії одружнення П.Куліша та Лесі Білозерської у січні 1847 р.; тоді ж він познайомився і з Т.Шевченком. Закінчив Білозерський кар'єру у чині титулярного радника, якого вже мав у 1847 р. Згодом, у 1850-х і тим паче у 1860-х рр. він ніяк не виявляв службової активності й займався переважно господарством, яке в нього було доволі значним: 1000 десятин землі та близько двохсот ревізьких селянських душ. У самому хуторі Миколаєві, де розташовувалась садиба Білозерського, було не більше шести дворів і сорока селян. П.П.Максимович, який побував у ньому в червні 1844 р. проїздом з Петербурга, хутір віддавав найблаженнішим куточком на земній кулі. Про його господара столичний гість відгукнувся як про "людинуельми осічену... У ставленні до своїх селян він і деспот, і батько..."²⁸.

У 1850-х рр., особливо у другій половині, коли зі смертю Миколи I почіяло ліберальними реформами, М.Д.Білозерський виявляє іншого роду діяльність - на ниві розвитку української культури. "В конце 50-х годов - писав П.Єфименко про М.Д.Мізка, ще одного призабутого діяча українського відродження 1840-50-х рр. родом з Борзни - мы видели его в городах Киеве и Борзне, в доме землевладельца Н.Д.Белозерского, служащего в то время сборным пунктом для всех интересовавшихся южно-русским краем и работавших для него"²⁹. Поза сумнівом, ця громадська значимість Миколи Даниловича, так високо оцінена П.Єфименком, як і вигіталі весь період українського "другого цвітіння", пов'язувалися з особою П.Куліша і його дружніми родинними взаєминами з миколаївським хутіряном.

4

Знайомство Куліша і М.Д.Білозерського, спочатку заочне, відбулося за посередництвом Василя Білозерського. Зберігся перший лист Куліша до Миколи Даниловича, датований 14 вересня 1842 р. Привід для знайомства подав сам М.Білозерський, надіславши Кулішеві для звіріння свій список "Історії русі". Куліш не забарився відповісти з подякою і принарадіно попрохав М.Білозерського зібрати для нього українські пісні. Один про одного вони довідалися з розповідей Василя Білозерського, "цирого мрійника", який другий рік навчався у Київському університеті; з ним у першій полу-

вступив тільки 1830 р. У 1839 р. його знову було переобрano суддею на наступний шестирічний термін, проте достеменно невідомо, чи він відбув цей термін повністю.

²⁷ У листі до Г.Л.Галагана від 6.05.1848 р. М.Д.Білозерський писав, що змушеній був через розладнане здоров'я передати посаду повітового маршала іншій людині (ЦНБ. - Ф.ІІ. - Од.зб. 739).

²⁸ ІРЛІ. - Ф.234. - Оп.3. - Спр.402. Цит. за: Жур П. Дума про вогонь: З хроніки життя і творчості Т.Шевченка. - К., 1985. - С.333.

²⁹ Єфименко П. Н.Д.Мізко (Некролог) // Київська старина. - 1882. - Кн.12. - С.595.

випів вересня того ж року познайомився Куліш. "Прошло доволіно време-
ни, - згадував В.Білозерський, - пока я с ним познакомився. Была осень,
когда я был у него чае, уже в новой квартире на старом Киеве, и он был
уже учителем Киево-Подольского училища. <...> Кулиш встретил меня
очень приветливо. Придя к нему вечером, я по страшной грязи возвращал-
ся домой очарованный и восторженный. Я познакомил его заочно с моим
семейством, он снабдил меня рукописью Грабянки. Мы поговорили с ним
так, как будто бы давно были знакомы; я привязался к нему всем сердцем.
Условились с ним видеться как можно скорее и чаще. Так продолжалось
неизменно до самой поездки его за границу"³⁰. Про характер
"рекомендаций" В.Білозерського можна скласти уявлення також з його
листа до М.Д.Білозерського, написаного у цей же період, 5 листопада 1842
р., в якому він у вигідному світлі розповідає про тогочасні Кулишеві занят-
тя: "Із київських новостей только знаю одну: здесь печатается сочинение
Кулема (800 экз.) "Михайло Чарнышено или Малороссия восемдесят лет
назад" в 3 ч. Уже напечатана 1 часть, которую я и читал. Издание его хо-
рошее, гораздо лучше "Киевлянина". Он надеется часть продать (в чем,
кажется, не ошибается), а часть разменять на различные превосходные со-
чинения. До выхода в свет (до 1 генваря) цена 3 р.сер., а после - 15 р. ас-
сигнациями. За деньги, которые он надеется получить за свою книгу, Ку-
лиш думает путешествовать по некоторой части Малороссии и в
Черноморье, и впоследствии, быть может, издаст малороссийские песни,
которых у него теперь сравненных, исправленных есть уже более тысячи,
включая сюда некоторые прежние издания"³¹. Вивчення літописів Грабян-
ки, Велітика, "Історії Русів", популіз нових джерел, як от "Літопис Само-
видця", архів Ханенків та інших відомих українських родин, збирання
українських пісень задля їх видання, археографічні поїздки у пошуках
старожитностей, студії "при світлі Святого Письма", разом з іншими
подібними до його мрійниками, писання етнографічних нарисів, опо-
відань, повістей на тему минулого України, у дусі романів Вальтера Скот-
та, наміри написати історію України - ось коло інтересів і занять Кулиша у
київський період до його переїзду до Петербурга, у період "першого
цвітіння", коли йому мріялось і творилось з легкістю, оповитою серпанком
віри у своє призначення. На хвилі цих настроїв і зблизився Кулиш із
М.Д.Білозерським.

На різдвяні свяtkи (25 грудня ст.ст.) 1842 р. Василь Білозерський за-
просив Кулиша погостювати до себе, на хутір Мотронівка під Борзною³².

³⁰ Петров В. Шевченко, Кулиш, В.Білозерський - Іх перші стрічі // Україна. - 1925. - Кн.1/2. - С.42-43. Тимож див: Жизнь Кулиша // Кулиш П. Твори: У 2 т. - К., 1994. - Т.1. - С.248.

³¹ ІМФЕ. - Ф.3. - Од.зб. 102, копія.

³² Через 60 років у своїх спогадах Ганна Барайнок навела іншу дату цього
тривожного гостювання: Кулиш у Білозерських - 1845 р. Очевидно, вона
допустила неточність, оскільки сама ж вказала, що їй тоді було п'ятнадцятий рік.
Взагалі весь опис ситуації дає підстави віднести що подію на кілька років назад.

Тоді ж Кулиш познайомився з усією великою сім'єю Білозерських і вперше
побачив свою майбутню дружину, на той час ще чотирнадцятирічну дівчи-
ну, Лесю, однак більше зацікавився її сестрою Надією, старшою на два ро-
ки, що пізніше відбилося у його автобіографічному романі у віршах
"Євгеній Онегін нашого времіні". Тоді ж він, мабуть, і особисто запізнав-
ся з Миколою Даниловичем. Взаємини між ними вілтак стають більш не-
вимушени. Кулишеві листи 1844-1845 рр. мають добросердечний тон, через
який пробиваються нотки широї симпатії до свого кореспондента.

Восени 1846 р. Академія наук відрядила П.Кулиша на три роки за кор-
дон для вивчення славістики, після повернення він мав посісти кафедру
слов'янських літератур у Петербурзькому університеті. За кордон Кулиш
умовився іхати разом з Василем Білозерським. Тоді ж у нього виник намір
одружитися з Лесею і взяти молоду дружину зі собою, аби вона побачила
світу перед тим, як переїде жити до столиці. У грудні 1846 р. він приїхав
до Борзни, де пробув понад місяць. Без сумніву, у той час Микола Данилович
був довіреною особою Кулиша: через нього Кулиш провадив свою ко-
респонденцію, йому, можна здогадуватись, повіряв свої плани на май-
бутнє, зокрема, про одружнення з Лесею. Адже відомо, що Кулиш двічі
просив руки Олександри Михайлівні, за першим разом йому маті відмови-
ла (мовляв, без чину й незабезпеченій). Але в другому Кулиш з'явився в
Мотронівку в іншій іпостасі - як перспективний вчений, столичний гость.
Цілком імовірно, що в очах Мотрони Василівні попередньо підніс Кулиша
і Микола Данилович³³. У кожному разі в підготувці весілля він взяв най-
активнішу участь.

Вінчання молодих призначили на 24 січня в церкві с. Оленівка. За
тиждень перед тим, 16 січня, Кулиш писав Костомарову: "...Прошу Вас
приїжджати напередодні п'ятниці наступного тижня, тобто 23 числа вве-

Щоправда, там же вона зазначає, що то була друга зустріч з Кулишем - перше
знакомство відбулося влітку, коли Кулиш подорожував по Україні як член
Тимчасової комісії для розгляду давніх вітвів, і зійшов у Мотронівку на дві години
(Ганна Барайнок. Спогади про знаємість Кулиша з домом Білозерських //
Будучність. - 1909. - Ч.3). Вірогідність останнього свідчення наразі немає
можливості перевірити, однак, якщо взяти його до уваги, то перше зустрічство у
Мотронівці мало відбутися влітку 1843 р., а гостина - того ж року на Різдво. Дату
1842 р. подаємо за спогадами Кулиша, з яких не видно, що минув якийсь значний
проміжок часу від зустрічі з В.Білозерським (початок вересня 1842 р.) до
відцідин його родини на Різдвяні свята (Кулиш П. Твори: У 2 т. - Т.1. - С.248).

³³ Хто зна, чи не мав спочатку Кулиш наміру, іхати за кордон, лише заручитись з
Олександрою Білозерською, бо не відав, яко буде реакція Лесинії матері на прохан-
ні віддати за нього дочку. Але приїхавши у Борзну, він переговорив з Лесею, її
матір'ю й, напевно, з Миколою Даниловичем як "батьком", змінив свої плани і став
готуватися до весілля. Так думати дає підстави одне місце з "Жизні Кулиша", яке
можна потримувати дівізнично: "Іхати йому можна було просто до Львова, Праги і
в Німеччину, та <...> була думка заручитись із сестрою Білозерського, щоб собі за-
певнити миле подружжя" (Кулиш П. Твори: У 2 т. - Т.1. - С.252).

чері. Для цього Ви повинні вийти 20-ма годинами раніше о 5 вечора 23 числа. У Борзі на станції зроблено розпорядження, щоб дали Вам коней до хутора Миколи Даниловича Білозерського (3 версти). Він Вас поважає і, як освічена людина, сердечно радій такому гостеві. Ви в цього проведете вечір і ніч у товаристві незрівнянного оповідача Забіли (котрий живе поряд) і Шевченка...³⁴ Костомаров на весілля не приїхав, але завдяки цьому листу маємо свідчення про перебування на хуторі Білозерського Шевченка, який на Кулішевому весіллі був старшим боярком.

Про знайомство Шевченка з Миколою Даниловичем напередодні весілля характерно переповіда Олександра Білозерського: "О приезде Тараса Григорьевича непременно хотел знать Николай Данилович Белозерский, и мы поспешили его известить. Он приехал вечером. Зная, что Шевченко не благоволит к пашам, но издавна восхищался его поэтическими произведениями, он вошел в зал молча и молча же подал руку Шевченку, который только что перед тем пел. Николай Данилович сел, а мы, желая занять гостя, приступили к Шевченку с просьбой что-нибудь спеть; но Шевченко неожиданно уперся и на несколько раз повторенные просьбы петь отказался. Пантелеимон Александрович в смущении оставил его и обратился с беседой к Николаю Даниловичу. Шевченко продолжал мерными шагамиходить из угла в угол по зале, и когда мы уже совсем перестали ждать, вдруг запел козацкую песню: "Ой Морозе, Морозенку! Ой ти славный козаче! За тобою Морозенку вся Украина плаче!" Казалось, он никогда не пел с таким совершенством. Песня его раздавалась по зале, как, бывало, по степи. Он кончил, и тут произошло нечто неожиданное и неслыханное: Николай Данилович быстро сошел с места, бросился к Шевченку, обнял его и зарыдал на груди. Шевченко едва мог его заспокоить; все, что было в душе обоих, родное, заветное, поднялось и обнаружилось в этих слезах, в этих объятиях и рыданьях. С этой минуты Николай Данилович никогда не забывал его и потом посыпал ему в ссылку деньги".³⁵

Після весілля молодята разом з В.Білозерським, до яких мав приєднатися і Шевченко (на його подорож за кордон Лесі віддала свій посаг - 3000 крб.) невдовзі вийшли до Варшави, де стали чекати, поки виготовляться вільні документи Кулішевої дружини. Допомагав зробити їх знову ж таки М.Д.Білозерський.³⁶ Проте вийти не вдалося: у Варшаві Куліш задріштували у справі Кирило-Мефодіївського товариства. Рушаючи у поїздку, він залишив у М.Д.Білозерського книжки та декілька пакетів зі своїми

³⁴ Люди сорокових років: (Кирило-Мефодіївці в їх листуванні) // За сто літ. - К., 1928. - Кн.2. - С.69.

³⁵ Шенрок В. П.А.Куліш: Биографический очерк // Киевская старина. - 1901. - Кн.3. - С.486-487. М.М.Білозерський пише, що ця подія відбулася у Сребдоліських, на хуторі Сороки: "Шевченко гостив у Сребдоліських и в будuarе одной с девиц Сребдоліських в присутствии Н.Д.Белозерского, человека очень сурового, запел, и этот невозмутимый старик заплакал..." (Белозерский Н.М. Т.Г.Шевченко по воспоминаниях разных лиц // Воспоминания о Тарасе Шевченко. - К., 1988. - С.201).

³⁶ Про це див. у листах Куліша до Плетньова (Л. - Ф.18. - №184).

рукописами (в т.ч. і "Книгу о делах народа украинского"). Під час слідства їх було вилучено, при тім Білозерський проявив вірнопіддану ініціативу, віддавши також і ті Кулішеві папери, які не значилися в наявному у жандармів описі³⁷. Щоправда, вони Третє відділення не зацікавили.

Рік 1847 для П.Куліша та його товаришів, як і для всього українофільського руху, став переломним. Для української культури почався період "мрачного десятиліття" - вислів, що стосувався того ж періоду російської літератури (для росіян точніше - "семилетие") і був пов'язаний із наступом міколаївської реакції. Близьку літературну та наукова кар'єра Куліша, яка так стрімко розвивалася й обіцяла в майбутньому неабиякі досягнення, раптово перервалася; замість мандрівки по слов'янських землях, знайомства з Мицкевичем, Жуковським, Гоголем, Куліш потрапив на заслання у провінційну Тулу із забороною писати й друкуватись, замість усезагального визнання та пошани, - ганьба й зневага. Його настрої у період заслання - "ліквідаторські" (вислів В.Петрова). У цей час він перериває більшість своїх знайомств; припиняє листуватись і з М.Д.Білозерським.

Перший лист Куліша до Білозерського після катастрофи 1847 р. написано в липні-серпні 1850 р. з Тули (лист 6). Це швидше записка, аніж лист, в якій Куліш дякує за турботу про повернення Лесі в Тулу після двомісячних відвідин матері. Проте менш як через півроку, наприкінці грудня, Куліш, звільнившись із заслання, сам зміг відвідати Мотронівку. Віprodовж трьох тижнів перебування на хуторі (до 17 січня) він знову повновідавні приятельські взаємини з Миколою Даниловичем. Переписка між ними вступила в нову фазу.

Стосунки Куліша й М.Д.Білозерського загалом мали вияв у двох сферах:

- a) родинні та господарські;
- b) спільні навколо літературні інтереси.

Кілька прикладів із листів, які ілюструють їхні родинні взаємини.

1. Один із братів Білозерських, Помпей, захворів на падучу. Куліш 1847 р. зупиняється у Помпея в Варшаві, коли той був поручником Нідерландського гусарського полку. Хворіючи, Помпей перебував у Кирилівській лікарні у Києві. Куліш чи то пам'ятаючи зроблене йому добро, чи то по-людському переймаючись долею Помпея, чи то зважаючи на почувту Лесі у 1850-х рр. звернувся до М.Д.Білозерського, щоб вплинути "на двоєвітнене мотронівське правительство" і забрати Помпея з богадільні у Мотронівку (листи 61-62). Зрештою, Помпей забрали, і він жив на хуторі у 1856-1857 рр., що, до речі, створювало значні проблеми для домашніх, у т.ч. і для Кулішевої дружини, здоров'я якої на той час дуже розладилося.

2. Не маючи власних дітей, Куліш взяли ще в Тулу на виховання Марію Боголюбцеву, похрестницю та племінницю Олександри Білозерської-

³⁷ Кирило-Мефодіївське товариство. - Т.3. - С.27, 60-65.

Куліш³⁸. На початку 1850-х рр. дівчинка, навчаючись у Петербурзі в приватному пансионі, ще деякий час жила з Кулішами, і вони наглядали за нею. Однак ця відповідальна місія почала обтяжувати Куліша, котрий інтенсивно займався літературними заробітками, і він, щоб якось звільнитися від неї і делікатно відмовити родичам, не образивши їх, прохав саме Миколу Даниловича виступити посередником у цій справі та полагодити її (листи 24, 26, 29, 31, 34).

Не потрібно перераховувати численних послуг, що їх надавав Білозерський Кулішеві (як і назваєм) у різних господарських справах і побутових дрібницях, - їх багато, листи ряснюють ними. Виконання їх значно полегшувало Кулішеві життя, звільняло йому час для літературної праці, а відтак - викликало у ньому вдячні почуття до родича. Допомога Кулішеві "словом и делом" була допомогою українській літературі твою мірою, якою "дрібниці" складають не лише тло, на якому вона твориться, а й самі творять її.

Навколо літературні взаємини Куліша та Білозерського потребують глибшого висвітлення. Кинувши наявіть побіжний погляд на листи Куліша до Білозерського, не можна не відзначити їх надзвичайного насищення різносторонніми фактами літературно-сусільного життя Петербурга, Москви, Києва. Це, очевидно, не Кулішева примха, - він писав про те, що цікавило обох кореспондентів.

Білозерський віддавана захоплювався літературою, і не лише як безсторонній читач. Він не міг не нагоди, аби особисто зблигтися з літераторами, митцями, і хоч сам нічого не писав, проте намагався бути якнайближче до середовища, яке творило. Ще в пору його знайомства з Гоголем, під час перебування у Петербурзі, Білозерський тримав зв'язок з літературно-мистецькою богемою столиці (про це див. далі). У роки навчання в Харківському університеті він, мабуть, познайомився з П.Гулаком-Артемовським і А.Метлинським. Згодом, коли з ним породичався Куліш, дістав можливість уйти у світ молодої української літератури й науки, що лише зазнавши зароджувалися. Захоплювався Шевченком і Марком Вовчком, цінував³⁹ творчість А.Метлинського, Л.Боровиковського, П.Гулака-Артемовського, того ж Куліша, поважав наукову діяльність М.Костомарова й О.Бодянського. Багатьох з них знає особисто. Коли засіяла зірка Марка Вовчка, він одним з перших привітає її талант, засвідчив свою шану.

Це сталося 27 серпня 1857 р. Примуючи до Орла, у Мотронівку завітала Марко Вовчок, щоб нарешті познайомитися зі своїм благодійником Кулішем. "Народні оповідання" (т. 1) щойно готовувалися до друку, і вона

³⁸ "Семейство наше увеличилось, - писав Куліш О.Бодянському 10.05.1850 р., - мы выписали из Малороссии семилетнюю крестьянку и племянницу Александры Михайловны именем Машу для воспитания. Она покамест коптизна и не доставляет нам много удовольствия, но если Александре Михайловне удастся искоренить у неї дурные начала домашнего воспитания, то с нею нам будет веселее, нежели вдвое, потому что крайней мере будет веселее Александре Михайловне в то время, когда я буду занят книгами или службою" (Киевская старина. - 1897. - Кн.11. - С.258-259).

як талановита письменниця була відома лише у колі Кулішевих знайомих. Білозерський просив завчасно, як тільки приде Марко Вовчок, сповістити його, аби він зміг познайомитися з дорогою гостею (лист 70). Про цю першу зустріч з П.Кулішем, а також гостину в М.Д.Білозерського письменниця залишила відчайний спогад у листі до чоловіка, О.Марковича, писаного на початку вересня з Орла: вона та її чотирирічний син Богдан "...у десятій вечора були у Мотронівці. <...> Стрів мене пан Куліш, я його наче перше бачила, зараз і пізнала, і жінка його мене привітала хорошенко. А тут Василь: "Здорово були, землячко!" Василь Тарновський убраний на собі козаче мав. <...> Всі брати Білозерські (Віктор і Микола. - О.Ф.) вітають, і все то так дивиться, наче на щось добре на мене. <...> Миколай Данилович просив йому (Кулішеві - О.Ф.) сказати, як я приїду, і ранінько приїхав: стали мене просити, щоб я їм читала. Ти знаєш мою істоту. Якого ж то мині було! Ей-Богу, як туман пав мині на очі - не можу та й не можу. Прощай М[икола] Дан[ілович] на обід - ми поїхали. Там і борщ гетьманський був, і вареники гречані, мабуть, чи не гетьманські теж, бо ми, прості люди, зроду не були таких. Богдась їв поруч зо мною, та як хотіли взяти борщ, аж заплакав. "Отсе - каже П.А.[Куліш] - краще од всіх смакує, чує, що се борщ гетьманський". Дають вареники і питають його, чи добре. "Не знаю, - каже, - ще не знаю, дайте мені сметані! Втішив усіх своєю мовою і величністю. <...> М[икола] Дан[ілович] то цілий обід коло його простояв, і різав, і годував його, а він по обіді спасибі сказав і поцілував його <...> На другий день я читала таки своїх "Чумаків"⁴⁰. Приймаючи гостей, М.Д.Білозерський показав "куントупі і всякі дива", які були експонатами його колекції. Про деякі з побачених речей Марко Вовчок писала 1.09.1857 р. учительеві немирівської гімназії І.Дорошенкові: "Видела ту сорочку, в которой казнили Кочубея, видела кунтуши, видела портрет пана Тараса [Шевченка] и его стихотворение, написанное углем, слышала"⁴¹.

М.Д.Білозерський був людиною освіченою, любив свій край і транував старовину. Цінитель "и самого праха, покрывающего исторические памятники"⁴² - та справедливо охарактеризував його Куліш. Виявлялося це в пристрасті до збирання старожитностей, національних реліквій, давніх рукописів, стародруків. На той час колекціонування, особливо на провінції, далеко від столиць імперії, де розташовувалися головні книгосховища й архіви, було чи не одним із головних стимулів причинитися до духового надбання нації. Колекційні збірки іноді переростали у грандіозні колекції, як, наприклад, Тарновського чи Скаржинської, фамільні архіви Ханенків, Галаганів - вони акумулювали у собі неоціненні духові багатства народу.

³⁹ Твори Марко Вовчка. - К., 1928. - Т.4. - 253-254.

⁴⁰ Там само. - С.325.

⁴¹ Основа. - 1862. - Кн.9. - С.4.

Про колекцію Білозерського можемо мати лише загальні уявлення - вона не збереглася у цілості до наших днів⁴². Експонатами її були сорочка, в якій стратили В.Кочубея, козацькі парчові кунтуші, портрет Шевченка, різні рукописи, в т.ч. "Черниговского намесничества топографическое описание" (1786), "Вивід прав малоросійських" та ін., автографи Шевченка⁴³, Куліша, Гоголя, етнографічні матеріали тощо.

Важливо відзначити, що колекціонування Білозерського не мало замкнутого егоцентричного характеру, - він охоче давав для публікації матеріали, що мали історичну цінність⁴⁴. Нерідко роєставався з ними, коли вважав, що вони потраплять у більш відповідні для них місця зберігання. На цьому ґрунті Білозерський зійшовся з Бодянським, також пристрасним колекціонером української старовини, насамперед рукописів, що становило предмет його наукових інтересів. Ось, наприклад, уривок одного з листів до українського історика в Москві, у якому Білозерський видночас виявив, зацікавлення українським фольклором. "Пантелеїмон Александрович писал ко мне (цей лист Куліша невідомий. - О.Ф.), что бумаги, мною через него посланные, приняты Вами с удовольствием. Позвольте же опять представить их несколько; это произведение на языке нашей родины. Картина запорожец, конечно. Вам известна, но посыпается потому, что стихи недавно списаны в Харьковской губернии. Есть у меня описание похорон там же, на местном наречии составленное. Не угодно ли Вам иметь эту статью⁴⁵. Не нужна ли также в редкое собрание рукописей, Вам принадлежащее, записка незабвеннего В.Н.Каразина, в первые дни царствования благословленного Александра писанная?"⁴⁶ В іншому листі - від 17.07.1855 року - він дакує О.Бодянському за подарунок - його книжку "О времени" 115-116

⁴² Після смерті М.Д.Білозерського, який не мав дітей, спадкоємцями його стали небожі Іван і Карло. Карло помер через два роки і вся колекція М.Д.Білозерського - рукописи, книжки тощо - опинилася в одних руках Івана Івановича Білозерського, який переважно проживав у Італії. Олександра Куліш чи І.Каманін подбали, щоб матеріали, пов'язані з іменем Куліша, насамперед його автографа, в т.ч. й листі, потрапили в Україну і зберігалися в одному Кулішевому архіві. Тому майже на кожній копії листа Куліша до М.Д.Білозерського стоять примітка копістів: "Письмо, присланное И.И.Белозерским" чи "Письмо Белозерского из Италии" (див. паспортнізацию листа 2). Видночес невідомо, чи всі Кулішеві матеріали, наявні в М.Д.Білозерського, було передано до рук О.Куліш та І.Каманіна. Нез'ясованою є долі інших рукописів. Так, наприклад, В.Шенрок, публікуючи листи Гоголя до М.Д.Білозерського, розшукував ці автографи у спадкоємців, але безуспішно (Письма Н.В.Гоголя / Ред. В.И.Шенрока. - Спб., 1901. - Т.1. - С.363).

⁴³ Одного з них - переклад українською "Назара Стодолі" (нині невідомий) - Білозерському віддав на збереження Куліш.

⁴⁴ Див., наприклад, лист П.Куліша до О.Бодянського від 7.02.1847 р. (Киевская газета. - 1897. - Кн.10. - С.41).

⁴⁵ У другому томі "Записок о Южной Руси" П.Куліш вмістив статтю п.и. "Похороны, списанные со слов поселенника в Харьковской губернии Лисовиком". Чи це не та сама стаття або її переробка?

⁴⁶ Іл. - Ф.99. - №101. - Арк.75. Лист від 29.12.1854 р.

происхождения славянских письмен", і висловлює жаль, що на той час нічого цікавого не може історикові запропонувати "с народных или примечательных произведений". "Есть, впрочем, у меня - зауважу він далі - важные исторические факты, но они не иначе могут быть переданы, как через самые верные руки"⁴⁷. Фольклористична діяльність Бодянського відома лише в загальних рисах. Цитовані уривки проливають додаткове світло на походження збірки О.Бодянського. Серед тих, хто передав йому свої матеріали, були і П.Куліш, і М.М.Білозерський, і М.Д.Білозерський.

Микола Данилович намагався стежити за розвитком української славесності, переймався її долею - це місток, який єдинав його з П.Кулішем та іншими діячами української культури. Таким чином він мимоволі ставав співучасником літературного процесу.

"В одной статье Вы высказались, - писав М.Д.Білозерський О.Бодянському 25.04.1858 р. з Харкова, - что некоторые из прежних изданий Ваших были такие, что стоило их только подписать везде ипустить их в свет. Я совершенно знаю, что в числе подобных сочинений были "Черная рада", "Украинские предания" (или иначе?), "Орися", - два последние я собственными глазами видел⁴⁸. Будьте добры, будьте милостивы ко мне - хохлу. Мне до крайности желательно иметь в редакции⁴⁹, и тем более, что я обладаю автографом "Черной рады"⁵⁰ и хорошими списками других пьес. Убедительнейше Вас прошу - не отказывать в моем сердечном домогательстве, пришлите мне Ваши выпуски. <...> Профессор Харьковского университета Метлинский по болезни своей подал прошение об отставке. <...> Марка Вовчка читают здесь с большою окотою и книга довольно расходится; напротив "Черная рада" весьма незначительно продвигается вперед"⁵¹.

Окрема сторінка у взаєминах Куліша та Білозерського - це стосунки між ними у світлі їхнього зацікавлення М.Гоголем: Куліш - як першого

⁴⁷ Там само. - Арк.76-77.

⁴⁸ "Чорну раду" О.Бодянській мав намір надрукувати, "Украинские народные предания" - надрукував, проте у зв'язку із процесом 1847 р.увесь наклад було конфісковано й пущено в продаж лише 1893 р. М.Д.Білозерський міг бачити сигнальні примірники "Украинских преданий". Однак зовсім неймовірним юдається його свідчення, що він бачив надруковану Бодянським "Орисю": ширше опублікував її П.Куліш у кн.: Записки о Южной Руси. - Спб., 1857. - Т.2. - С.197-208.

⁴⁹ Про яку йдеться редакцію та яка причетність до неї М.Д.Білозерського - невідомо. Лист писано з Харкова, отже, ймовірно, що мова про одну з харківських газет, з якою міг співпрацювати М.Д.Білозерський.

⁵⁰ Цей автограф української "Чорної ради" зберігається у ЦНВ (Ф.І. - Од.зб.28533) і становить собою глави I-XV і початок XIV. На ньому - авторський дарчий надпис: "Миколау Даниловичу Білозерцю-Білозерському од московського бесталанного чумака, Куліша Панька. Р.Б. 1855, февр.". Цей надпис у трохи зміненому вигляді повторюється і на кожній із непарних сторінок, від 5 по 39 с. Детальніше опис автографа див. у примітках є. Нахлінка до кн.: Куліш П. Твори. У 2 т. - Т.1. - С.599. Іл. - Ф.99. - №101. - Арк.80-81.

біографа письменника, Білозерського - як особистого знайомого Гоголя, великого шанувальника його творчості та пристрасного колекціонера усього, що мало до нього відношення.

Ще в пору своєї праці над книжкою "Опыт биографии Н.В.Гоголя" (першим значним біографічним твором про письменника) Куліш подав у ній два листи Гоголя до Миколи Даниловича⁵², а також - спогади останнього про перебування Гоголя у Ніжинському ліцей та початковий період його проживання у Петербурзі⁵³. Згодом у "Записках о житті Н.В.Гоголя" Куліш опублікував ще один лист Гоголя до Білозерського⁵⁴.

В одному з листів - від 21.02.1836 р. - Гоголь, підшуковуючи акторів для постановки "Ревізора", просив Білозерського дізнатися про комічного актора Соленика: "Собираюсь ставить на здешній театр комедію. Пожелайте, чтобы была удовлетворительно сыграна, что, как вы сами знаете.

⁵² Кулиш П. Опыт биографии Н. В. Гоголя со включением до сорока его писем. - Спб., 1854. - С. 140-141, 146. Підл.: Миколай М. Листи від 12.04.1840 р. та 30.08.1846 р. Перший лист опубліковано з незначними пропусками і неточною датою: 1842 р.

⁵³ "Н.Д.Белозерский, посещая в Нежине бывшего инспектора гимназии кн. Безбородко Белоусова, видел у него студента Гоголя, который был хорошо принят в доме своего начальника и часто приходил к его двоюродному брату, тоже студенту, Боженко, для ученических занятий. Он описывает Гоголя в то время немножко сутуловатым, с походкой, которую всегда лучше выражает слово петушком. Впоследствии они встретились уже как старые знакомые в Петербурге в эпоху "Вечеров на хуторе" и "Миргорода". Белозерский нашел Гоголя уже приятелем Пушкина и Жуковского, у которых он проживал тогда в Царском Селе. Это была самая цветущая пора в характере поэта. Он писал все сцены из воспоминаний родины, трудился над "Историей Малороссии" и любил проводить время в кругу земляков. <...> Гоголь отличался тогда щеголеватостью своего костюма. <...> В то время переменчивость в настроении души Гоголя обнаруживалась в скором ожидании и разрушении планов. Так однажды весною он объяснил, что едет в Малороссию, и, действительно, совсем собрался в дорогу. Приходят к нему проститься и узнают, что он переехал на дачу. Н.Д.Белозерский посетил его там. Гоголь занимал отдельный домик с мезонином, недалеко от Поклонной горы, на даче Гинтера. "Кто же у вас вину живет?" - спросил гость. - "Низ я нанял другому жильцу" - отвечал Гоголь. - "Где же вы его помали?" - "Он сам явился ко мне, по объявлению в газетах". И еще такая странная случайность. Звонит ко мне какой-то господин. Отпирают. Вы публиковали в газетах об отдаче в наем половины дачи? - Публиковал. - Нельзя ли мне воспользоваться? - Очень рад. Позвольте узнать вашу фамилию. - Половинкин. - Так и прекрасно! Вот вам и половина дачи. - Тотчас без торгу и порешки! Через несколько времени Белозерский опять посетил Гоголя на даче и нашел в ней одного Половинкина. Гоголь, вставши раз очень рано и увидев на термометре восемь градусов тепла, уехал в Малороссию, и с таємою поспішливостю, що не сделал даже никаких распоряджений кататильно своєго зимнього плащя, оставленного в комоді. Потом уже он писал из Малороссии к своєму земляку Белозерському, що он съездил к Половинкину и попросил его развесити плащ на свежем воздухе. Белозерський отправився на дачу и нашел плащ уже розвешеним" (Кулиш П. Опыт биографии Н.В.Гоголя. - Спб., 1856. - Т.1. - С.179-181. Підл.: Николай М. Лист від 21.02.1836 р. (надруковано з пропусками)).

несколько трудно при наших актерах. Да, кстати: есть в одной кочующей труппе Штейна, под дирекциею Молотковского, один актер по имени Соленник. Не имеете ли Вы каких-нибудь о нем сведений? И, если вам случится встретить его где-нибудь, нельзя ли как-нибудь уговорить его ехать сюда? <...> Данилевский видел его в Лубнах и был в восхищении. Решительно комический талант!" Інший лист (від 12.02.1840 р. з Москви) має більш приватний, інтимний характер. У ньому Гоголь чи то просить Білозерського наглянути за матір'ю та сестрами, перевірити господарські справи у Василівці, як людина знаюча і практична, чи то повірює йому потаемні порухи своєї душі: "Здоровье мое и я сам уже не гожусь для здешнего климата; а главное - моя бедная душа: ей нет здесь приюта, или, лучше сказать, для неё нет такого приюта здесь, куда бы не доходили до неё волнения. Я же теперь большие гонусы для монастыря, чем для жизни светской". У це одному листі - від 30.08.1843 р. із Дюсельдорфа - Гоголь ставить Білозерському ряд запитань: про здоров'я, господарство, прибути, про сусідів тощо, і наполегливо просить якнайдокладніше відповісти на них, що Куліш пов'язував із збираним Гоголем матеріалу для 2-го тому "Мертвых душ". Усі три листи змістовні та виявляють інтереси Гоголя і Білозерського. Іх Куліш згодом передрукував у "Сочинениях и письмах Н.В.Гоголя"⁵⁵.

Від перших зустрічей Білозерського з Гоголем у Ніжині, де Білозерський був чи не у службових справах, і пізніше, у Петербурзі, де вони зустрілись вже як добре знайомі, у пору "Вечеров на хуторе" і "Миргорода", коли Гоголь "любил проводить время в кругу земляков", між ними встановилися приязні взаємини. Гоголь змінювався, переходячи різні душевні стани та етапи творчості: "Вечера" і "Миргород" - "Мертвые души" - "Выбранные места из переписки с друзьями" і "Размышления о Божественной Литургии", змінювався його світогляд і ставлення до людей. Але він назавжди залишив у собі теплі почуття до однокашників, до земляків, з якими запізнався у час "самий цветущий", час молодечих настроїв та сподівань, коли йому мріялось і творилось з життєрадісною наслодою. Одним з таких "земляків" був М.Д.Білозерський.

У Петербурзі освічений поміщик з Борзни, з харківськими університетськими студіями за плечима, увійшов у приятельські контакти з літературно-мистецьким світом⁵⁶, - ще одна нитка, яка в'язала його з Гоголем. Усе це, зрештою, призвело до деякого їх зближення. Небезпідставним в одному з гоголівських листів до Білозерського був вислів, що стосувався їхніх взаємин: "наша дружба". Десять у 1832-1834 рр. Гоголь наїхав подірувати Білозерському зошит з українськими народними піснями, збором яких

⁵⁵ Сочинения и письма Н.В.Гоголя / Издание П.А.Кулиша. - Спб., 1857. - Т.5. - С.250-252, 468-469; Т.6. - С.22-23.

⁵⁶ Ось, наприклад, спогад художника А.Мокрицького у його "Щоденнику" за 1839 р.: "Пришел Николай Данилович Белозерский. Приход его чрезвычайно обрадовал меня. Около трех часов поехали мы к Кукольнику, побывали у него полчаса... По дороге заехали к Бастиону и Соколовскому" (Воспоминания о Тарасе Шевченко. - К., 1988. - С.70).

певний час був сам одержимий і планував видати їх окремою книжкою⁵⁷. Через кілька років, імовірно, у серпні 1835 р. по дорозі до Петербурга, він побував у маєтку Білозерського у хуторі Миколаєві, про що згадував у листі до нього від 21.02.1836 р.⁵⁸

Отже, Куліш від початку своєї праці над біографією Гоголя в особі Білозерського мав важливі джерело для поповнення свого дослідження цінним матеріалом з перших рук. Проте Білозерський не лише цим був корисний Кулішеві. Він надавав також дослідникові посильну допомогу в пошуку 'нових відомостей про письменника. Так, Білозерський передав Кулішеві варіант спогадів Марії Іваніні, матері Гоголя (листи 49, 61, 65). Найвірогідніше, що саме з рекомендації Білозерського Куліш познайомився з багатьма товаришами Гоголя по Ніжинському ліцею, в т.ч. із Прокоповичем. Коли ж Куліш усамітнювався на хуторі: чи то на своєму - Байщині, чи то в Мотронінці, чи в Білозерського - у Миколаєві, - його працю над Гоголем значно полегшувала можливість користуватися багатою книгозбирнею М.Д.Білозерського (лист 46). Куліш доклав чимало зусиль для її поповнення (листи 19, 20, 28, 33, 38). Укомплектовуючи бібліотеку заможного сусіда-родича, він заощаджував власні кошти, бо ж однаково у разі потреби брав з неї потрібні видання, недоступні у глухій провінції.

Навзамі Куліш віддачував Білозерському списками невиданих творів Гоголя ("Авторская исповедь" - листи 28, 34, 36; "Размыщение о Божественной Литургии" - листи 66, 69; 2-й том "Мертвых душ" - лист 46), детально інформував про свою працю над біографією великого майстра (листи 69, 74, 75), вводив його у світ знайомих і друзів письменника, з котрими мав творчі та ділові контакти (Аксакови, Шевицьов, Погодін, Смирнова, Толстой, Трушковський), дарував йому свої видання і навіть присвячував Білозерському окрім своїх творів⁵⁹, розшуковував Гоголіану для його колекції (листи 33, 34). "Благодари дружбе Пантелеймона Александровича, - писав якось М.Д.Білозерський Г.П.Галаганові 15 березня 1854 р., - я имею прекрасный Гоголя портрет, один из тех, кои литографированы в 834 г. с рисунка академика Венецианова. Есть и другой портрет,

⁵⁷ Частини цього зошита зберігаються в ІМФЕ (Ф.3. - Од.зб.159). Це 11 списаних і 1 чистий аркуш форматом 4". На арк. 4 запис, мабуть, рукою М.Д.Білозерського: "Эти 18 номеров получено Н.Белозерским от незабвенного Н.В.Гоголя в Петербурге между 1832-34 годами. В 8 и 12 номерах вписано в моей тетради по два стиха рукою Гоголя". Нумерація пісень у рукописі починається з ч.13 і не переривається до ч. 28. Під ч.18 стоїть вказана примітка. Весь зошит змережений правками олівецем: скрізь послідовно викреслено "ъ", "и" викреслено на "ы", "й" - на "ї".

Куліш ніде не згадує про цей зошит, очевидно, не надавши вміщеним у ньому пісням особливої цінності. Натомість він пише про іншу рукописну збірку пісень, що його подарував М.Максимовичу. Листи Гоголя до Максимовича в 1833-1834 рр. найкраще відносять ці зацікавлення письменника.

⁵⁸ Куліш П. Записки о жизни Н.В.Гоголя. - Т.1. - С.34.

⁵⁹ Наприклад, 'спомідання "Сіра кобила", надруковане в альманасі "Хата" (Соф., 1860. - С.59-70) під псевдонімом Іродчук.

писанний Мокрицким с подільником Івановим, но он неудовлетворителем. Может быть со временем все посмертные (себто знайдені після смерті Гоголя, але на той час ще невидані. - О.Ф.) творения Гоголя будут в руках наших... Многое уже есть. Если угодно, пришлите Вашу рукопись "Мертвых душ"; мы исправим ее по хорошему экземпляру и несколько дополним"⁶⁰. Іншим разом Куліш презентував Білозерському робочий примірник "Опыта биографии Н.В.Гоголя" з пригадкою про проведені разом спільні години під час свого перебування в Україні влітку 1854 р.⁶¹

Звичайно, спроба окреслити взаємини двох постатей минулого, одна з яких - П.Куліш, - хибує на певний схематизм, вона далека від самого життя, яке різноманітніше та багатогранніше. Його неможливо охопити так, як хочеться, через складність натури Кулішевої, через брак джерельного матеріалу, зрештою, через все-таки суб'єктивний погляд дослідника на предмет, оскільки для того, щоб показати людину у стосунках з іншими людьми, а отже - "вловити" поступ історії, потрібно не лише заглибитися у світ людей, настроїв, ідей, дрібниць побуту, усього, що складає зміст і тло епохи, а ще й - пройнятися долею, характером, відчуттями психологічні ілюанси, звички, приміки, чесноти і вади, увійти у "душу" досліджуваного. І хто зна, можливо, контакти Куліша та М.Д.Білозерського - це лише надбудова над тим, що Олександра Куліш, згадуючи прожите, по-жіночому безпосередньо сформульовала у кількох словах: "Они любили друг друга сердечно"⁶². Це і є найпростіше, а водночас - неймовірно складнє, непояснюване іrrаціональне формулювання, яке лежало в основі їхніх взаємин і визначало їх порухи.

5

Кулішеві листи до Миколи Білозерського умовно діляться на три групи: листи 1840-х, 1850-х і 1860-х рр.

Листи Куліша 1850-х рр. загалом відомі з праці В.Петрова "Пантелеймон Куліш у п'ятдесят роки", де вчений їх ґрунтovно заналізував. Деякі з них дослідник використав як першоджерело (іноді єдине) для вивчення Кулішевих настроїв, ідеології в окремі періоди життя, - вони лягли в основу цілих розділів його книги: "Куліш рр. 1853-1854 і Некрасівський "Современник", "Куліш-хуторянин" (а саме - теорія хуторянства з мотивом "утечі"), "Перша половина р. 1855-го. Кримська війна. Смерть Миколи I. Політичні настрої того часу", "Куліш у Києві. Між ху-

⁶⁰ ЦНБ. - Ф.Ш. - Од.зб. 744.

⁶¹ Про цей примірник "Опыта" писав В.Шенрок (Шенрок В. П.А.Кулиш: (Биографический очерк). - Ки.5. - С.204). "В этот экземпляр - назначав він - во многих местах были наклеены исполненные красивым почерком Куліша листки почтовой бумаги, на которых были новые заметки и выписки из новых добытых писем".

⁶² Барвінок Г. Биография моих родителей и наша // ЧЛМК. - А-2650. - Арк.6.

тором і Петербургом". Деякі ці листи навів і В.Шенрок у своєму біографічному нарисі "П.А.Кулиш".

Листам 1840-х та 1860-х, окрім кількох (див. паспортнізацію), у дослідженнях досі не було відведено належної уваги. Причина тому двояка. Листи 1840-х рр. до М.Д.Білозерського на перший погляд не мають самостійної інформативної вартості й лише доповнюють листи Куляша до О.Бодянського, М.Юзефовича, О.Ханенка, М.Погодіна та ін. Проте з поглибленим вивченням життя та діяльності письменника у 1840-і рр., безперечно, з'являться такі нюанси, які можна видобути лише з листів до Білозерського. Інша річ, що узагальненою практикою про Куляша 1840-х рр. на кшталт тієї, яку написав В.Петров про 1850-і рр., наразі немає. Щоправда, є звістка, начебто В.Петров чи таку написав, чи лише мав намір написати, зібрали достатній матеріал, - однак достеменно про це нічого не відомо. Листи Куляша 1860-х рр. до Білозерського, властиво, з кінця 1868 р. - першої половини 1869 р., попри велику кількість його кореспонденції цього періоду, що дійшла до наших днів (листи до дружини, І.Хільчевського, О.Кістяківського, О.Барвінського, Н.Вахнянина, реконструйовані з листів Вахнянина до Куляша), мають особливу вартість: у них містяться важливі свідчення, яких не знаходимо в юридичних інших листах. К.Студинському, котрий найбільше заглибився у вивчення цього періоду та зв'язків Куляша з галичинами, вони, на жаль, були недоступні. У них, зокрема, йдеяється:

- про переклад К.Климковича "Ліади" Гомера, якого І.Каманін помилково приписав Куляшеві. Письменник, навіщі значний уривок перекладу, хоча і з критичним зауваженням стосовно особи автора, тим визнав, що талановито та вдалою є ця одна з перших спроб перекладу Гомера на українську мову (лист 78);

- про Куляшевий протест-відповідь на петицію К.Делямарра до французького сенату, у якому йдеяється про українсько-польські взаємини. Ця стаття Куляша була написана не пізніше 23.03.1869 р., надрукована у "Правді" п.н. "Лист русинів до автора брошури", причому під публікацією було зазначено: "У Львові дні 15 мая 1869 р.". Без листа до М.Д.Білозерського Куляшеве авторство цієї статті виглядало б лише вірогідним (лист 83);

про зустріч з галичанами у Відні (лист 81), сприйняття Куляшем федеративного устрою Австро-Угорщини та ідеї самовизначення націй (лист 81), життя у Празі, зустрічі з відомим істориком Палацьким (чи не єдине свідчення; лист 87).

У нашому виданні публікуються 87 листів П.Куляша до М.Д.Білозерського - усі відомі на сьогодні. За змістом їх доповнюють 4 листи Куляша до дружини та 2 листи до Миколи Даниловича (один - з допискою Куляша), - їх подаємо у додатку. Листи Білозерського до Куляша не збереглися, очевидно, загинувши у пожежі на Куляшевому куторі. Вони

відомі лише окремими місцями, що цитовані у Куляшевих листах до інших адресатів⁶⁸.

Листи Куляша до М.Д.Білозерського, які друкуються, - це лише не-значна частка великої переписки, яка тривала понад чверть століття. Куляш, треба сказати, був надзвичайно відповідальній і акуратний у веденні кореспонденції. Він рідко коли гаявся з відповіддю й інтенсивність переписки часто залежала від самого адресата. Нерідко Куляш надсилає листи один за одним, з кожною поштою, більше, можливо, щоб виговоритись, аніж обмінятись новинами чи думками. Тому не раз дорікає своїм кореспондентам у недбалому ставленні до справи листування. Він міг вибачити багато людських неконсеквенцій стосовно своєї особи, але ніколи не міг зрозуміти й сприйняти безвідповідальності та неакуратності. Це було чуже і незрозуміле його натурі, привичаєній до робочого ритму життя. Так само Куляш неодноразово спонукав і Миколу Даниловича до епістолярної пунктуальності. Проте, маючи наявіть такого, зрештою, не вельми ініціативного і спорого у листуванні кореспондента, як М.Д.Білозерський, Куляш писав до нього ледь не щотиждень-два, а то й декілька разів на тиждень.

Обсяг кореспонденції до Білозерського вражаєчий. Спробуймо провести деякі математичні підрахунки стосовно її інтенсивності. Висновки, що правда, будуть більше гіпотетичні, ніж реальні, проте доводиться задовільнитись і такими, тим паче, що матеріал надається до певної систематизації й аналізу.

Таблиця 1

Крайні дати листів	Місце написання	Кількість листів (У дужках - % усієї кількості листів)	Періодичність 1 лист / кільк. днів
14.09.1842- 17.06.1845	Київ, Переяслав, Тула	5 (5,7 %)	
08.1850	Тула	1	
29.12.1850- 17.01.1851	Мотронівка	5 (5,7 %)	1/4
15.08.1852- 17.08.1852	Спб.	2	1/1,5
9.09.1852- 28.08.1853	Спб., Москва, Тула, Лубни, Мотронівка	34 (38,6 %)	1/8,5

⁶⁸ Наприклад, розлога цитата листа Білозерського до Куляша у листі останнього до С.Т.Аксакова від 16.05.1856 р. (Гудзій М. Невидані листи П.О.Куляша до Аксакових. - С.85).

Таблиця I (продовження)

Крайні дати листів	Місце написання	Кількість листів (У дужках - % усіх кількості листів)	Періодичність 1 лист / кільк. днів
10.03.1855- 31.01.1856	Мотронівка, Київ	12 (13,6 %)	1/7,7
27.03.1856- 20.04.1856	Спб.	4 (4,5 %)	1/6
27.08.1857	Мотронівка	1	
11.10.1857	Мотронівка	1	
12.08.1858- 7.09.1858	Мотронівка	4 (4,5 %)	1/5
6.03.1864	Спб.	1	
5.11.1868- 5.05.1869	Варшава, Відень, Флоренція, Венеція, Дрезден	11 (12,5 %)	1/13
		87 (100 %) (з урахуванням процентного співвідношення)	1/8,4

Листи в таблиці виділені у групи таким чином, щоб у середині цих груп, по можливості, не було прогалин кореспонденцій (виняток становлять листи 1840-х рр., про періодичність яких сказати щось певне важко), і навпаки, - межі згрупованих листів зумовлені пропусками, іноді дуже значними. Отже, Кулішеві листи до М.Д.Білозерського наявні кількома блоками, відповідно до дат їх написання і стану збереження, чотири найбільші з яких - 72,6 % усієї поданої тут кореспонденції.

Не дійшло до наших днів жодного Кулішевого листа до кутірського родича за роки: 1845-1847 (з Петербурга та Варшави), лютий 1851 - ліпень 1852 (Петербург, Мотронівка), листопад 1853 - лютий 1855. Від травня 1856 р. по жовтень 1868 р., себто за період 12 з лишнім років, маємо всього кілька листів, жоден з яких не написаний з-за кордону 1858 та 1862 рр., у часи петербурзької "Основи" та варшавської служби.

Прогалини очевидні. Виникли вони не через перерви у листуванні, а через втрату його частини. Okрім періоду Тульського заслання, не маємо жодних бодай натяків на те, що переписка припинялася, а потім була знову поновлена. Натомість, є досить багато опосередкованих свідчень про Кулішеві листи до Білозерського, котрі сьогодні невідомі. Можемо вважати, що переписка Куліша зі своїм старшим другом тривала безперервно (за винятком Тульського заслання) від 1842 по 1869 рік, - 22 роки. Періодичність

ведення кореспонденції в усі періоди, як видно з таблиці, була приблизно сталаю й з урахуванням процентного співвідношення становила 1 лист за 8 днів, тобто за 22 роки Куліш написав близько 1000 листів до М.Д.Білозерського. Навіть якщо не брати до уваги можливої кореспонденції між ними після 1869 р., - а у нас немає підстав гадати, що стосунки між ними змінились, а отже, листування припинилось⁶⁴. Навіть, якщо задля обачності у припущеннях розподілити цю величину, - отримаємо вірогідну кількість Кулішевих листів до М.Д.Білозерського - 500. Це значно більше, ніж припустима кількість листів до О.Бодянського, І.Пулюя, П.Плетньова чи будь-кого іншого! Друковані далі Кулішеві листи - це, можливо, лише якихось 10-15 % з усього цього масиву епістолярій до М.Д.Білозерського.

Листи Куліша до М.Д.Білозерського у нашому виданні подаються таким чином:

Правопис російської мови осучаснено, за винятком окремих словоформ, які передають колорит епохи: інкал не змінюємо на шкаф, хорошого сорту - хорошого сорта, снурочки - шнурочки, номер - номер і т.п.

Правопис української мови передаємо без змін, окрільки для мовознавців він становить інтерес. Листування з Білозерським відображає еволюцію Кулішевого правопису. У 1840-х рр. Куліш дотримувався етимологічного правопису Максимовича. У 1850-х рр. він поступово виробляє власний правопис, доляючи різні етапи: просте застосування петрівської транскрипції для передачі українських літер; вираження подовженого десятиричного "Г" у першій половині 1850-х рр. знаком "Ї" (Банячина), наприкінці 1860-х - знаком "Ї" (Атрів); цікава рання спроба (1853 р.; лист 40) відмовитися від "Ъ", що послідовно здійснюється у Кулішевих листах наприкінці 1860-х рр.

Правопис української мови приводимо до сучасних норм лише в тих випадках, коли основне джерело тексту збереглося в копії.

⁶⁴ Навпаки, гадаємо, що до смерті М.Д.Білозерського (1879 р.) почуття Куліша до нього залишалися дружніми. Не винайдово ж Куліш мав намір присвятити свою працю "Історію вісімнадцятого століття" серед інших - і М.Д.Білозерському (Київська старина. - 1898. - Кн.1. - С.136-137). А вже на скликну літ, згадуючи про події 1882 р. і свої відвідання президента австрійського рейхстагу Смольські, зауважив, маючи на увазі М.Д.Білозерського, що той "появляється довгобородий дідусь нагадав [Кулішеві] бороденського родича своєю принадливою персоною і вічністю" (Павлик М. П.Куліш про свою справу з поляками // Народ. - 1892. - Ч.22-23. - С.240).

С истинным почтением и совершенного преданностью имею
честь быть Вашим, Милостивый Государь, покорнейшим слугою

П.Кулиш.

1842, сент. 14,
Киев.

*Закреслено: их.

Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України, Інститут
рукописів (далі - ЦНВ). - Ф.1. - Од.зб.28977, ориг.
ЦНВ. - Ф.1. - Од.зб.34140. - Арк.152, конія [до слів: любитель істории].
Вперше опубліковано: Петров В. Шевченко, Кулик, В.Білозерський - їх перші
стріч // Україна. - 1925. - Кн.1/2. - С.43-44.
Подіться за автографом.

¹ Себто "Історії Русів" невідомого автора (тривалий час автором цього твору вважався Ю.Конинський, письменник і церковний діяч XVIII ст.), яка в 1-й пол. XIX ст. була першорядним джерелом вивчення історії України (вперше опублікована О.Водянським 1846 р.). Під її впливом Кулик написав твори "Україна" і "Книга о ділах народу українського". Від середини 1850-х рр. Кулик ставився до цього твору, як до історичного джерела, дуже критично.

² Білозерський Василь Михайлович (1825-1899) - активний член Кирило-Мефодіївського братства. За участь у ньому після процесу 1847 р. засланий до Петрозаводська, де служив радником в Олонецькому губернському управлінні. Від березня 1856 р. перебував на службі у Петербурзі. 1861-1862 рр. видавав "Основу". У 1860-70-х рр. урядовець у Варшаві. Брат Ганини Барвінок.

³ Устрилов Микола Герасимович (1805-1870) - офіційний історик, автор популярного підручника російської історії для гімназій. У жовтні 1848 р. негативно прорецензував Кулишеву працю "Історія Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца", на підставі чого її було заборонено видавати (вийшла п.н.: Повесть о Борисе Годунове и Дмитрие Самозванце: Чтение для молодых людей. - Спб., 1857).

⁴ Юзефович Михайло Володимирович (1802-1889) - історик, сучасник діяч, з давнього дворянського роду. З 1840 р. інспектор державних училищ у Київській національній округі, 1846-1856 рр. помічник куратора, у 1855 р. - куратор округи. З 1844 р. брав участь у Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, голова Київської археографічної комісії (1857-1889), редактор багатьох томів "Архива Юго-Західної Росії". Відіграв сумнозвісну роль у процесі 1847 р. і антиукраїнському указі.

1876 р

Завдяки прихильному ставленню Юзефовича, Кулик у 40-х рр. досягнув значних успіхів у нар'є. Так, з рекомендації Юзефовича Кулик близько зійшовся з

14 вересня 1842 р., Київ

1

Милостивий Государ Николай Данилович!
Ваша предупредительность налагает на меня приятную обязанность
отвечать Вам с должною благодарностью. Присылка от Вас
экземпляра Конисского Летописи¹ тем более доставила мне удо-
вольствие, что Вы почили меня своим вниманием, не будучи со
моей знакомы. Братец Ваш Василий Михайлович² говорил мне,
что Вы по просьбе г.Устрилова³ о указании ему, где можно достать
верных списков Конисского Летописи, указали ему на меня. Мне
очень приятно было бы способствовать г.Устрилову в прекрасном
его предприятии, но как я, при своих исторических занятиях,
очень часто имею надобность в своих рукописях, то покорнейше
пропшу Вас, Милостивый Государь, сообщить г.Устрилову, что спис-
ок, с которого я сделал свой, принадлежит Инспектору училищ
Киевского учебного округа Михайлу Владимировичу Юзефовичу⁴,
живущему в Киеве, и что г.Юзефович, как истинный любитель
истории, пришлет свою летопись Конисского г.Устрилову, по перв-
ой его просьбе.

Надеясь на Вашу добрую ко мне расположность, обращаюсь к Вам, Милостивый Государь, с покорнейшею мою просьбою: со-
брать для меня с помощью Ваших знакомых, сколько можно, ма-
лороссийских песен и прислать на мое имя в Киев, чем одолжите
меня чрезвычайно. Я намерен заняться изданием наших народных
песен*, не полагаясь на обещание некоторых литераторов, которые
откладывают исполнение своего предприятия с каждым годом и,
вероятно, намерены оставить свои коллекции песен в наследство
детям своим⁵.

Прошу ж Вас, почтеннейший Земляк, отныне считать меня
давним своим знакомым; я ж постараюсь оправдать делом Ваше
добре обо мне мнение.

П.Плетнівим, і перебід Куліша до Петербурга став можливим тільки після його (Куліша) призначення, знову ж таки в допомогою Юзефовича, на посаду старшого вчителя у Луцьку (при тому, що Куліш університету не закінчив). Після 1847 р. їхні стосунки перервалися. В середині 50-х рр. Куліш їх поновив, але вже без колишнього тепла. До відновлення зв'язків з Юзефовичем спричинились насамперед тієї стосунки Куліша з українськими ліберальними поміщиками, які дономагали йому у видавничій справі, і насамперед з В.В.Тарновським-старшим, якому Юзефович був швагром.

⁵ Про кого йде мова - невідомо. Значними колекціями пісень володіли на той час М.Максимович, О.Водяницький, А.Метлинський, І.Срезневський.

2

24 березня 1844 р., Київ

Милостивий Государ Николай Данилович!

Имею честь поздравить Вас <с> наступающим праздником Светлого Христового Воскресения, который Вы проведете, без сомненья, гораздо приятнее, чем мы. На меня напала давняя моя не-людимость; не хочется нигде быть; бываю счастлив, если голова и душа сильно действуют, но едва деятельность меня оставляет, является скука самая мучительная. Все предметы теряют свои цвета; пустота, безжизненность внутри и вне. Но зачем это писать? - Утешает меня одна только благочестивая беседа с Вашим дорогим Васею. Он часто меня оживляет. Очень часто теперь видимся, читаем вместе Слово Божие, трактуем, замышляем многое в будущем; дай Бог всему добруму исполниться!¹ Написал я повесть из малороссийского быта и послал в журнал²; составил еще статью под заглавием: "Поездка в Украину" и послал в "Журн<ал> мин<истерства> нар<одного> просв<ещения>".³ Теперь перечитываю множество старинных бумаг и, кажется, не без пользы. Один из заочно знакомых* моих корреспондентов, Мих<аил> Ив<анович> Ханенко⁴, прислал мне огромный дневник своего прадеда, генерального хорунжего⁵. В нем все записывано кратко, но зато упоминается о всякой домашней мелочи, и через то я познакомился получше с бытом наших панов во времена Петра Великого.

Вот Вам и все литературные мои новости. Читаю "Литовский статут"⁶ и отмечаю малороссийские слова, которых там множество**, хочу составить особый из них словарик***⁷: он покажет состояние малороссийского или, лучше сказать, древнерусского языка до того времени, когда он начал ополячиваться⁸.

Праздники проведу не выходя из квартиры: как ни скучно бывает иногда дома, но ничто не может сравниться с скукою, поселяемою надолго в душе пустословием большого общества. Люблю только такие собрания, где собирается три-четыре человека, связанных любовью родственникою или любовью к науке и добродетели.

Извините меня за небрежность и несвязность моего письма. Может быть оно, вместо того, чтобы занять Вас несколько, прибавит Вам минуты две лишних скуки. Но во всяком случае верьте, что меня побудило писать к Вам истинное мое к Вам уважение и любовь. Прошу передать мой усердный поклон милому и коханому Виктору Николаевичу⁹. Мы хотели заехать к нему попрощаться, но право мы не сами собою управляем; вышло так, что никак нельзя было. Не знаю, скоро ли увидимся.

С истинным почтением и совершенной преданностию имею честь быть Вашим, Милостивый Государь, покорнейшим слугою

П.Кулиш.

1844, марта 24.
Киев.

*Було: один из незнакомых.

**Закреслено: и притом таких

***Виправлено: словарь.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28978, ориг., копія. На копії зазначено: Получ. от И.И.Белозерского. Ця примітка (її варіанти: Письмо, присланне И.И.Белозерским; Письмо Кулиша, присланное И.И.Белозерским; От И.И.Белозерского; Письма Белозерского из Италии) є на конній копії, що супроводить оригінал, тому далі її опускаємо.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.154, копія.

Частково опубліковано: Шенрок В. П.А.Кулиш: (Біографічний очерк) // Київська старина. - 1901. - Ки.З. - С.468.
Повністю друкується вперше.

¹ Згодом, через тридцять років Куліш згадував про це: "...в 1845 році, ще до переходу твого до Петербурга на службу...ти (себто Куліш. - О.Ф.), разом із подібними до тебе мрійниками київськими, всі свої студіовання здійснювали при святі Свято-го Письма" (Куліш П. Хутірська філософія і віддалена від світу поезія // Хроніка-

2000: Наш край. - К., 1993. - Ч.6(8). - С.144). На морально-релігійних засадах будувалася ідеологія Кирило-Мефодіївських братчників.

² Можливо, йдеться про оповідання "Самое обыкновенное происшествие", яке згодом Куліш надрукував у "Современнику" (1846. - Т.44). Редакція цього оповідання п.н. "Повесть о старых временах и обычаях малороссийских" - датована 12 січня 1844 р. - була знайдена в архіві А.В.Нікітенка (ІРЛ. - 19.529/СХХХ/б.6. Тут і далі пояснення на архіви Петербурга подаються за зробленими у них записами В.Іващенка, якому за надану¹ можливість користуватися цими записами складаюши цирилу подяку). Куліш у січні надіслав її до "Журнала міністерства народного просвіщення". Див.: Ямполський І. Невідома повість П.О.Куліша // Червоний шлях. - 1928. - Кн.5/6. - С.97-106).

³ Стаття залишається невідома. Про неї Куліш писав 10.12.1843 р. М.Юзефовичу у контексті праці над статтею "Повесть о старых временах и обычаях малороссийских": "Вместе с этой пишу еще другую, на малороссийском языке <...> большую историко-топографо-филолого-поэтическую статью под заглавием "Поездка в Украину". В ней я хочу представить характеристику западнорусского народа, отмененного от малороссийского, описание местности замечательных городов и урочищ, способ выражения народного, его домашние обычай и предания" (Киевская старина. - 1898. - Кн.2. - С.196).

⁴ Ханенко Михайло Іванович (1818-1852) - правнук генерального хорунжого М.Д.Ханенка, любитель української старовини, у 1840-х рр. новгород-сіверський повітовий маршал; чоловік двоюрідної сестри Г.П.Гагаріна. Деякі матеріали із фамільного архіву М.І.Ханенка опублікував 1852 р. у "Чернігівських губернських ведомостях", писав також статті на економічні теми. Листи Куліша до цього не виявлені. Натомість з приводу архіву генерального хорунжого М.Д.Ханенка відоме Кулішеве листування з його братом, Олександром Ханенком (1816-1895), яке зберігається у Чернігівському історичному музеї (Ал. 524/9; опубліковано Б.Шевелівом у журн.: Життя і революції. - 1928. - Кн.10. - С.146-151).

⁵ Генеральний хорунжий М.Д.Ханенко (1693-1760) пів приватний щоденник з 1719 по 1754 р., у якому записував усікі події свого придатного, родинного й господарського життя, потуочи також і факти в політичного життя Гетьманщини. "Дваруш" опублікували частинами архів. Ф.Гумілевський (Чернігівські епархиальні інвекти, 1865 р.), О.Лазаревський (Киевская старина, додаток, 1883-1884 рр. і окремо 1884 р.), А.Тигов (Киевская старина, 1896 р.). Зберігся автограф Куліша з виписками із "Дваруш" п.н. "Изложение из дневника стародубского судьи Николая Даниловича Ханенка, впоследствии генерального хорунжого". Автограф має 7 списаних і 3 чистих аркуші. Під записами, що охоплюють 1719-1749 рр., стоять дати: "22 марта 1844" (ІМФЕ. - Ф.3. - Спр.520).

⁶ Литовський статут - кодекс права Великого Князівства Литовського, виданий у кількох редакціях у XVI ст., діяв на Правобережній Україні до 1840 р. Кулішеве зацікавлення цим статутом відбилося у пропозиції Юзефовичу надрукувати "Свод малороссийских узаконений и историю законодательства в Малороссии" (Киевская старина. - 1899. - Кн.2. - С.200).

⁷ Цей намір Куліша не був здійснений.

⁸ Очевидно, Куліш мав на увазі книжну давньоукраїнську мову. Свої погляди на українську розмовну мову він виявляє інакше в одному з тогочасних листів до П.Плетнєва: "Во время моих путешествий по Малороссии я записывал разного рода народные рассказы, стараясь изучить простую речь, чуждую того влияния, какое потерпел язык образованного нашего общества от языков западных" (ІЛ. - Ф.18. - Спр.184. - Арк.2).

⁹ Забіла Віктор Миколайович (1808-1869) - поет-романтик, у 1850-х роках утримував поштову станцію у м.Борзі. Троюрідний брат Олександри Кулішевої, швагро М.Д.Білозерського: сестра В.Забіли Олена була одружена з братом Миколи Білозерського Іваном, в після його смерті жила з самим Миколою Даниловичем (див. прим. 4 до листа 14). Стосунки П.Куліша з В.Забілою були неоднозначні: від широкоприятельських у 1840-50-х рр. - до неприязні (насамперед з боку В.Забіли через різку оцінку його творів у критичних статтях Куліша) наприкінці 1850 - 1860-х рр. Після смерті поета П.Куліш все ж визнав, що "за життя покійника Забіли критика українська була до нього налітъ жорстока" (Некролог // Правда. - 1869. - Ч.12. - С.112).

3

11 липня 1844 р., Переяслав

Милостивый государь Николай Данилович.

Торжествуйте! Сделаны великие открытия для науки. На месте Переяслава была в древности богатая греческая колония. Вырыл я восемь мраморных урн, украшенных барельефами превосходнейшей работы. На некоторых есть надписи. В следующем письме пришлю Вам со всех их факсимиле. - А вы й рады! Де воно ѿ кати! Хоть бы тобі одынъ черепочокъ найдшовъ! Вырыл ров длиною в три сажени, глубиною в сажень с четвертью, и ничего нет, хотя хозяин уверяет, что находил на том месте горшки с пеплом. - В городе же мне говорили, что этот господин помешан на отыскании у себя в саду клада и морочит всех языческим кладбищем, думая

воспользоваться разысканиями правительства, ибо сам денег для
рытъя не имеет. Я просил его показать мне хоть черепки с найден-
ных им горшков (которых сперва он говорил, что нашел множество,
а под конец оказалось, что только два, да и те были разбиты),
но и того он не мог сделать, говорит: не знаю, где они поделись.
Как бы то ни было, но кладбища здесь, кажется, нет, а может быть
случайно зарыт был пепел каких-нибудь захоронений купцов языческих,
если только правда тому, что Неронов (имя владельца) нашел
два горшка.

Теперь перееду прямо на ту сторону Днепра и начну исследование
существеннейшее, чем воображаемое языческое кладбище¹.

Прошу Вас свидетельствовать мое почтение достопочтеннейшему Григорию Тимофеевичу², а также и Федору Семеновичу³.

С глубоким уважением Ваш покорнейший слуга

П.Кулиш.

1944, июля 11,
Переяслав.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28979, ориг., копія.
ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.154-155, копія.
Друкується вперше.

¹ З 5 липня 1843 р., не покидаючи працю вчителя у Києво-Подільському повітовому училищі, Кулиш брав участь у роботі Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, що була заснована при київському, волинському і подільському генерал-губернаторі, у зв'язку з чим влітку того ж року був відряджений у Київську губернію. З 8 січня 1844 р. його заразовано співробітником даної Комісії з платнею 150 р.ср. у рік (ЦДА. - Ф.707. - Оп.9. - Спр.206). 10 червня 1844 р. на відношення Київського цивільного губернатора І.Фундуклея про звільнення П.Кулиша з училища для відрядження у справах пошуку старожитностей М.Юзефович надав резолюцію: "Уволить учителя <...> Кулеши от занятий по должности для собрания сведений о предметах древности в некоторых уездах Киевской губернии сроком по 1 августа текущего года" (ЦДА. - Ф.707. - Оп.10. - Спр.188. - Арк.2).

² Мізко Григорій Тимофійович (1782-1867) - великий землевласник у Катеринославській губернії з роду козаків, уродженець м.Бородянки, з якою не поривав зв'язків, окрема жертував, як і його племінник М.Д.Мізко, значні кошти на церкви. Мізки відзначалися глибокою релігійністю. Батько Тимофій був тривалий час священиком у Бородянці, малював ікони. У 1840-х рр. Г.Т.Мізко подарував Кулишеві Євангелію з написом: "Юноше с сединою" (ГХ[аткевич]. Шевченкові епіграфи // Літературно-науковий вісник. - 1900. - Т.10. - Кн.4. - С.52, хрон. і бібліогр.). Є відомості, що

П.Кулиш листувався з Г.Т.Мізком (запис у щоденнику Кулиша від 22.09.46 р.), однак листи невідомі.

³ Чи не Кармалєва, брат Льва Семеновича Кармалєва, двоюрідного брата Ганни Барвінок? Г.Милорадович подає з Чернігівських земель також якогось Петра Семеновича Кармалєва, асесора Чернігівської губернської палати, згодом губернського канцеляря, у чині надвірного радника (Милорадович Г. Родословная книга Чернигівского дворянства. - Спб., 1901. - Т.2. - Ч.2. - С.120).

4

24 серпня 1844 р. Київ

Добрейший и почтеннейший Николай Данилович!

Как я рад слушаю доставить Вам некоторое удовольствие. Псылаю Вам собственноручный манускрипт благородного нашего соотечественника, покойного архимандриста Авксентия¹; пропшу только копию с этого манускрипта прислать мне в Киев: таково было мое обещание тому, от кого я получил оный.

Мне едва дали перевести дух и опять посылают на месяц в северную часть губернии. Еду через час².

С истинным уважением имею честь быть Вашим, Милостивый Государь, покорнейшим слугою

П.Кулиш.

1844, авг. 24.
Ки^{ев}.

[Справа вгорі дописка олівцем чужою рукою] 8 сентябр., возвраща-
ясь из Киева.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28980, ориг., копія.
ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.155, копія.
Друкується вперше.

¹ Йеромонах Чернігівської катедри Борисоглібського монастиря (згодом катедра перейшла до Троїцько-Іллінського монастиря).

² 23 серпня 1844 р. М.Юзефович відправив Кулишеві офіційного листа з розпорядженням: "Предлагаю Вам <...> отправиться в уезды Сиверский и Радомысловский для исследований тамошних древностей сообщенно сделанному Вам особо поручено" (ЦДА. - Ф.707. - Оп.10. - Спр.188. - Арк.6).

17 червня 1845 р., Київ

Милостивий Государ Николай Данилович!

Караваєв¹, Коалов² и другие разъехались, почему и клиника на время вакаций закрыта. Вася, в ожидании, пока совет университета решит его судьбу, уехал дня на два из Киева в деревню своего хозяина, и там, видно, принят с особенным радушением, потому что до сих пор не возвращается. Вот почему я уже взялся отвечать Вам за него.

Посылаю Вам один экземпляр моих бардов, которых украинские физиономии ³ порядочно впрочем пострадали от петербургского климата.

Хотел было ехать с одним добрым человеком в Одессу поглядеть на Черное море, да щось не весело на душі, - так и на море дышаться не хочеться.

Ой пійду жъ я да до моря, сине море грае,
Ой радъ бы я утопыться, море не прымае!
Прымы жъ мене, сине море, бо й такъ мені горе...

Я думаю однако ж, Черное море не долго б заставило себя упрашивать. Я начертил было огромнейший план путешествия: поехать в Одессу, а оттуда переплыть через море к черноморцам и там, исследовавши все сокровенное, ехать сухим путем в Екатеринослав в гости к Григорию Тимофеевичу⁴; потом это все показалось таким вздором, для которого не стоит тратить ни денег, ни времени. Итак остаюсь в Киеве и готовлюсь к переезду в Петербург, куда призывает меня Плетнєв⁵, обещая доставить мне место. Я же задал ему сперва задачу приискать мне место, чтоб я знал наперед, куда еду. Он обещал, и я жду сего великого события⁶. Между тем читаю кое-что, и в таком прозаическом положении проходят как-то, слава Богу, дни за днями.

Не думаю, чтобы этот Гетман Остряница был что-нибудь путное.

Пропшу свидетельствовать мое почтение Виктору Николаевичу.

С истинным уважением имею честь быть Вашим, Милостивый Государь, покорнейшим слугою

П.Кулиш.

1845, июня 17,
Киев.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.аб.28981, ориг., копія.
ЦНВ. - Ф.І. - Од.аб.34140. - Арк.153, копія.
Друкується вперше.

¹ Караваєв Володимир Опанасович (1811-1892) - видатний хірург, ординарний професор, з 1843 р. декан медичного факультету Київського університету.

² Коалов Микола Гларіонович (1814-1889) - доктор медицини, професор Київського університету.

³ Мова, можливо, про окремий відбиток 5-и глав "Чорної ради", надрукованих у "Современнике", якого Куліш просив зробити Плетнівова у листі до нього від 5 травня (Л. - Ф.18. - Спр.184. - Арк.3).

⁴ Мізко - див. лист 3, примітку 2.

⁵ Плетнів Петро Олександрович (1792-1866) - письменник, критик, академік Петербурзької академії наук. У 1840-1861 рр. - професор і ректор Петербурзького університету, в 1838-1846 рр. - видавець і редактор "Современника". Друг М.Гоголя, О.Пушкіна. Першого свого листа до Плетнівова Куліш надіслав 1.01.1843 р. разом з примірником "Михайлі Чарнишленко". Однак листування між ними зав'язалося після доданої до Кулішевого листа від 28.01.1845 р. рекомендаші М.В.Юзефовича, де Юзефович просив Плетнівова звернути на Кулішів увагу і надрукувати 5 глав з його роману "Чорна рада". Згодом після переїзду Куліша до Петербурга Плетнів уявив його під свою опіку, а після катастрофи 1847 р. морально підтримував, клопотався про звільнення із заслання. Впродовж усього свого життя Куліш зберіг відчіні почуття до нього. Велика досі неопублікована група листів Куліша до Плетнівова, що обіймає 1843-1861 рр. і нараховує 87 од.аб., зберігається в архіві Плетнівова у Пушкінському домі (Ф.234. - Оп.3. - Спр.357, 358). На початку 1930-х рр. О.Доронікевич зробив спробу видати частину їх (1843-1847 рр., 33 од.аб.), підготовивши машинописний текст і укладши коментарі, проте вона не вдалася (Л. - Ф.18. - Спр.184. - 69 арк.).

⁶ Куліш звернувся до Плетнівова листовно 20 березня 1845 р. із проханням підписувати йому місце праці у Петербурзі: "Я желал бы служить в Петербурге, чтоб руководствоваться при своих занятиях советами опытных писателей. Я имею чин 10 класса и желал бы занять такую должность, которая бы доставила мне тысячи две рублей воспитаниями годового жалованья, не отнимая всего моего времени. Итак, если есть такая возможность, покорнейше прошу Ваше превосходительство доставить мне такую службу" (Л. - Ф.18. - Спр.184. - Арк.2). Спочатку Плетнів запропонував Кулішеві приїхати до Петербурга, щоб на місці підішукати йому якусь посаду, однак Куліш у листі від 5 травня відхилив цю пропозицію, застерігаючи себе від невідомості. На цьому листі стоять помітки Плетнівова - получ. 14 мая 1845, отпр. 30 мая 1845 года. У відправленому 30 травня листі, котрий не зберігся, Плетнів, очевид-

но, пообіцяв Кулішеві гарантовану посаду викладача у Петербурзі за умови, що Куліш перейде туди з посади старшого вчителя. У відповідь Куліш писав: "Михаїл Vladimirovich Юзефович обещает в августе сделать меня старшим учителем истории и словесности в одной из киевских гимназий. И если это исполнится, тогда я немедленно беру от директора копию формулярного моего списка и, приложив ее при прощении, пропущу попечителю Петербургского учебного округа о перемещении меня в одну из Петербургских гимназий" (П. - Ф.18. - Спр.184. - Арк.4). Така робота знайшлась у Рівному, і завдяки у листопаді Куліша було переведено до Петербурга на посаду учителя ІІІ-го Петербурзької гімназії. Водночас Плетньов йому запропонував викладати російську мову для неросійськомовних студентів Петербурзького університету.

⁷ Острянин Яків (Остряниця; р.н. невід. - після 1641 р.) - ватажок селянсько-казацького повстання. У листі мова, очевидно, про якийсь рукопис, можливо, універсал Остряниці, у вартості (автентичності) якого Куліш сумішеваститься. Потрібно згадати, що у 2-му томі "Записок о Южной Руси" Куліш також вмістив універсал Остряниці, якого він і М.Грабовський прокоментували, кожний зі свого боку. Цей універсал, віднайдений М.О.Судісником і опублікований у 3-му томі "Літопису Величка" (1855), як визнав згодом сам Куліш, був фальсифікований.

6

Після 20 липня-серпень 1850 р., Тула

Почтеннейший Пашенька¹ Николай Данилович.
Между нами так давно прекратилась переписка², что я не знаю,
о чём бы писать к Вам; а потому прошу Вас принять только увере-
ние в моем неизменном к Вам почтении. Еще раз благодарю Вас за
заботу Вашу о безопасном возвращении моей Саши³ в Тулу. Это в
последний раз она одна ездила. Или вдвоем, или ни шагу из горо-
да⁴. П.К.

П.К.

ІНБ. - ФЛ. - Од.зб.29062, ориг.

На цьому листі Куліша додписано лист Ганні Барвінок. - Див. Додаток 2.
Прукується впереди.

¹ Після смерті Михайла Васильовича Білозерського, батька Ганни Барвінок, який було тоді 5 років, Мотронна Василівна залишилася з дев'ятьма дітьми: синами Віктором, Василем, Олімпієм, Олександром, Миколою, Помпеєм і дочками Надією, Любов'ю та Олександрою. Через особливу спіку молодшими членами родини їхнім двоюрідним братом М.Д.Білозерським, який після смерті свого брата Івана у 1841 р. залишається найближчим і найстаршим родичем по батьковій лінії, його Ганна Барвінок і П.Кулібін інколи любовно називали "папа".

² Часли 1847 р. не підатий лист до М.Л. Білозерського.

³ Білозерська Олександра Михайлівна (1828-1911) - письменниця, відома під псевд. Ганна Барабінок. Кулішева дружина. Виховувалася спочатку їзома, на х.Мотронівка, а потім у сільському пансіоні полковници Козакової (с.Кропивне на Прилуччині). Одруження на Кулішеві спершу перенеслися мати, остерігаючись його незабезпеченості. Нарешті, 22 січня 1847 р., під час виїзду за кордон, відбулося весілля.

⁴ Ганна Баравіон повернулася до Тули 20 липня з Могронії починаючи червня для відвідин матері. Див. додатки, лист 1.

7

29 грудня 1850 р., Мотронівка

Добрейший и почтеннейший Николай Данилович.

Верно. Вам не сказали, что я приехал в Борзну¹, от простуды едва говорящий, от усталости едва ходящий, и ожидаете моего посещения; я же сижу закутанный, обвязанный, и вдобавок угревший; не знаю, когда я буду в состоянии выехать из дома; поэтому не рассудите ли Вы за благо доставить мне удовольствие Вашим прибытием в Мотроновку.

П.К.

1850, дек. 29.

ЦНБ. - Ф.1. - Од.зб.28982, орнг., копія..
ЦНБ. - Ф.1. - Од.зб.34140. - Арк.70, копія.
Почується інтерв'є.

⁴ У перших числах грудня 1850 р. Кулішу дозволили проживати у будь-якому місті країни і служити будь-де, за винятком установ Міністерства народної освіти. 23

трудний тульський губернатор надав Кулішеві, який був помічником редактора "Губернських ведомостей", відпустку для відвідин Глухівського та Вороенського повітів. Це був перший виїзд Куліша за межі заслання.

8

11 січня 1851 р., Мотронівка

1851, генв. 11,
Мотроновка.

Прекрасное погибло в пышном цвете -
Таков удел прекрасного на свете!

Умерла и Елизавета Кульман¹, умер и Веневитинов², нет и Пушкина, который мог бы до ныне быть на земле, между нами. Так можем мы грустью заглушать грусть; но для родителей нет и этой обманчивой отрады. Для них остались одни вопли и слезы. Благословенно провидение и за это облегчение горя!

Das süßeste Glück für die trauernde Brust
Nach der schönen Liebe und deren Lust
Sind der Liebe Schwingen und Klingen³.

Дамы наши каплюют, и я не знаю, скоро ли можно отправиться нам в Нежин.

Мне приятно чем бы то ни было выражить мою к Вам любовь и признательность за горячее участие, принимаемое Вами в нашей судьбе. Поручения Ваши будут исполнены.

Сегодня я кончил и масляный пейзаж для Вас. Сохнет.
Сверток прошу передать семейству Аполлона Павловича⁴.

П.Кулиш.

ЦНБ. - Ф.1. - Од.аб.28983, ориг., копія.
ЦНБ. - Ф.1. - Од.аб.34140. - Арк.69, копія.
Друкується вперше.

¹ Кульман Елизавета Борисівна (1808-1825) - поетеса та перекладачка, подавала великі надії, однак рано померла.

² Веневітінов Дмитро Володимирович (1805-1827) - талановитий поет і критик, помер у молодому віці.

³ Найсолідніше щастя для сумуючого за цирюлю любов'ю та радістю серця є піднесення душі в любові (нім.).

⁴ Власенко Аполлон Павлович (1806-?) - титулярний радник, володів с. Мартинівкою Борзенського повіту. Одружений з Парасковою Григорівною Среброльською, двоюрідною сестрою матері Ганни Барвінок (Милорадович Г. Родословная книга Черніговского дворянства. - Спб., 1901. - Т.1. - Ч.2. - С.39-40).

9

14 січня 1851 р., Мотронівка

1851, генв. 14.
Мотроновка.

Семейство наше (под этим именем я разумею круг людей, связанных родством) состоит из лиц, более или менее замечательных, достойных памяти молодого поколения. Вы понимаете важность фамильных преданий и дорожите ими. Вверяю Вам, добрый наш друг и батько, два драгоценных памятника; храните их у себя в копии, а подлинники возвратите через верные руки мне.

Ваш П.Кулиш.

Не хочется мне, чтоб Н.Мизко¹ имел копию моей поэмы². Пускай останется в семье. В 2 часа выезжаем в Нежин. Завтра к вечеру будем дома. Если Вы заедете в Мотроновку, то можно уже взять масляный мой пейзаж - высох.

ЦНБ. - Ф.1. - Од.аб.28984, ориг., копія.
ЦНБ. - Ф.1. - Од.аб.34140. - Арк.69, копія.
Друкується вперше.

¹ Мізко Микола Дмитрович (1818-1881) - етнограф і літературознавець, великий землевласник Катеринославської губернії, рід якого походив із козаків Борзни. У 1845-1847 рр. був редактором "Екатеринославських губернських ведомостей", згодом жив у Воронежі. Про нього див: Ефименко П. Н.Д.Мізко [Некролог] // Київська

старина. - 1882. - Кн.12. - С.593-598. Там же і бібліографія його праць. Див. також прим. 2 до листа 3.

² Йдеться, мабуть, про Кулішеву автобіографічну поему "Евгеній Онегін нашого времени. Роман в стихах", написану на засланні у Тулі. Події у поемі охоплюють 1843-1847 рр., а її прототипами є Кулішеві знайомі, в т.ч. родичі. Її копія збереглася в архіві Плетньова (ІРЛ. - Ф.234. - Оп.8. - Од.зб.55). Опублікована О.Дорошкевичем у кн.: Центелімон Куліш: Збірник праць комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. - К., 1927. - С.171-199.

10

16 січня 1851 р., Мотронівка

1851, генв. 16.
Мотроновка.

Мы выезжаем в путь-дорогу завтра, то есть в среду, чуть свет (для того, чтобы воспользоваться светом целого дня). Следовало бы нам перед отъездом посетить Вас, но примите во внимание 80 верст, сделанных нами в Нежин и обратно, и 1400 верст предстоящей нам дороги. Мы должны, по рассудку, оставаться целые последние сутки дома. Приезжайте, добрый пан'отче, к нам сегодня сами побеседовать на прощанье.

Обнимаем Вас от души.

П.Кулиш.

[Дописка] См. на обороте.

Не можете ли Вы освободить нас от страха, наведенного на нас дочкою станциею. Там нам запрягли 6 лошадей, которые едва дотащили нас до Борзы, да и то мы получили после долгого ожидания. Неприятно засесть на станции в десятке верст от дома; неприятно также быть свидетелем многократных перепряганий и падений на дороге. Хуже нет станции, как подле Борзы; чем глубже в Русь, тем вернее и спокойнее езда. Не можете ли Вы снабдить нас 5-ю лошадьми до Батурина? Можно бы отправиться и на трех, но тут очень плохая дорога. Маменькины¹ же лошади, впервых, недостаточны в количестве, да и качеством не слишком отличаются, а главное - устали от нежинской езды по дурной дороге, и сама маменька намерена ехать к Якимахам², вынуждая

нас. Желательно бы было, чтобы Ваши лошади были в Мотроновке вечером накануне, дабы мы могли пуститься в путь чуть-свет. - Если же у Вас не окажется нужного количества лошадей, то потрудитесь приказать Сашке на обратном пути из Николаевки³ нанять в Борзы 5 вольных, которые были бы в Мотроновке к ночи, а не к утру в среду. Почтовые решительно нас ужасают.

[Напис на звороті] Николаю Даниловичу Белозерскому.

ЦНБ. - Ф.1. - Од.зб.28985., ориг., копія.
ЦНБ. - Ф.1. - Од.зб.34140. - Арк.69, копія.
Друкується вперше.

¹ Білозерська Матрона Василівна (бл.1793 - 1857) - дочка дрібного поміщика с.Макова, колишнього військового товариша Василя Олексійовича Сіленіча та Уляни Миколаївни Риби, дочин борзенського сотника (Моджалевский В. Малоросійський родословник. - К., 1912. - Т.4. - С.620). Вдова з дев'ятьма дітьми, серед яких Олександра Куліш.

² Поміщики-сусіди.

³ Миколаїв - хутір М.Д.Білозерського.

11

17 січня 1851 р., Мотронівка

1851, генв. 17. Мотроновка.

Ревизские сказки и Сашку посылаем. Мы надумались взять не только Варвару Ковалеву (байструсь, та росте, якъ струкъ), но и Устю, дочь Николая Каленика (лет яко четыренадесяти); почему покорнейше просим включить и сие имя в свидетельство. Сами же мы будем, то есть я и Саша (мама немножко кашляет, а Люб^{<овь>} Мих^{<айловна>}¹ остается для нее) часов в 12, с тем, чтобы тотчас после обеда возвратиться вспять для окончательных в дорогу сбров и с маменько разговоров.

Ваш П.Кулиш.

[Напис на звороті] Николаю Даниловичу Белозерскому.
Скачи, лети с этим письмом, беадельник! От этого зависит
жизнь твоя, жизнь твоя, жизнь твоя!

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28986, ориг., копія.
ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.70, копія.
Друкуються вперше.

Сестра Ганна Варяйнок, одружена з І.Ф.Боголюбовим.

12

15 серпня 1852 р., Петербург

1852, авг. 15. С.Петербург.

Я такую прощать переделал дела, что мне необходимо отдохнуть. Если я не отдохну, то силы мои или лопнут, или по крайней мере потеряют свою упругость. Это я очень хорошо чувствую, зная себя издавна. В следствие чего я еду в Малороссию и проживу там несколько месяцев в трудах, для меня не тягостных, как, например, в изучении греческого языка, нужного мне для экзамена¹.

Надеюсь, добрый друг и батько Николай Данилович, что Вы не поставите себе в тягость похлощотать немножко об удобствах нашего пребывания в Мотроновке. Посовещавшись с Виктором², мы решили, что нам будет покойнее во флигеле, с которым надобно сделать следующее:

1) Сени обратить в комнату, отделив от них часть и на переднюю, а кладовую оставить без перемены, только очистить собственно для нас.

2) Из задней комнаты прорубить в сад окно, а в саду некую будочку принять прочь.

3) Все окна сделать побольше и снабдить новыми рамами.

4) Полы перестлать.

5) Печки устроить вновь, а в задней комнате сверх того устроить простой камин, как у Викт³ора Николаевича.

6) Все комнаты изнутри оштукатурить.

Я не знаю, что все это будет стоить, но думаю, что не дороже 150 целковых, которую сумму я возврату Вам с благодарностью.

Здесь мы за три месяца заплатили на даче за стены столько, а в Малороссии я проживу не меньше полугода! Денег же у меня более нежели довольно.

С этой же почтой я пишу и к Маменьке, прося ее позволения на открытие переделок. Отпуск для меня уже изготавляется, и мы надеемся к 1-му сентября быть в Москве. Виктор пробудет здесь до возвращения Ал^{ександра} В^{асильевича} Кочубея³ и потом также приедет в Малороссию. Теперь это уже не подлежит сомнению.

Книги и некоторые вещи я отправлю вперед на Ваше имя, а Вас покорнейше прошу доставить в Мотроновку. До свидания, до радостного свидания!

Обнимаю Вас крепко,

Ваш П.К.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28987, ориг., копія.
Друкуються вперше.

¹ Лін. прим. 1 до листи 12.

² Білозерський Віктор Михайлович (?-1872) - у 1840-50-х рр. чоловік у Петербурзі, допомагав знімальні із заслання П.Куліша, підтримував М.Костомарова (див. листи М.Костомарова до Віктора Білозерського у кн.: Київська старина. - 1897. - Кн.10. - С.132-142). З 1869 р. борзенський мировий суддя. Брат Олександри Куліш.

³ Кочубей Олександр Васильович (1788-1866) - дійсний таємний радник, сенатор; протегував братам Білозерським і Кулішеві у Петербурзі.

13

17 серпня 1852 р., Петербург

1852, 17 авг. С.Петербург.

Из предыдущего письма Вы могли заметить, что я рванулся из Петербурга с каким-то геройским усилием; я чувствовал, что мне необходимо перемена места и, не обращая внимания на маменькины расчетцы, решил спасать главное. Никто, кроме домашних, не знал, что я затеял, до самого того времени, когда я, получив от ближайшего начальства согласие на 28-дневный отпуск, объяснил,

кому о том ведать надлежало. Что же? Ведь не пускают меня из Петербурга, то есть не пускают так надолго, как я намерен был уехать; а я намерен был не возвращаться на службу до тех пор, пока не получу по крайней мере степени магистра, что для меня вовсе не было бы трудно по получении степени кандидата¹. Тогда бы я явился в Петербург с новыми правами, и служебные мои дела пошли бы гораздо быстрее. Мне говорят, что я могу выдержать экзамены на кандидата и не бросая надолго столицы; а так как служба в Статистическом Отделении отнимала у меня слишком много времени, то мне обещают найти службу полегче и посвободнее². Я, разумеется, охотно на это согласился, и теперь уже намерен прожить в Малороссии только до конца декабря. Это однако ж не изменяет моих намерений касательно устройства флигеля, в котором надобно обшлелевать потолок в лучших комнатах и выкрасить*. Я привезу обои и, может быть, зимою выпишу даже свою мебель в деревню, чтобы устроить там удобный для себя приют на будущее время. Мне хочется ездить в Малороссию каждое лето, так чтобы весна 1853 года опять увидела меня на родине. Это удобно можно сделать при той службе, какую мне взялись найти, а взялись люди, имеющие большие знакомства, и притом такие, которым я нужнее, нежели они мне.

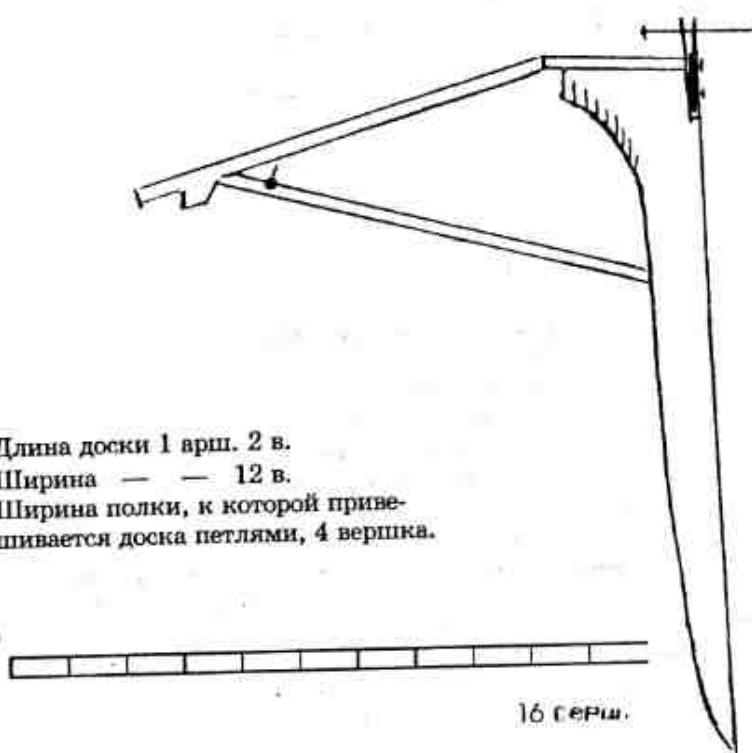
Еще одна просьба: закажите столяру сделать нечто вроде конторки для писанья стоя, как это я всегда делаю. По прилагаемому рисунку это не трудно устроить. Мне было бы крайне неловко столько Вас беспокоить, но Вы своим усердием к нам внушили мне уверенность, что для Вас исполнение подобных просьб не будет не приятно. Обнимаю Вас крепко. Перед самым выездом я уведомлю Вас и назначу приблизительно день своего приезда.

Ваш П.К.

Та же конторка в меньшем виде с опущенной доской.

В этом месте на концах привинчивается по одной железной скобе с дырою вверху, которые надеваются на вбитые в стену гвозди.

Длина доски 1 арш. 2 в.
Ширина — — 12 в.
Ширина полки, к которой привешивается доска петлями, 4 вершка.

Если можно, то я покорнейше просил бы заказать эту вещь в двух экземплярах, и один отправить в Мотроновку, а другой повесить в той комнате у Вас, которую Вам угодно будет мне назначить для ночлегов и для промежуточных занятий.

Доска сверху не должна полироваться, а еще нужно пройти ее цынубелем, чтобы не скользила бумага.

*Закреплено: обтянуть полотном.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28988, ориг., копія.

Друкується вперше.

¹ Куліш, не закінчивши університету, не мав кандидатського ступеня, що перешкоджало його кар'єрі. У березні 1864 р., коли провадити далі редакційно-видавничу справу стало неможливо, у Куліша виникла надія (так і не зреалізована) скласти магістерський іспит, що було пов'язано із планами поступити на урядову службу (ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28811).

² З 1 липня 1851 р. Куліш працював редактором статистичного відділення у департаменті рільництва Міністерства державного майна з платню 714 р.ср. у рік.

9 листопада 1852 р., Петербург

Почтеннейший друг Николай Данилович.

Вы знали лучше меня, что я буду чувствовать один в Петербурге. Еще только три дня я здесь, а уже скучаю без Вашей цяци¹. Я думал, что найду чем наполнить душу в столице среди стольких друзей, знакомых, среди трудов и удовольствий; но на деле оказалось иное. Мне скучно, что некому рассказывать, что я видел, о чем с кем-нибудь говорил, некому показать что-нибудь хорошее, не с кем насладиться музыкой, некому пожаловаться на какое-нибудь тайное горе. Бедный и человек! Но и воображаю, какая был бы я дрянь, если б мое сердце ни к кому не стремилось, не нуждалось в ласковом, нежном взгляде, не дорожило ничьей преданностью. Эта светлая квартирка с плющами, с зеркалами, с нежащею теплотою посреди зимы потеряла бы для меня всю прелест, если б я не готовил ее для милых путешественниц, которые назовут ее своим домом и приадут ей этот характер оседлой хозяйственности, кото-

рой не сочинит на деле никакой поэт и артист. Да, жизнь наша в сложности прекрасна и исполнена благородной поэзии, несмотря на некоторые горести, - от них же никакая тварь не убегает. Не будем же портить ее разлукой и унижать какими-нибудь финансово-выми рассчетами: они все должны уступить нашему простому желанию быть вместе. А впрочем дела мои идут прекрасно и обещают мне более денег в 1853 году, нежели я получил в нынешнем. Из-за чего же хлопотать и принуждать свои лучшие чувства? Отдайте мне моих дам, моих милых собеседниц, моих преследовательниц, моих почитательниц и строгих судей искусства, мою неизменную публику и канцелярию, моих хохотушек, совершающих мое сердце в веселости. Никто и ничто не заменит мне их. Снарядите их в путь с верным слугою Лычардом, сиреч Остапом. Его услуг будет слишком достаточно до Орла, а там по билету из конторы Студзинского, в которую их прямо и привезут почтовые лошади, без малейших остановок повезут до Тулы. Одна дама ехала разом со мной из Воронежа и нигде не имела причины жаловаться. Псылаю для них на дорогу сто рублей. Для Над²яды Мих³айловны надобно взять из суда свидетельство на свободный пропуск и прожитие в столице, да и для Саши надобно иметь вид, чтоб получить билеты у Студзинского и на железной дороге. Озабочтесь, добрый наш пан'отченъку, всеми этими делами. В кибитке им ехать не должно, а надобно купить простой "возок" в Нежин (рублей за 20 сер.), то есть кибитку с дверцами, в виде кареты. Отпустите их с миром, и чем скорее, тем лучше. Виктор обещает отправится в Малор⁴оссию только к празднику Р⁵ождества Х⁶ристова.

В мое отсутствие Вы, я надеюсь, получили от моих должников 150 р.сер. Остальной счет с Вами не замедлю покончить. Книги, присланные Бодянским⁷, пускай дамы возьмут в столицу. Сундук же с книгами, если он пришел и⁸ли придет к Вам, прошу хранить в Николаеве, предоставив моим дамам взять из него, что найдут своего, а также методу Робертсона для английского языка. Еще пускай отыщут для меня там Космос⁹ на немецком языке (3 книги) и на русском (2 книги) и привезут сюда. Да еще немецко-французскую часть лексикона Шустера и Ренье.

Теперь меня занимает только путешествие моих дам, и потому тяжело было бы мне уведомлять Вас о других предметах. Все идет хорошо, и когда душа моя успокоится с этой стороны, я потолкую с Вами кой о чём, до меня касающемсяся. Теперь приношу только мою благодарность за все доказательства Вашей любви к нам.

Елене Николаевне⁵ - усерднейший поклон.

Ваш П.К.

Кажется, 9 ноября 1852, Спб.

[Дописано на полях 4 с.] С этой почтой посылаю письмо и в Мотроновку на имя Сапи. При случае не мешает справиться, отдано ли.

[Дописано зверху на 1 с.] На углу Большой Морской и Гороховой в доме Елисеева, по парадной лестнице на галерейке, налево №26, подъезд с Большой Морской.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28989, ориг., копія.

Частково опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки: Життя, ідеологія, творчість. - К., 1929. - Т.1. - С.3.
Повністю друкується вперше.

¹ Дружини, яка залишилася у Мотронівці.

² Забіла Надія Михайлівна (1826-?) - сестра О.Білозерської-Куліш, спершу одружена з Миколою Миколайовичем Забілою (братьем поэта Виктора Забіли), згодом зійшлася у непілгичному шлюбі з М.Т.Симоновим (Номисом), який, зрештою, її покинув (Див.: Капельгородський П. На лубенському літературному гробовищі // Життя і революція. - 1928. - Кн.10. - С.99-125). У 1840-50-х рр. Куліш був з нею у дружніх стосунках, у своїх листах повіряв їй сердечні переживання, винів її в образі Наді у романі "Євгеній Онегін нашого времени", називавши її "посредницей любви моей".

³ Бодянський Осип Максимович (1808-1879) - український історик, етнограф, проф. Московського університету, редактор "Чтений в Обществе истории и древностей российских", де було надруковано багато цінних матеріалів з української історії, зокрема виявлений Кулішем "Літопис Самовидца". У 1840-50-х рр. Куліш був з ним в особливо дружніх стосунках, інтенсивно листувався, буваючи пройздами у Москві, зупинявся у нього. Вони часто виконували один одному різні доручення, зокрема, Бодянський надсилає Кулішеві у пору його заслання в Тулі літературу; впродовж тривалого часу їх єднали спільні наукові та етнографічні інтереси (пошук і видання історичних джерел з історії України, збирання українських пісень тощо). Автографи листів Куліша до О.Бодянського зберігаються у Інституті літератури (Ф.99. - Спр.72). Більшість їх видана А.Титовим (Київська старина. - 1897. - Кн.9, 10, 12; 1898. - Кн.2.), решту (14 листів) підготував до публікації Ф.Савченко, які, мабуть, так і не з'явилися друком (ЦНБ. - Ф.Х. - Од.зб.14765. - 14 арк.).

⁴ Відома на той час книжка природознавця та мандрівника О.Гумбольдта, яка принесла йому світову славу - звід занін з усіх ширин наук (у 4 томах).

⁵ Братова М.Д.Білозерського, мати Івана та Карпа Білозерських. В.Модзалевський зі слів Н.П.Чулкова подав Олену Миколаївну (сестру В.Забіли) як дружину Івана Даниловича Білозерського (Модзалевский В. Малороссийский родословник. - К., 1910. - Т.2. - С.98). Імовірно, що після смерті брата Івана (1841 р.) Микола Данилович жив з нею: у багатьох тогочасних листах імена М.Д.Білозерського й Олени Миколаївни стоять поруч. Г.Милорадович називає дружиною І.Д.Білозерського якусь Олену Іванівну (Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. - Т.2. - С.238). У своїх листах рідним Куліш іноді одночасно передає пітнину Олени Миколаївні, Надії Миколаївні та Віктору Миколайовичу Забілі (див., наприклад, лист 26, а також лист В.М.Білозерського до М.Д.Білозерського від 5.11.1842 р. (ІМФЕ. - Ф.3. - Спр.102). Про Надію Миколаївну як сестру В.Забіли також згадує Чулков, що врешті робить його свідчення більш вірогідним. Треба сказати, що 1839 р. М.Д.Білозерський був ще не одружений і ніколи не мав дітей.

15

17 листопада 1852 р. Петербург

1852, ноября 17. С.Петербург.

Почтеннейший друг Николай Данилович.

С этой почтой Вы получите письмо, обращенное к Саше, но в нем есть ответ и на Ваши вопросы. Когда я адресую на Ваше имя без подписи: "для передачи", - это значит, что Вы можете читать все письмо, как газету обо мне. Как это грустно, что я давно в мирной пристани, а Вы получаете обо мне известия еще с снежного моря! Не убеждайте меня писать чаще, потому что с самого моего отъезда я пишу по два раза в неделю. Если бы почта приходила к Вам ежедневно, ежедневно барышни получали бы от меня по письму.

Лев Семенович¹ здоров, но сильно колеблется. Жаль на него смотреть. Виктор обещал непременно ехать к Рождеству Христовому в Малороссию, как это Вы, я думаю, уже знаете и из собственного его письма к маменьке. Бедный он человек, очень бедный.

Теперь скажу Вам то, чего не должны знать другие. Танеев² так представил меня к чину, что Государь написал: "Не производить"³. Из этого следует, что я должен служить до тех пор, пока такие Го-

сударь согласится на мое производство. Левшин⁴ считается человеком настойчивым и намерен упросить министра со временем лично доложить обо мне Государю, как о чиновнике, полезном для Министерства. Я чуть было не попал снова в Статистическое Отделение, но наконец оно перестало стоять Харибою на пути моем. Директор позволил мне состоять чиновником для усиления при Департаменте, пока что-нибудь можно для меня будет сделать. Я очутился неумышленно соседом правителя канцелярии⁵ его, и он вразумил меня, как сделаться чиновником особых поручений при директоре - единственная должность, которую я желаю занимать здесь. Одна невыгода, - что я должен служить несколько времени без жалованья (о чем Саша не должна знать, а то будет грустить обо мне), но зато все мое время принадлежит мне. Я займусь только изредка - и то у себя дома - рассмотрением какого-нибудь дела по предмету просвещения в Министерстве Государственных⁶ Имуществ, как об этом Вы узнаете из письма Саше. Черемисинов очень рад, что я взялся за такого рода дела, потому что у них некому было поручить их. Между тем Нордстрём⁷ советует мне подать докладную записку Л.В.Дубельту⁸ о моем производстве и надеется, что это будет иметь успех. Почитайте предыдущее мое письмо к Саше: оно интересно будет для Вас в некотором отношении. Этот год обещает мне существование гораздо независимейшее и не такое тяжкое, как предшествовавший. Я даже уверен, что мне дадут командировку осмотреть какие-нибудь учебные заведения Министерства Государственных Имуществ, и я, или лучше сказать, - мы явимся весною в Малороссии.

Саша меня и опечалила и восхитила своим последним письмом. "Желала бы и я нынкой, домоправительницей быть - пишет она - только чтобы в одном городе жить с тобой, чтобы не страдать так от неизвестности. Право, принципи мне и Надя⁹ местечко. Надя музыке хорошо может учить, а я начала французского языка, русского, танцам, и работать. Не надо делать это гласным, пусть все наши знакомые, даже Левшин Семёнович не знают, что мы обе в Петербурге. И как бы мы были все счастливы, зная наверное, что каждый из нас здоров! И будь уверен, что ни одна из нас не тяготилась бы своею обязанностью и исполняла бы ее честно. Мы бы на год таким образом разлучились, а потом приехали бы в Малороссию и устроили свое хозяйство. Уезжая отсюда, мы не сказали бы, с какою целью едем. Где же можно так скрыто и хорошо прожить, как не в Петербурге! Я с Наденькой всю ночь об этом проговорила".

Что со мной было бы, если бы я не написал еще тех писем, которые Вы уже получили? И теперь я не мог читать этого без слез, но слезы мои не были горьки.

Обнимаю Вас, мой милый Николай Данилович. Присылайте их ко мне скорее.

Ваш П.К.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.28990, ориг., копія.

Частково опубліковано з помилковою датою 14 листопада: Петров В. Пантелеimon Куліш у п'ятдесяти роках. - С.2, 3.
Повністю друкується вперше.

¹ Кармалеев Лев Семенович - двоюрідний брат Олександри Куліш. Див. також прим. 3 до листа 3.

² Танеев Олександр Сергійович - керуючий департаментом цивільного відомства при Ініціативному імператорській канцелярії.

³ Про це Кулішгада в автобіографії "Жизнь Куліша": "Цар Миколай з науки докладача (potesta sunt odiosa) написав своєю рукою: "Не производить" (у чин). А чин багато тоді значив, та й тепер чимало. Іде Куліш до свого директора: "Заступитесь за мене. Ви ж бачите, що служба моя добра". - "Не маю, - каже, - я права домагатись вам чину. Трейте оділлення вам' нашкодило, то й нехай вони й заступляться за вас". Після він у Трейте оділлення, і там йому відсказують: "Нехай ваш директор про вас напише, що служба ваша добра, - тоді ми до царя представимо". Знов Куліш до директора: "Ні, - каже той, - мені не можна съого писати, коли цар написав: "Не производить". Бачивши тоді Куліш, яка в їх правда, пояснив службу, пойшов на Вікрайну" (Куліш П. Твори: У 2 т. - К., 1994. - Т.1. - С.256). Див. також лист П.Куліша до О.Орлова від 20.04.1853 р. (Кирило-Мефодіївські товариство: У 3 т. - К., 1990. - Т.2. - С.181).

⁴ Левшин Олексій Аркадійович - директор департаменту рільництва Міністерства державного майна.

⁵ Черемисинова Миколи Герасимовича.

⁶ Нордстром Іван Андрійович (1814-1878) - чиновник III відділення. З братами Нордстромами Куліш був у добрих взаєминах; познайомився з ними через Плетнева: Христіана, брат Івана Андрійовича, був родинним лікарем Плетнівих. І.Нордстромом, по можливості, намагався пом'якшити вирок Куліша. За участю Нордстрома Ганна Барвінок 1849 р. у Петербурзі познайомилася з жандармським капітаном Гусевим, його родичем, з родиною якого після переведення його того ж року в Тулу Куліш близько зійшлися.

⁷ Дубельт Леонтій Васильович (1792-1862) - генерал-лейтенант, начальник штабу Окремого корпусу жандармів, керуючий III відділенням.

⁶ Надії Михайлівні Білозерській-Забілі.

16

29 листопада 1852 р., Петербург

С.Петербург,
1852, ноября 29.

Почтеннейший друг и пан'отче Николай Данилович.

Я так уверен в том, что барышни мои уже давно в дороге, что не пишу к ним более в Малороссию; Вас же уведомляю, что я здравствую и привожу квартиру в восхитительный порядок. Дня три уже работаю en vrai artisan¹ и услаждаю себя мыслью, какие ахи произнесут барышни, перешагнув через порог моей обители! Мебель вся обита вновь и, стоя в порядке, улыбается, переглядываясь с зеркалами; окна, кроме гардинок, украшены кисейными драпири и кокетливо прищуриваются на меня из-под золотого карниза. Кабинет мой важничает дорогими многотомными книгами (составляющими временную мою собственность), но я на него смотрю как на Калеба, который старается выставить своего господина не тем, что он есть. До сих пор ничему не начиндал учиться или претверживать старое. Книги мне опротивели донельзя. Я теперь всего приятнее мечтаю об устройстве домника на берегу Днепра и о баллясах, которые я буду в нем точить. У меня много задумано дела, и, кажется, что я его выполню только удовлетворив своим, пожалуй нерасчетливым, фантазиям. Весной хотелось бы прямо ехать на Михайлову Гору² (Балляс покамест не существует) и похозяйничавши там, посетить вечно для меня незабвенные места моей любви, а отсюда опять наведаться в свой хутор (к тому времени там будет уже нечто в этом роде). Служебный путь, на который я повернулся с единственным мне упрямством, обещает подачку этим невинным затеям, и я уже обдумываю, как совершил свою поездку возможно выгоднее. Но до этого еще далеко.

Уведомляйте, пожалуйста, меня хоть изредка о себе. Право, связи с живыми всего важнее в жизни. Поручения Ваши все будут исполнены в точности. Я забыл сказать Вам, что деньги, которые Вы получите для меня, не должны быть передаваемы вместе с письмами Саше, а должны быть обращены для пополнения истра-

ченной Вами для меня суммы. Все это я устрою и очищу в непролongительном времени. Хоть мне и не удалось пожить во флигеле, но это удовольствие у меня впереди, и я буду вознагражден сторицей за свои издержки. Вам же приношу величайшую благодарность за выполнение моей сентиментальной фантазии. Право, это не ветреность, хоть и может многим казаться ветреностью. Иному нужен винокурный завод, а мне идилические затеи, и каждый прав по-своему. Обнимаю Вас от всего сердца.

Ваш П.К.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28991, орд., копія.
Друкуються вперше.

¹ Як добрий майстер (франц.).

² Хутір М.Максимовича над Дніпром, біля с.Прокорівка Золотоноського повіту, де Кулик побував у першій половині жовтня, проживав три дні й умовився з Максимовичем купити у нього 8 десятин нагірної лісної землі з тим, щоб навесні поселитися там (ІЛ. - Ф.99. - Спр.72. - Арк.157). Цей намір не здійснився: Кулик купив кутір у М.Т.Симонова у Зарозі Лубенського повіту.

17

6 грудня 1852 р., Петербург

6 декабря, 1852. С.Петербург.

Почтеннейший друг Николай Данилович!

Праздную день Вашего ангела беседою с Вами, но мало могу сказать Вам приятного или занимательного для Вас, потому что скажу жизнь затворника. Недели полторы назад подвергся я некоторым покушениям холеры. Узнав об этом, Пушкин¹ сказал мне, что теперь для меня всего вреднее холодный воздух, и что мне необходимо довольно времени посидеть безвыездно дома. Это сделало мое одиночество сугубым бедствием. Главное - что я, когда скучаю, то ничего делать не могу, теряю энергию и чувствую себя дрянью. Немного выбирается одушевленных часов, а то все брошу по комнатах, глазею на проезжающих по Большой Морской, наблюдаю, как отворяются с утра насупротив моей квартиры магазины, как мальчики их охраняют, как комми развесивают и расстана-

вливают в зеркальных окнах товары, как они скучают в продолжение дня и вылазят на улицу с таким же тупым любопытством, как и мое, - как еще до исхода 2 часов пополудни появляется в окнах магазинов газовый свет, как он вытесняет бледные остатки дня и наводит на расставленные кругом приманки золотистый, фальшивый, искусственный блеск, - как бедные мальчики-ремесленники в пестряевых халатах, мимоходом, или мимобегом, останавливаются против ослепительно сияющих окон вместе с кавалерами в белых портупеях и глазуют на вещи, до которых им за всю жизнь не суждено даже дотрагиваться и пр. и пр. в этом роде. Мало однако ж меня развлекает эта чепуха, и мне кажется, что я еще больше скучаю, следя за шумным движением улицы. Иногда читаю, развернув книгу посередине, иногда пробую работать, и успеваю принудить себя заняться часа три сряду своим ремеслом, иногда - и это самые отрадные мои минуты - пишу. Зато достается моим героям и героиням, а еще больше достанется моим читателям (если суждено этому быть напечатанным): они непременно проникнутся моей хандрою и выпадают из своего прошедшего самое грустное, что только в них таилось. Мораль моя вооружена зубами: она будет грызть сердце читателю - в этом я уверен. К счастью, я пишу немного, и если бы завтра приехали мои барышни, то кто знает, какой оборот приняла бы моя повесть?² Но они будут еще не скоро. Это я вижу по Вашим известиям о дороге. Сильно раскаиваюсь, что оставил их в Малороссии. Нам никогда не должно разлучаться. Я очень хорошо понимаю, что стоит Саше эта разлука, хотя мог бы понять это и до отъезда из Малороссии. Но тогда иные чувства мешали мне быть самим собою. Неужели человек всю жизнь должен этак волноваться и никогда не успокоится? Заберусь в Балысы, ограничусь самою простою деревенскою жизнью, перестану стремиться к идеалу, и тогда только, может быть, буду довolen своею участью. А впрочем и безлюдье ужасно!

Литературных повестей покамест нет. "Отечественные" записки³ выйдут 8 числа, а Современник еще позже. Все это вследствие сношений редакторов с цензорами, которые сами не знают, что можно, а чего нельзя позволить. М-в³ у меня иногда бывает (такого друга нет на свете, как Саша) и сообщает вести об этом странном мире. Из его трудов в 12-й книжке "Отечественных" записок⁴ явится последняя статья об испансской литературе⁴. "Выправка биографических известий о Гоголе" остается под сомнением, позволит ли цензура печатать об

этом надоевшем уже ей писателю⁵. То же должно сказать и о его романе, в котором все дышит истинно русским, и притом монархическим духом; но цензора крепко призадумались над событиями, и первые две части уже совсем готовые к тиснению начисто, по словам автора, ожидают рокового изречения - быть или не быть⁶. Вот почему не является Современник>. Теперь Вы очень поздно его получите.

Мне не пришло в голову, что прогулка по моей библиотеке и - если угодно - пиннакотеке доставит Вам удовольствие. Предоставляю Вам полное право перебрать все мои книги, взять некоторые к себе на неопределенное время (сообщив мне только реестрик), а которые понадобятся Вам, и совсем себе присвоить. Коллекция картин, которую Вы найдете между книгами, вполне заслуживает Вашего любопытства. Я радуюсь мыслию, что Вам в этом собрании скажется часть самого меня. Обнимая Вас от всей души. К ма-меньке пишу с этой же почтою о невозбранном обзоре и разборе моих книг⁷.

Ваш П.К.

[На полях оставшейся сторинки] Виктор хотел ехать к празднику, а теперь уже откладывает до нового года. Бедный, бессильный человек!

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.28992, ориг., копія.

Частково опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. - С.14-15.

Повістю друкується вперше.

¹ Лікар, петербурзький добрий знайомий Куліша.

² За В.Петровим Куліш у той час писав роман "Алексей Однорог" (Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. - С.14). Але сам Куліш висуває деякі аргументи на заперечення цієї гадки: між 8 і 15 грудня (лист 19) третя і четверта частини роману були вже набрані. Навряд чи редакція не мала у руках його закінчення. На-тому ж Куліш згадує про інший свій твір цього часу, "Волшебний серп" (лист 20), якого дуже високо оцінює. Під цією назвою він залишився невідомий.

³ Оскільки Куліша заборонили від заслання із забороненою писати і друкувати, він публікував свої твори, присвячуючись ім'ям знайомого земляка М.Я.Макарова (про цього див. прим. 8 до листа 26) і підписувався Ніколаєм М. Цю заборону було знято тільки у квітні 1856 р.

⁴ У грудневому числі "Отечественных записок" (1852. - Т.80) Куліш без підпису опублікував останню, п'яту статтю з циклу "История испанской литературы по Тикнору" (перші чотири статті у ч. 2, 3, 6, 7).

⁵ Кулішеві статті "Выпрашка некоторых биографических известий о Гоголе" надрукована без підпису у журн.: Отечественные записки. - 1853. - Т.86. - Кн.2. - С.109-121. Ще раніше, у квітні 1852 р., в "Отечественных записках" Куліш, також не підписуючись, надрукував свою першу статтю про Гоголя п.н. "Несколько черт для биографии Николая Васильевича Гоголя".

⁶ Йдеться про історичну повість Куліша "Алексей Однорог", надруковану під псевдонімом Ніколай М. у "Современнике" за роки 1852 (Т.86. - Кн.12) і 1853 (Т.37. - Кн.1; Кн.2). Цей історичний твір, у початковій редакції відомий як "Северянин", Куліш почав писати на засланні у Тулі 1849 р., і вже у червні цього року перша частина була готова для друку. У листі до Л.В.Дубельта від 7 червня Куліш просив дозволу опублікувати її в одному з петербурзьких журналів, на що отримав негативну відповідь (Кирило-Мефодіївське товариство. - Т.2. - С.163-164).

⁷ Лист до Мотрони Василівни Білозерської від 6.12.1853 р. (ЦНБ. - Ф.1. - Од.зб.29432).

7 грудня 1852 р., Петербург

Быть. Я видел, как Н.Я.¹ держал корректуру второй трети романа для январской книжки. Очень любопытно знать, как Вы найдете это новое его произведение. Жаль только, что оно будет очень обрезано: дорогую цену купит оно право на существование. На литературном вечере², где и мне удалось быть в числе слушателей, после "второй части" "современники"³ воскликнули: - Это нечто совершенно новое! - Но нам, горожанам, интересно мнение обитателей деревень о том, что нас восхищает. Как там это отражается? Н.Я. говорит, что нравиться в провинции для него едва ли не важнее, нежели нравиться в столице. Там автор дает свой истинный плод; там семена его таланта глубоко западают в непресыщеные души и действуют благотворительно иногда на несколько генераций. Он поклонник Карамзина, Жуковского и Пушкина, как поэтов-людей, и считал бы себя истинно счастливым, если бы ему было суждено производить на общество такое очеловечивающее влияние, как производили они. - Если бы Вам

пришла когда-нибудь охота потолковать со мной о достоинствах и недостатках сочинения нашего общего приятеля, то я уверен, что он выслушал бы Ваши отзывы и замечания с удовольствием и, конечно, с пользою. А читали Вы, как его бралили в "Отечественных записках" за первую повесть?⁴ Это бранил Мих. Михайлов, автор "Кумушек" (N 12) и других небольших пьес.⁵ Краевский⁶ представляет вид, что у него есть свои таланты, но чем дальше, тем ему будет неловче без повестей Н.М., а потом уж требования сего последнего - в случае просьбы - окажутся неслыханными. Так говорит автор, оскорбленный низкою бранью, показывающею совершенное отсутствие критического чутья и уважения к литературному делу. Но к чему забегать вперед?

Если бы случилось, что дамы мои (хотя эта мысль кажется мне крайне дикою) еще не выехали, то пускай не берут для меня Dictionnaire Universal: есть для меня другой экземпляр во владении.

Письмо Ваше от 29 ноября, отправленное по московской почте, получено 5 декабря, тогда как прежние письма приходили через 12, 13 и 14 дней.

Требуется знать, все ли томы (или годы) "Записок археологического общество" по отделению русских древностей" Вам выслать?

Календари еще не вышли у нас, ожидают послезавтра вечером, а посплются еще через день, нет - 12 числа (раньше не будет почтового дня). А все-таки я еще не знаю, которого числа появится 12 кн^{ига} "Современника", весьма для меня интересная: я хочу знать, до какой степени окарнали бедного Н.Я. .

Вчера он читал мне третью главу новой своей повести. От одного листка я пришел в такое восхищение, что просил у него позволения переписать для себя, и он - спасибо ему - позволил. Но медленно у него идет дело. Он, бедный, сильно скучает в своем одиночестве. Мне даже не совсем нравится мрачный трагический колорит, лежащий вообще на этом произведении. У него душа больше расположена к светлым солнечным видениям вроде рассматривания картин в Карагаевке, или описания танцев Наденьки. Ах, Наденька! Я не знаю, куда, какими путями он ведет эту чудную девушку в дальнейших частях своего романа. Он, кажется, сам боится перехода* изображенного им солнечного утра в полдень и потом в вечер. Но чем же хороший вечер хуже прекрасного утра? Довольно однако ж; я заговорился с Вами за полночь.

Ваш от всей души П.К.

Писано 7 декабря,
будет отдано на почту 8,
а когда поедет - неизвестно. 1852. С.П-б.

Сегодня в 9 часов (или даже в 9-м) посетил меня Плетнев и объявил, что его биография Жуковского, прошед через множество мытарства, подходит наконец ко впадению в океан общеизвестности¹. Восхищался нашей квартирой - в смысле благоустроенного, светлого, цивилизованного уголка, стоящего так дешево. Небо, как нарочно, прояснилось, и солнце, ударив разом во все окна, заграло на всем, что только способно было отражать его блеск - в том числе и на лобящих глазах самого Петра Алекандровича. Прекрасный уголок, и однако ж - как в нем бывает мне грустно, и какими мрачными идеями населяет его иногда душа мой!

[Дописано справа зверху синім олівцем іншим почерком] 7 дек^{абря} 1852.

[Дописано іншим почерком] Получено 20 дек^{абря}.

*Закреслено: продолжения.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28993, орнг., копія.

Частково опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роках. - С.13.

14, 15, 26.

Повністю друкується вперше.

¹ Тобто Куліш. Він характерно шифрував свою прічетність до творів не лише перед цензурою, а й у приватних листах. (Куліш перебував під таємним наглядом, і листи нерідко перлюструвалися). Пишучи про себе у третій особі, він міг дозволити собі сказати більше, ніж того дозволяла "авторська скромність".

² Про одну таку літературну вечірку (чи не ту саму?), на якій Куліш читав "Алексея Однорога", він докладно писав у листі до О.Бодянського від 14.11.1852 р. (Київська старина. - 1898. - Кн.2. - С.298-300).

³ Себто співробітники "Современника".

⁴ Негативна рецензія на "Историю Ульяны Терентьевны" надрукована у "Отечественных записках" (1852. - Кн.10. - Отд.6. - С.83-84).

⁵ Михайлов Михайло Іларіонович (1829-1865) - поет і прозаїк, революціонер, засуджений 1861 р. до катаржних робіт, де і помер. Оповідання "Кумушки" про побут простолюда опубліковано в "Отечественных записках" (1852. - Кн.12. - С.171-194).

⁶ Краєвський Андрій Олександрович (1810-1889) - журналіст, у 1839-1867 рр. видавець "Отечественных записок".

⁷ Ця книжка вийшла п.н.; О житті и сочиненіях В.А.Жуковскаго (Спб., 1853).

19¹

Між 8 і 15 грудня 1852 р. Петербург

<Странно, что я ничего не написал к Вам> о Хомикове². Последние известия о нем, полученные мною от И.Аксакова³, очень утешительны. Он успокоился и принялся за учёные труды с таким жаром, которого никогда в нем не замечали. Не знаю, над чем он именно трудится, но, кажется, над всеобщую историей. Теперь он живет в деревне, - или, лучше сказать, жил в деревне во время моего проезда через Москву, а теперь, вероятно, уже в Москве.

Энциклопед⁴ического Лексикона у Виктора, кроме 5-го и 6-го томов, не оказалось. 17-й теперь уже трудно достать, потому что владельцы его разорвали много экземпляров на оберточную бумагу. Один букинист обещал мне его доставить. Об "Известиях Академии Наук" Глазунов послал запрос в Академию. Летом же не выслали, потому что печатали второе издание.

Выхода 12-й кн⁵-иги <"Современника"> ожидают и здесь не раньше 15 числа. Несмотря на то, что уже набраны третья и четвертая части романа Н.Я. для 1-й книжки 1853 года, от цензора еще не получены корректурные листы для 12-й кн⁵-иги>.

Здоровье мое исправилось совершенно. Сегодня я уже ходил и ездил по городу. Теперь начну с горя везде плятаться, как до сих пор с горя сидел взаперти. Болезнь не так строго этого требовала, как хандра.

От всей души благодарю Вас за заботы о милых наших путешественницах. Я все продолжаю писать к ним в Тулу и в Москву.

Календари выйдут около 15-го, потому что понадобилось кой-что перепечатать; следовательно умерьте свое любопытство знать 1853-й год.

Обратите внимание на это письмо. Я посыпаю с легкую московскою почтою. Не знаю, впрочем, пойдет ли оно в Москву или будет ожидать так называемой малороссийской почты. Во всяком случае

любопытно знать, через сколько дней Вы его получите. Я нарочно распечатал его, чтобы приписать эту заметку.

Купил я сегодня на толкучке у своего приятеля странствующего букиниста (с огромною пазухою и седой брадой; я, кажется, рассказывал Вам об этом оригинале)⁴ книгу под заглавием: "Растущий Виноград, ежемесячное сочинение, издаваемое от главного народного училища города Святого Петра. Месяц Генварь 1787". На рамке заглавного листка вверху политипажная головка с надписью ΣΩΚΡΑΤΗΣ. Я думал - один месяц; нет - три, в каждом стр<аниц> от 80 до 100.

Ваш П.К.

[Дописано іншим почерком] Получn>ено 20 декn>абря>.

ЦНВ. - Ф.1. - Од.зб.28994. - Арк.3, ориг.; Арк.6-7, копія.
Друкуються вперше.

¹ Атрибуція цього автографа складає певні труднощі. Поданий він на окремому аркуші без дати і зберігається під одним шифром з листом наступним (20), але за містом передує йому. Його початок є закінченням речення, яке, очевидно, починалося на іншій, відірваній частині аркуша. У ЦПБ (Ф.1. - Од.зб.29064) зберігається копія з невідомого автографу (чи виписки з невідомих автографів), на якій зверху олівцем залишено: "Копія письма П.О.Кулиша к Н.Д.Белозерському". Ця копія складається з двох виділених лапками уривків, другий з яких містить уривок з даного листа, в т.ч. і згаданий початок речення, але кінець уривка відмінний від того, що є у автографі. Наведемо його:

"Странно, что я ничего не написал к Вам о Хомякове. Последние известия о нем, полученные мною от И.Аксакова, очень утешительны. Он успокоился и принялся за учёные труды с таким жаром, которого никогда в нем не замечали. Не знаю, над чем он именно трудится, но, кажется, над всеобщую историю. Теперь он живет в деревне, - или, лучше сказать, жил в деревне во время моего проезда через Москву, а теперь, вероятно, уже в Москве.

В новых книжках журналов Вы заметите, что под каждой переведенной статьёю напечатано и имя журнала, из которого она заимствована - это приказано делать журналистам, чтоб не выдавали перевода за оригиналную статью. Посмотрите теперь: нас только и кормят переводами".

Перший уривок цитованої копії написаний у Москві 4-5 листопада. Навряд чи адресатом цієї частини листа є М.Д.Білозерський - стилістично цей лист наближається до листів дружині: більше інтимний, менш позірний і так само, як пізніші листи з Москви 1855 р., нагадує сторінки щоденника. Інша річ, що його міг, так

само, як і інші листи Кулиша до Ганни Барвінок, прочитати М.Д.Білозерський і зробити собі виписку - це не заборонялося, більш того, заохочувалося Кулишем, бо, окрім іншого, економило йому час. Ось приклад того, як в одному листі Кулиш звертається водночас і до дружини, і до М.Д.Білозерського: "С этой почтой вы получите письмо, обращенное к Саше, но в нем есть ответ и на Вашу вопросы. Когда я адресую на Ваше имя без подписи: "для передачи", это значит, что вы можете читать все письмо, как газету обо мне" (з листа до М.Д.Білозерського від 17.11.1852 р.).

Отож, дозволимо собі реконструювати названу копію, поділивши її на дві частини як за часом, так і за адресатом, і помістити першу частину, як уривок цілком відмінного листа, у додатки (4) між листи до Ганни Барвінок з Москви. До речі, вони і тематично більше схожі: у них відбита суть московська, якщо так можна висловитись, дійсність. Подальша праця над Кулишевими автографами або підтверджувати, або спростовувати, або уточнювати це припущення.

² Хом'яков Олександр Степанович (1804-1860) - один з ідеологів слов'янофільства, розвивав переважно його релігійно-богословську проблематику. Одружений із сестрою поета М.Язникова, Катериною Михайлівною.

³ Аксаков Іван Сергійович (1823-1886) - молодший син С.Т.Аксакова, поет у молодості, згодом публіцист-слов'янофіл. Про Кулишеве знайомство з ним див. лист 4 у додатках.

⁴ Цього свого знайомого, "дядю Міхеїча", Кулиш жваво змалював у парисі "Утро на толкучем рынке" (Современник. - 1853. - Кн.1. - С.40-41).

20

15 грудня 1852 р., Петербург

15 декабря, 1852, С.Петербург.

Одно из действительнейших моих лекарств от тоски составляют письма к Вам, наш общий друг Николай Данилович. Поэтому-то Вы и получаете их теперь такое множество. Когда воротятся ко мне мои дамы, я стану писать к Вам гораздо реже. Извините за откровенность. Сегодня мы, жители Блатенска¹ (как называет град наш запорожец Исько Материнка²), можем воскликнуть:

"О, и у нас какая перемена!"

Явился наконец -

Том надцатый две - "Современника", и в нем - давно неви-

данный гость в русской литературе, исторический роман. Но это бы еще ничего, а дело в том, что роман сей нашего общего писателя Н.Я. Но не советую Вам читать его в печати, если Вы хотите читать действительное сочинение автора. Может быть, можно будет доставить Вам для прочтения собственноручную его рукопись. Отнимите у картины некоторые тени, сотрите некоторые краски, приблизьте к ней несколько мазков собственного искусства - что из нее выйдет? - то вышло и из этого несчастного произведения³. Я советовал Н.Я. прождать еще лет двадцать; может быть, тогда гораздо будет удобнее печатать; но он отвечал мне, что "через двадцать, через пятьдесят и пожалуй через сто лет можно печатать с рукописи своим порядком, а теперь своим. Зачем лишать себя удовольствия высказать людям некоторые мысли и чувства, если невозможно высказать все? При том же и средства к существованию (так как других не имеется) не такая безделка, без которой можно обойтись. Человечество 1870-х годов, может быть, не будет вовсе нуждаться в таких произведениях, как наши, а мы сделаем глупость, обрекши себя на добровольную бедность". С печальным поклонением главы я согласился, что он рассуждает дельно, и решил ся не докучать ему своими дружескими увертчаниями умереть с голоду. По всем признакам он не чувствует к этому ни малейшей охоты. Ну, Бог с ним! Что делать, если он бессилен бороться с эгоистическим духом века? Пускай себе живет и пишет, а мы будем читать и воображать: "каково-то это было в рукописи!" Для меня, впрочем, это - дело лишенное: он почти все читает мне, что ни напишет. Однако ж, вот я у него не был несколько дней и лишился удовольствия послушать в рукописи его так называемые "Прогулки по Петербургу". Это будут небольшие рассказы о виденном и слышанном в разных закоулках столицы, почти без всякой примеси вымысла. На первый раз он описал одно из своих посещений толкучего рынка и покупку пары книг: одна называется "Растущий Виноград" (журнал 1787 года), а другая - "Сельская Библиотека", в которой напечатаны повести Кервантова (Сервантеса). Я виделся с ним, когда он отдал уже рукопись "современникам"⁴, которые, по его словам, приняли ее с восхищением и просили его писать для каждого месяца по одному такому рассказу. Он однако ж не ручается за свое толкучечное вдохновение и боится покончить двумя или тремя опытами в этом роде⁵. Между прочим, он в этих рассказах намерен приводить курьезные или характеристические выдержки из старинной нашей литературы. Узнав, что Вы обладаете порядочным собранием старинных книг, он приносит Вам в дар

"Растущий Виноград" (Вы получите его через В^{<иктора>} М^{<ихайловича>}, который - о чудо! - начинает шевелиться) и все-покорнейше просит Вас перебрать некоторые из таковых, выписать и прислать из них лучшие места, которые отыскивать Вы снажены чутьем удивительным.

Слышал я также о существование IV-й главы "Волшебного Серпа"⁶, которую сам автор доволен чрезвычайно и говорит, что теперь надо только дождаться ему ясной погоды, и дело будет докончено. Он уверен, что это будет решительно лучшее из его произведений, при всей своей пригудливости.

Но довольно, я надоел Вам, вероятно. Это не может быть интересно для Вас так, как для нашего брата, человека, живущего только книгами. До новой беседы! Последнее мое письмо послано не в четверг (как я думал), а в среду, след^{<овательно>} не по московской почте. В скучном одиночестве я потерял было даже дни и числа. Поэтому даты последних моих писем не верны.

[На полях першої сторінки дописано] 16 декабря. Ни писем, ни самих дам! - Календари посылаю Вам сегодня.

ЦНВ. - Ф.1. - Од.зб.28994. - Арк.1-2.ориг.; Арк.4-6, копія.

Опубліковано частково: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роках. - С.19,

22.

Повністю друкується вперше.

¹ Себто Петербурга.

² Псевдонім Осипа Бодянського, яким він підписав кн.: Насьмід українські казки. Передмова и три казки, переказані віршами. - М., 1835. - 67 с. Цим ім'ям Бодянський іноді підписував свої українські листи 1840-х рр.

³ Про скорочення "Алексея Однорога", зроблені при другі, П.Куліш писав також О.Бодянському 17.02.1853 р.: "...Мне самому нравится Происло Проклович, тем более, что он не подвергся ни малейшему сокращению со стороны цензора. Третья и четвертая части сильно сокращены и изменены, пятая и шестая опять прошли без больших сокращений, однако в сложности нескольких страниц выброшено и оттуда" (Киевская старина. - 1897. - Кн.11. - С.267-268). Оскільки автограф повісті невідомий, ці зміни у друкованому тексті виявити неможливо.

⁴ Див. прим. 3 до листа 18.

⁵ Куліш планував створити цикл "Прогулки по Петербургу", перебуваючи під впливом фейлетонів Ч.Діккенса, які охоче друкувалися у "Современнику" ("Очерки Лондона" та ін.). Проте це був короткотривалий настрій, і Куліш справді обмежився

написанным лише первого нарису - "Утро на толкучем рынке" (Современник. - 1851. - Т.37. - Кн.1. - С.39-47).

* Твір під цією назвою невідомий.

21

18 грудня 1852 р., Петербург

Не могу постигнуть, отчего нет ни писем, ни самих дам. Последние письма были от 29 ноября. Не уничтожайте той рукописи, с которой переписывал Ваш Петрушка: она мне будет нужна впоследствии. Возьмите ее у моей барышни и храните. Если ж она уже уничтожена, то прошу уведомить меня.

18 дек. 1852.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.28995, ориг., копія.
Друкується вперше.

22

21 грудня 1852 р., Петербург

21 декабря 1852. Спб.

Я наконец получил письмо от моей мотроновской барышни, но как могла она молчать от 29 ноября до 13 декабря? Надеюсь, что она теперь наконец в дороге. Это пишу для того только, чтобы Вы знали, что их нет еще в Петербурге. Больше ни о чем писать не хочется.

Ваш П.К.

Виктор оканчивает какую-то статистическую работу, после которой намерен просить отпуска; но когда кончит - это ни ему, ни мне не известно. Из 200 р.сер., полученных им на дорогу, у него остается уже только 75 р. (да и те в моем бумажнике) - 125 р. повсегда же, кажется, в ту пропасть, которая поглощает и его доходы, и его счастье. Недавно эта пропасть была именинницаю. Кажется, он опять досидится здесь до безденежья и тогда опять начнет хо-

дить молча по своей комнате, душить себя папиросами, и думать, ничего не выдумывая.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.28996, ориг., копія.
Друкується вперше.

23

30 грудня 1852 р., Петербург

1852, декабря 30. С.Петербург.

Погода нынешней зимы будет иметь влияние на всю остальную нашу жизнь: я намерен поселиться близ проектированной линии железной дороги, которая, кстати сказать, опять колеблется, потому что казна не может в настоящее время содействовать подрядчикам деньгами. Это я слышал частным образом, но от людей, близких к подрядчикам. Во всяком случае во время предполагаемого посещения Малороссии в будущем году я направлю свою рекогносцировку в страны гадательно железнодорожные и положу там некоторое основание Балляс. Печальны Ваши известия, и очень жаль, что барышни остаются в Малороссии на праздники: это нелепо, это показывает, что они проникаются уже прежнею своею стихией. Вечные разъезды без сочувствия, без смисла, бесконечные обиды, скучные разговоры, толканье в тесноте и ночлеги на гадких пуховиках - все это должно бы было пугнуть их из Малороссии даже накануне Рождества Христова, а они остаются для того, чтоб видеть людей в роли животных и самим вмешаться в праздничный гурт. Для Маменьки и без того сделано много, можно бы ей вспомнить и обо мне. Но так, как она умеет любить только своих детей - и больше никого, то зачем уступать больше ее несправедливым желаниям, нежели моей одинокой тоске? Одним словом, дурно, очень дурно поступлено, и это мне наука, чтоб я не оставлял барышень вне своего влияния. Они никогда не имели самостоятельности в действиях и иметь ее не будут, понеже они сестры Виктора Мих^{<айловича>} и Вас^{<илия>} Мих^{<айловича>}. Но оставим это; авось не погибнем до их возвращения в Петербург.

Небо или пожалуй случай (наверное нам не известно) благоприятствуют мне: вчера приехал сюда один из первых моих знакомых - Сердюков, побочный сын бывшего глуховского судьи, а ныне

только помепника Якова Ив^{<ановича>} Коробки¹. Юноша этот fato profugus², объездил почти все русские университеты и из каждого удалялся перед окончанием курса, наконец судьба занесла его в Горки, где он и увенчался званием ученого агронома, соответствующим кандидатскому. Он зело учен и еще более мудр. Приезд его сюда был для меня истинным праздником. Он человек отличных душевных свойств: я очень много обязан его дружбе во время пребывания моего в новгород-сиверской гимназии и отчасти в Киеве. Теперь наступила моя очередь быть для него полезным, и это очень для меня легко, потому что он мастер на все руки. Я хочу удержать его в Петербурге, где он намерен держать экзамен на магистра математических наук. Чрезвычайно, как это меня одушили! Теперь я в состоянии даже бывать у своих знакомых, - только не у "почтенной, но глупой особы" (см. предыдущее письмо). Пора перервать связи с людьми, которым мы не можем принести никакой нравственной пользы и которые только раздражают нас нелепыми своими поступками.

Об Олимпии³ я спрашивал у Виктора, но он не знает его адреса; вследствие чего я тут же и сказал ему, что я гораздо больше люблю последнего из своих добрых знакомых, нежели эти милые братцы друг друга. Впрочем это для них не новость. Да и вообще люди тупо понимают, что любовь только и заключается в делах, и я никак не могу растолковать этим почтенным братцам, что нежные письма, какими они изредка угощают себя*, отвратительны. Но Бог с ними! Об этом противно даже и вспоминать.

Знакомого, прикосновенного к Московскому Опекунскому совету, у меня не имеется, но постараюсь порасспросить, - может быть, таковой и отыщется.

Выписку о переводах Н.М. составлю. Теперь нет на лицо журнала.

О Федоровиче пишу на особом листке, чтоб Вы могли переслать ему от себя.

Прошу ж и Вас составить выписку о полученных Вами от меня и издерканных для меня деньгах. Никак не могу припомнить, какие 200 р. Вы получили. Мне кажется, что Вы получили только 126 р. за вычетом 24 за сундук. Пришлите, сделайте милость, на особом листочке счетец, потому что цифры решительно не держатся у меня в памяти.

Русско-иностранный словарь, как я уже писал Вам, находится между моими книгами, следовательно нет надобности пересыпать. С переплетом он стоит 3 р.сер. Вообще, если Вы пожелаете при-

обрести для себя какие-нибудь из книг, находящихся в сундуке, то можете, нисколько не стесняясь. Я объявлю Вам, что они мне стоят, и мы сочтемся, а я себе куплю вновь. Это даже было бы для меня полезно, потому что я вместо них купил бы или другие книги, или другие издания, или отдал бы в другие переплеты.

Ваш П.К.

Ваше письмо от 16 числа я получил тремя днями позже от письма Сапи от 16 же декабря.

*Закреслено: эти нелепые братцы.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28997, ориг., копія.
Друкуються вперше.

¹ Сердюков Петро Якович - Кулішів товариш від часів Новгород-Сіверської гімназії та Київського університету, мав значний вплив на формування естетичних смаків юного Куліша, про що той згодом не раз із відчіністю піддавав, зокрема у "Жизні Куліша". Син Якова Івановича Коробки (1776 - ?), з роду козацьких старшин, глухівського повітового судді (1823-1829) і селянки Ефросинії Яківни Сердюкової.

² Втікач від долі (лат.).

³ Одни из братцев Білозерських.

24

12 січня 1853 р. Петербург

1853, янв. 12. С.Петербург.

И на этот раз не знаю, кому достанется мое письмо, панычу или барышне: приятнее однако ж было бы для меня, если б оно досталось панычу. У нас прекрасная зима. *При луне, сквозь "мглу христянских вечеров", вид Исаакиевской площади, или лучше вид Петровской площади, очарователен, неописан. Я ради этого вида хожу к Плетнёву пешком. Видел я вчера у него Данилевского. Настоящий фертик, скучнейший пустомеля. За неимением материалов для разговора (а беспрестанно говорить он считает своим долгом), он рассказывал свою статью в Моск^{<овских>} Ведомостях о хуторе Гоголя². Если б он знал, несчастный, что подле него сидит безжалостный рецензент его статьи! Но еще недели три он будет

доволен своим "Хутором близ Диканьки",² а потом, вероятно, замолчит о нем навеки. Говорят (не знаю, правда ли только), что сохранился весь третий том Мертвых Душ, не подвергнувшийся обработке полусумасшедшего поэта, но зато только набросанный им, как пришло на первый раз в голову. Если этому правда, то я надеюсь иметь копию.

Певица Виардо³ приводит здешнюю публику не в восторг, а в совершенное бешенство. В театре все места, даже и в галереях, аборированы. Пламенные юноши тратят по 6 р. сер. капельдинерам за то, что им позволят только стоять в каком-нибудь тесном уголке на галерее. Не сумасшествие ли? Я, впрочем, объясняю это фанфонством, чтоб показать, что вот, дескать, мы какие знатоки и ценители музыки! Если бы я не строил и Баллас, то все-таки 6 р. сер. не заплатил бы за то, чтоб простоять на ногах весь вечер с вытянутыми вперед ушами.

Я теперь живу очень скромно; перестал даже покупать вино из английского магазина (а другим я не верю), не покупаю даже книг, - только недавно купил Байрона, не отдаю в переплеты и словом - уменьшил свои расходы на половину. Мечты о малороссийской природе и Балласах спасают меня от многих искушений, расставленных на каждом шагу, - только раздал в долг рублей 100 сер. юным, неоперившимся птенцам; но это я считаю как бы служебною своею обязанностью.

О Маше⁴, к крайнему моему прискорбию, должен я сообщить самые неутешительные известия. Вы уже знаете, с какими чувствами я ее встретил, и как я старался в своей особе представить ей увлекательную противоположность строгим пансионским начальницам. Меня не оттолкнуло от нее даже то, что она на вопрос мой (вскоре после приезда): что пишет к ней маменька? - ответила, что она не прочитала письма. Почему? - "Повторяла уроки". Вот примерное приложение! Это было спрошено в праздник часа через четыре по доставлении ей письма от матери. Я оставил без внимания и то, что она потеряла где-то Ваше письмо к ней, которое я хотел прочитать. Я хотел только ласкою и дружескими внушениями возбудить в ней сердечную веселость и энергию к труду. Ничего из этого не вышло. Madame Мейер, которая была в таком восхищении от ее послушания в первое время, на мои осведомления отвечала мне всегда одно и тоже. Даже, будучи у меня в гостях, Маша не хотела написать хорошенъко письма к Вам; переписывала три раза и в третий раз хуже двух первых. Тогда я прочитал ей наставление о том, чем приобретается любовь ближнего и

как ужасно не быть никем любимым человеку, и отправил в пансион, сказавши, что больше не буду брать ее к себе по праздникам. Эта мера оказалась равно недействительна. Третьего дня посетили ее Плетневы: Madame Мейер недовольна ею во всех отношениях, хотя говорит, что у нее отличные способности, которые она и доказала в первое время, пока не надоело быть хвалимою и ласкаемою. Все эти обстоятельства, взятые вместе с письмами из родины, заставили меня твердо решиться возвратить Машу родителям. Я хлопотал у А.В.Кочубея, чтоб ее поместить в институт здесь или в Полтаве; но он завален просьбами этого рода и решительно нашел невозможным это сделать. Я прошу Вас, добрый наш друг Николай Данилович, не сообщая родителям Марии настоящих причин моего решения (которые оставлены отчасти мною и в Малороссии), предупредить однако же их, чтоб они могли заблаговременно позаботиться сами, куда поместить Машу. Одну только причину можно сказать: что наши обстоятельства не позволяют дольше воспитывать ее, и больше ни слова. При себе, во время проживания нашего в Малороссии, мы также держать Маши не будем, хотя бы Саша и просила меня об этом. Никто не знает, как дорого обошлось для Саши первое воспитание этой девочки. Благородное велит расстаться с нею, пока не поздно. Знаю, что это письмо подействует на Вас хуже дурной погоды, и спешу бросить в Вашу душу солнечный луч поэзии. Кстати употребить для этого лоскуток тростниковой резаной бумаги, вывезенный Егором Тимковским из Китая.⁵

[Далі оригіналу немає. Текст за копією.]

Я и позабыл, что Малороссия все еще восхищает из глубины души: "Выдай нам, боже, выдай!"⁶ Сообщаю последние известия о сем непостижимом кумире, свергнутом астраханскими отверженцами предковской веры (покойный Б. был малороссиянин) с пьедестала семейных доблестей в поток ничтожества! Узнав от меня, что я намерен ехать в Малороссию, он сказал, что не может дожидаться моего выезда, чтоб ехать вместе. Но я боюсь, что мне придется для него просрочить несколько дней после назначенного или имеющегося назначиться срока моего выезда из Петербурга. Только нет, я объявлю ему день и час за две недели, и если он хоть одними сутками замедлит, то, зная его медлительность и неопределенность действий, выеду один. Впрочем, употреблю все средства захватить его с собою. Если б тут была кстати полиция, то я готов бы увезти его от его милого семейства насильно.

Если бы барышни, почему бы то ни было, предпочли ехать в Петербург, чем оставаться в Мотроновке и ожидать меня, то пус-

кай не обращают внимания на мои распоряжения и распоряжаются собою и мною как им покажется лучше. Мы можем приехать в Малороссию обратно через месяц по последнему зимнему пути, можем приехать в конце мая, можем провести лето в Оранienбауме и в Петергофе. Если же нет особых причин оставлять родину, то я могу явиться к ним к концу февраля, встретить весну в Мотроновке, наслаждаться соловьев и потом пуститься в заказанном мною в Туле тарантасе на имеющихся купиться лошадях странствовать по Полтавской и Харьковской губерниям для отыскания других Балис, заехав сперва в настоящие и решив на месте, стоит ли отказаться для них от железной дороги.

Потрудитесь заблаговременно устроить для меня во флигеле книжные полки, подобные Вашим, по количеству моих книг, и конторку для писанья стоя. Да пускай не истребляют запасенных мною дров.

*Закреплено: ночью.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28998, ориг., копія.
Друкується вперше.

¹ Данилевський Григорій Петрович (1829-1890) - у свій час відомий романіст, за походженням українець. У його творах українська тематика посідала важливі місце. З 1851 р. чиновник особливих доручень у Міністерстві народної освіти. 1857 р. підав у відставку й оселився у родовому маєтку в с.Петровське Харківської губернії. Ця і наступна січня (лист 34) Данилевського розходиться з прихильним стилем, виявленім у пізніших листах Куліша до іншого (ДПБ. - Ф.236. - Спр.86; опубліковані Д.Багалієм у кн.: Київська старина. - 1903. - Ки.2. - С.227-231).

² Данилевский Г.П. Хуторок близ "Диканьки" // Московские ведомости. - 1852. - №124. - 14 окт. Рецензії на цю статтю Куліш, здається, не написав.

³ Віардо Гарсія Мішель Польна (1821-1910) - французька співачка, дружина літератора та критика Луї Віардо, який з допомогою І.Тургенєва переклав французькою і вилав 1845 р. у Парижі ряд повістей Гоголя.

⁴ Боголюбцева Марія (за чоловіком Шербак) - дочка відставного поручика та поміщиця Борзенського повіту Іллі Федоровича та Любові Михайлівні, найстарішої сестри Ганни Барвінок, її похрешиби. Не маючи своїх дітей, Куліші 1849 р. взяли Машу у Тулу на виховання. Коли Куліші у 1853 р. проживали у Петербурзі, Маша навчалася у пансіоні й була у них щонеділі, ночувала з неділі на понеділок, а в понеділок після сіданку знову відправлялася в пансіон (ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29432). Матір письменниці Любов Яновської.

⁵ Тимковський Єгор Федорович (1790-1875) - після Київської духовної академії та Московського університету був призначений до Пекіна у духовну місію. Видав твір: "Путешествие в Китай через Монголию в 1820-1821 гг.". Брат Іллі Тимковського, який був директором Новгород-Сіверської гімназії під час наїзду у ній Куліша.

⁶ Ці слова вигукували люди під час хрещення України, біжути за тонучим ідолом, що його князь Володимир великий скинув у Дніпро.

25

14 січня 1853 р., Петербург

1853, січня 14. С.Петербург.*

Здесь они, здесь Выши баловницы¹ и Выши, и многих других, как я с восхищением узнаю от них лично. Всем добрым родственникам и друзьям - моя душевная благодарность. Сижу за своим утренним чаём и читаю французские нелепости о русской литературе... вдруг - раздается звонок с такою настойчивостью, с такою дерзостью, какой никто не имеет права себе позволить. Я однако ж отвык уже от сердечного трепета в этом случае; сижу и продолжаю читать. Вдруг шелест, не похожий на приближение мужчины... оглядываюсь и вижу самое радостное лицо, какое только может существовать на свете. Тут уже поднялась такая кутерьма, такая болтовня, что и сам Диккенс должен был бы бросить перо, а потому и я бросаю...

Ваш П.К.

*Поруч позначена олівцем дата отримання: 27.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28999, ориг., копія.
Друкується вперше.

23 синя 1853 р., Петербург

1853, янв. 23. С.Петербург.

Когда я писал к Вам или к своей барышне в известные сроки, для меня нетрудно было схватывать явления окружающей меня жизни по мере того, как они отражались в уме моем; но теперь столько вдруг привалило событий - конечно, мелочных, но для Вас интересных, - что я не знаю, о чем писать к Вам, и о чем умалчивать. Всего пересказать нет возможности. По приезде своем Саша прежде всего озабочилась Машею, для которой понадобились некоторые прибавления к туалету; но тут открыто было столько бессовестия со стороны содержательницы пансиона, что я без противоречия согласился взять Машу домой несмотря на то, что вперед заплачено было денег за полтора месяца. Удивительно, как мало добросовестности¹ в этом народе: одни слова вместо дела. Распространяться об этом не решаясь, потому что это наполнило бы несколько листков. Притом же тут надобно перо автора "Домби и сына"², чтобы нарисовать для Вас ясную картину низкого ремесла, называемого в пансионе madame Мейер воспитанием. Маша уже несколько дней у нас, и так как (независимо от небрежности своих наставниц) она обнаружила ту же лень и холодное упрямство в пансионе, какими она постоянно отличалась, то для собственного спокойствия мы решились не стремиться к идеалу воспитания и предоставить ей почти полную свободу в ее занятиях. Естественно, с этим решением уменьшается и наша к ней расположность, заключавшаяся в одной нашей идее добра, но не неподдерживаемая добрыми природными свойствами воспитанницы. При первой возможности мы возвратим ее родителям, потому что нам из этого грубого металла не сделать золота.

Виктор вдруг объявил, что он не едет до весны, чтобы не прерывать лечения какой-то болезни. Сейчас мы рассуждаем об этом с Пушкиревым, который знает его болезнь и сам передал его медику, специально искусному. Пушкирев утверждает, что лечение^{*} его может продолжаться в Малороссии по письменным сношениям и может быть остановлено на полгода и более без вреда для пациента. Он обещал внушил это Виктору, но я предвижу, что несчастный кумир обитателей Мотроновки тотчас же наткнется на новое

препятствие к "выдыбанию" из мутного потока жизни, в который он низвергнут.

А.В.² хлопочет о моих чинах и о переводе Васи в Петербург³. Я написал к графу Орлову⁴ письмо⁵, которое он нашел совершенно удовлетворительным. Управляясь корыстливыми побуждениями, я получил от него за один из моих трудов благодарность, которая была для меня чрезвычайно приятна. Один из его племянников, Николай Аркадьевич⁶, просил меня давать ему уроки краснописания российск⁷ого, и как мне предложена была "негнусная" мзда (50 р.сер. за 8 часов в месяц), то я охотно согласился⁸. Мы же и соседи. Этот прекрасный во всех отношениях юноша взялся за дело усердно и без сомнения заплатит деньги не даром. Это радует всех К-въ⁸ и самого меня.

Николай** Немнимый***⁹ сделал большие успехи в немецком языке, так что переводит для печати без моей помощи. Это мой подвиг, и я горжусь им. Теперь я руковожу им в более трудных литературных экзерцициях¹⁰. В начале своего поприща он игрывал в карты; теперь не может оставаться и зрителем картечного самоубийства. "Бежит он дикий и суровый, и звуков и смятенья полон"¹¹ от всякого зеленого стола и предается занятиям более полезным или удовольствиям более живительным.

Все эти дни я с Сашею делаю визиты, иногда очень скучные и тягостные, но необходимые. Над¹²ежда Мих¹³айловна сидит дома по случаю маленького расстройства здоровья в дороге. Казадаев¹² теперь в Петербурге. Я у него сегодня обедал. Вид его, разговор и обхождение так мне нравились, что я нисколько не скучал, хотя крепко этого опасался, едучи на этот обед, от которого счел долгом не отказываться. Между прочим, видел у <н>его стереоскоп, посредством которого всякий рисунок, отпечатанный вдвое, является в одном экземпляре с такой живостью, которой не может заменить самая искусственная работа рук человеческих. Это ящичек со вставленной в него лорнеткой; на дне ящичка кладется рисунок, освещающийся сквозь большое отверстие в стенке ящичка. Особенно хороши дагерротипы.

Что делать с Энцикл¹⁴опедическим> Лексиконом, если не достану XVII тома? Обещания букинистов до сих пор не исполняются. Три последние части сочинений Пушкина теперь нельзя купить по обыкновенной цене. Новое издание, представленное в цензуру, подверглось, говорят, страшным исключением. Один слух об этом вдруг возвысил цену на старые издания чрезвычайно. Я, впрочем, не имел надобности осведомляться до сих пор, что именно за

<и>его просят; но теперь куплю для Вас три тома, как бы дорого не пришлось заплатить, в уверенности, что Вы одобрите мое самораспоряжение в этом случае. Ожидая от Вас реестрика издержкам на мои надобности, чтобы покончить между нами счеты. Если Виктор не скоро явится, то выслать Вам "Записки [нерозб. - Гогырг.] института" и проч?

Тайна псевдонима Вашего приятеля до такой степени сделалась общеизвестным делом, что все говорят о нем, не думая оскорблять скромность автора, и сам автор очень спокойно смотрит на это. Поэтому Вы напрасно беспокоились, чтоб он на Вас не сердился за Вашу нескромность, если б Вы ее когда-нибудь себе позволили. Но до свиданья однако ж. Уже давно за полночь, а это худо.

Ваш П.К.

Само собою разумеется, что барышни исполнены к Вам глубочайшего чувства признательности за все Ваши ласки и одолжения, но теперь они находятся в некоторой суматохе и будут писать к Вам, поуспокоившись и поудосужась. Просим передать наши общие поклоны Надежде Николаевне¹³ и Елене Николаевне, а если вернется к Вам Виктор Николаевич, то и ему тоже. Барышни рассказывают чудеса о новых его пьесах, поставленных им лично на хуторской Ваш театр.

*Закреплено: болезнь.

**Закреплено: Макаров.

***Було: (немнімий).

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29000, ориг., копія.
Друкується вперше.

¹ Чарльз Діккенс.

² Олександр Васильович Кочубей. - Див. прим. 2 до листа 12.

³ Після процесу 1847 р. В.М.Білозерський був відправлений до Петрозаводська, де служив у губернському управлінні в чині титулярного радника. 14.07.1853 р. його звільнено від заслання, дозволивши проживати і служити будь-де, тільки не в науковій сфері. У Петербурзі він влаштувався на службу лише з березня 1856 р.

⁴ Орлов Олексій Федорович (1786-1861) - шеф жандармів і головний начальник III відділення імператорської канцелярії (у 1844-1856 рр.).

⁵ Цей лист П.Куліша і клопотання А.В.Кочубея невідомі. Натомість існує Кулішеве прохання про підвищення у чині на ім'я Орлова від 20 квітня, до якого додано клопотання А.В.Кочубея (Кирило-Мефодіївське товариство. - Т.2. - С.181-182).

⁶ Кочубей Микола Аркадійович (1827-1865) - племінник О.В.Кочубея, губернський секретар (з 1847 р.), секретар при посольстві в Константинополі (з 1849 р.).

⁷ Про це також у листі Куліша до О.Бодянського від 21.01.1853 р.: "Я сперва був байдики з нудьги, а тепер з радощів, а тут і роботи усякої багатцю, а лінощі такі напали, що й коту хвоста не зав'язати би. <...> Даю оце вже тиждін з п'ятори уроки краснописання російська одному багатому панові, та й то, адмець, що не знати як тружусь. У місяць 8 годин за 50 р.ср. Воно не вадить, та шкода, що пан хутко - павесті - повіещи кудись за границю. Добра людина одначе - нехай йому Господь помагте байдикувати" (ЦНБ. - Ф.Х. - Од.зб.14765. - Арк.13).

⁸ Кочубей.

⁹ Макаров Микола Якович (1828-1892) - син чернігівського дворяніна, літератор, наприкінці 40-х рр. директор Московсько-Тульського банку, у 50-х рр. чиновник у Петербурзі, згодом член ради міністра фінансів, таємний радник. У 1850-х рр. у Петербурзі був у близьких стосунках з Кулішами, допомагав їм, через що Ганна Барвінок називала його "Опенсуном" (ЧЛМК. - А.5718). Коли Кулішеві заборонили писати, Макаров погодився, щоб у разі небезпеки, взяти на себе відповідальність за авторство. Невидані Кулішеві листи (48 од.) до Макарова з 1850-х рр. зберігаються у Петербурзі (ПРЛ. - Ф.170. - Оп.1. - Спр.70; 71).

¹⁰ Заняттях (від лат. exercicio).

¹¹ Рядки вірша О.Пушкіна "Поэт" ("Пока не требуют поэта...").

¹² Чи не Петро Олександрович Казадея, двоюрідний брат по матері Г.П.Галагана?

¹³ Сестра Віктора Зебілі - див. прим. 4 до листа 14.

27

7 лютого 1853 р., Петербург

С.Петербург. 1853, февраля 7.

Это письмо было приготовлено П.А. раньше почтой, но не послано; обстоятельства с тех пор изменились, и поэтому я выписываю одно только его начало.

Не знаю, лучше ли или хуже было бы, если бы письма мои к молодцам об остановлении и слушании учительского объяснения не опоздали. Теперь я совершенно довolen течением своих семей-

ных дел, а о барышнях и говорить нечего. Одна из них мечтает даже о вечной разлуке с родиной, если б только это было возможно. Что касается до моей барышни и до меня, то нам очень хочется понюхать мотроновских роз и наслушаться малороссийских соловьев. Лето петербургское пугает мое воображение своею кратковременностью и карикатурностью. Об Орациенбауме все отзываются с великими похвалами, но над ним распространяется то же самое небо, что и над ближайшими окрестностями Петербурга. Но как бы ни решился вопрос о провождении лета, во всяком случае Вы получите от меня задолго до выезда или решения верное известие.

Петр Ал^{ександрович} обещал достать для меня стихотворения Жуковского, назначенные в подарок для его детей. Они будут переписаны для Вас мою барышней, лучше которой я никогда бы не желал иметь переписчика.

Для г.Федоровича приятель мой Воронов обещал найти в Петербурге место домашнего учителя так, чтобы он* мог прямо приехать в готовую квартиру и имел на первый раз некоторое обеспечение. Осмотревшись вокруг себя, он может сам решить, чего ему искать и к чему стремиться. Лишь только дело устроится, я сам уведомлю г.Федоровича, адресуя в Губернское Правление (?).

Сейчас принесли от Вирта рояль, и дамы наши в восхищении. У нас по пятницам бывает человек пять знакомых, разумеется вечером. Сегодня ожидаем г-жи Артемовской с ее арфой¹. Артемовский² будет петь положенные им на ноты малороссийские песни под игру своей хорошенкой жиночки на фортепиано³.

Но меня занимает в эту минуту сильнее музыки важное событие, готовящееся совершившись в журнальном мире. Издатель Пропилеев был у меня сегодня и объявил свое решительное намерение купить у Фурмана "Сын отечества"⁴. Я от души желаю ему успеха, потому что нынешние редакторы решительно не в состоянии поддержать достоинства своих журналов в отношении критики, выбора статей и добросовестности их составления⁵. Новый "Сын отечества" будет (если только дело уладится) издаваться в Москве в числе 24 книжек, листов по 10 каждая, с отдельными приложениями переводных романов. Переводы будут поручаться не иначе, как известным литераторам или по крайней мере людям, доказавшим уменье обращаться с мыслью и ее выражением. Поэтому плата за них значительно будет возвыщена. Это одно уже порадует каждого любителя эстетического чтения; перевод возвысится теперь у нас на степень совершенства, соответствующую подлинни-

кам. Библиография прежде всего будет иметь в виду сообщение читателям содержания каждой книги с самыми краткими замечаниями от лица рецензента. Независимо от этого отдела будет существовать отдел неторопливой критики лучших произведений по предметам наук и словесности. Главными распорядителями в журнале будут: Леонтьев⁶, Катков⁷ (издатель "Моск^{овских} вед^{омостей}") и Кудрявцев⁸, писавший под именем Строева. Грановский¹⁰, Бодянский, Аксаковы и все лучшие московские писатели составят под фирмой "Сына отечества" один литературный круг. Евгения Тур¹¹ и Тургенев находятся в близких отношениях с будущей редакцией. Писемский¹² тоже.

"Но может быть, мечты пустые,
Быть может..." и проч¹³.

В новом номере "Современника" Вашему приятелю принадлежит "Иностранные известия"(*)¹⁴. Он ежемесячно взялся приготовлять этот фельетон, хотя находит эту работу утомительную по множеству чтения иностранных газет.

Исполняя Ваше желание, прилагаю третье неизданное стихотворение Пушкина с просьбою не осудить его** за то, что он*** не набросил целомудренного покрова на воспеваемую красоту, а меня за то, что я решился делиться с Вами подобными стихами. Пушкин не считал же их недостойными своего таланта, зачем же нам стараться быть целомудреннее великого поэта?

Ваш П.К.

(*)[На полях примітка Куліша] Ему же принадлежит перевод с польского о парке князя Воронцова.

*Закреслено: Федорович.

**Закреслено: меня.

***Закреслено: художник.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29001, ориг.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29487, копія.

Друкується вперше.

¹ Олександра Іваніана, другини С.С.Гулака-Артемовського (двоєчне прізвище Іванова), арфістки і піаністки.

² Гулак-Артемовський Семен Степанович (1813-1873) - композитор і оперний співак, у 1842-1864 рр. був солістом Маріїнського театру в Петербурзі, двоюрідний

7 березня 1853 р., Петербург.

1853, марта 7, С.Петербург.*

Достал я иаконец для Вас XVII т. Энц^{иклопедического} Лекс^{икона} за 3 р.сер., а XV и XVI оба за 1 р.

Девятый том Сочинений Пушкина трудно теперь найти. Говорят, что уже печатаются два новых издания: одно рублей в 10, а другое рубля в 4; но они выйдут не прежде конца года. Выпущено будет в них только два или три послания; прочее будет напечатано без перемены.

Галстук для Вас, сделанный по заказу за 1 р.50 к., отправлен вместе с трубками на имя Гр.Гр¹.

П²<етр> Ал^{ександрович} до сих пор не достал мне обещанных стихотворений Жуковского, а П-въ - исповеди Гоголя².

Н.Я. скоро выпустит отдельные оттиски своего романа и особую брошюрою оттиски двух повестей³. Вы что-то говорили А^{лександре} М^{ихайловне} о возможности сбыть некоторое количество экземпляров в Харькове. Потрудитесь уведомить, сколько именно экземпляров того и другого сочинения отправить в Харьков и по какому адресу.

Видел я карету Черемисиновых⁴. Хороший дорожный дормез, только, разумеется, после легких и изящных карет, каких видишь здесь ежедневно, он показался мне некрасивым и тяжелым. Для Вас, конечно, нужен более щеголеватый экипаж. Как бы ни были нежны его [нерозб.] рессоры, он у Вас никогда не сломается, если Вы будете ездить в новой карете так, как до сих пор ездили - то есть воображением.

Потрудитесь прислать мне счет издержанным Вами для меня деньгам и уплаченным уже мною Вам. Об этом прошу Вас усерднейше.

Если Вам не будет в тягость, потрудитесь распорядиться, чтобы у нас в палисадничке насадили кустов, цветов (особенно роз и лилий) и тополей, которые Вы мне обещали из Вашего питомника.

Мне желательно знать, о каких именно инструментах просил Вас столяр Прокоп А^{лександру} М^{ихайловну}. Я сделаю ими ему сюрприз.

Не потяготитесь еще распорядиться о том, чтоб в моем кабинете во флигеле устроить подобные Вашим полки в таком количестве,

брат поета П.П.Гулака-Артемовського, автор багатьох українських пісень, а також першої української опери "Запорожець за Дунаєм".

^{*} Про це також у Кулішевому листі до О.Бодянського від 3.02.1853 р.: "Купили ми собі още недавно гуслі, що звуть роялем, та се у такого майстра, що й сказати страшно, - аж у самого Вірга. <...> А гарні у нас є пісні на ногах. Ти, що я в тебе, добродію, узяв, забраковав нашу музику Артемовського: каже, що наїзний той Маркевич (Андрій. - О.Ф.) не знат, чого надряпав. А сам він, цей музик, скомпонував дуже гарних штучок з півдесятка, так серце й підмивають. Раз заграє і заспіває, то здаєши, пішов би на автограф, а потім ти заголосиш, що й запорожець наспівця" (Київська старина. - 1898. - Кн.2. - С.300-301).

⁴ "Сын отечества" - журнал, заснований 1812 р. М.Гречем, редактований у різний час Ф.Булгаріним, М.Гречем, О.Сенківським, К.Масальським. З 1856 р. видавцем став А.В.Старчевський.

⁵ Цікаво, що двома днями пізніше Куліш прохав О.Бодянського передати І.Аксакову, "що Фурман продаєт издание "Сына отечества" за две тысячи рублей серебром", і далі зауважував: "Хорошо было бы ему приехать и купить, пока журнал не попал в руки какому-нибудь кулачу" (Київська старина. - 1897. - Кн.11. - С.267).

⁶ Леонтьев Константин Николаевич (1831-1891) - у той час ще мало знаний (переважно у салоні Є.Тур, куди його навів Тургенев) прозаїк, студент Московського університету, у майбутньому відомий політичний і релігійний мислитель.

⁷ Капков Михайло Никифорович (1818-1887) - публіцист, критик, видавець, з 1851 року редактор "Московских новостей", які вийшли 1856 р. задля редактування новоствореного "Русского вестника". У 40-50-х рр. дотримувався ліберальних поглядів, був близьким до слов'янофілів. Зі сер. 1860-х рр. однозначний реакціонер.

⁸ Кудрявець Петро Миколаївич (1816-1858) - історик, прозаїк, критик; професор історії Московського університету, учень Грановського.

⁹ Точніше - Нестросва; у 1840-х рр. в "Отечественных записках".

¹⁰ Грановський Тимофій Миколаївич (1813-1855) - відомий історик, літератор; професор Московського університету, лекції якого були дуже популярні.

¹¹ Тур Евгенія (поєднані ім'я Саліас-де-Турнємір Єлизавета Василівна; 1815-1892) - прозаїк і критик, сестра драматурга А.В.Суково-Кобиліна, господиня літературного салону.

¹² Писемський Олексій Феофілактович (1821-1881) - прозаїк, драматург, близький до "молодої редакції" "Москвитини".

¹³ Рядки Пушкінського вірша "Люблю ваш сумрак незнавстный..."

¹⁴ "Іностранные известия" Куліш опублікував без підпису у ч. 1-4 "Современника" за 1853 р.

чтоб поместились все мои книги, хранящиеся в Мотроновке, и еще полстолика.

У меня не будет письменного стола на время моего летнего пребывания в Мотроновке. Нельзя ли командировать во флигель один из Ваших столов, где-либо праздно обретающихся. А аще совесть не засрит, то еще столик для дам. Здесь они обладают прекрасными письменными столиками. Заказывать такие вещи мы находим неудобным - по крайней мере покамест. В настоящую минуту мысли наши обращены к берегам Псла и "Ворсклы" для отыскания места злачного и воды покойной. Если суждено нам жить в Малороссии, то мотроновский флигель будет по большей части зимнею нашою квартирой. Мы надеемся приехать с Виктором в половине мая. Впрочем, точный срок нашего приезда я объявлю Вам со временем.

У нас с конца Масляной прекрасные морозы, прекрасная погода и дорога. Зима как будто только что началась.

До свидания... Нет еще. Сейчас принесли третий номер "От^{<ечественных>} з^{<аписок>}". Судя по заглавиям, нет ничего замечательного: все только продолжение. Разве "Дневник камерюнкера Берхгольца. 1721 год" представит что-нибудь интересное. Бранят из всех сил "Алексея Однорога". Да, дневник Берхгольца - весьма важная вещь. Он будет напечатан в нескольких номерах "От^{<ечественных>} зап^{<исок>}". Судя по набору статей, третья книга "Собр^{<емениника>}" будет очень интересна. "Иностранные известия" разговорились на этот раз больше предыдущего номера.

Ваш П.К.

*Поруч позначена олівцем дата отримання: 22.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29002, ориг., копія.
Друкуються вперше.

¹ Чи не Григорій Григорійович Сребодольський?

² "Авторская исповедь" М.Гоголя - своєрідний автocomентар до "Вибраних мест из переписки с друзьями", яким він хотів дати відповідь на їхню критику (В.Белінського, С.Аксакова та ін.). Написана у 1847 р., вперше опублікована С.Шевирьовим у ін.: Сочинения Н.В.Гоголя, найденные после его смерти. - М., 1855.

³ Йдеється про історичний роман "Алексей Однорог" і повісті "Воспомінання дитства" ("Яков Якович" та "Історія Ульяни Терентьевни"), які вийшли того року окремими виданнями.

⁴ Див. прим. 5 до листа 15.

29

12 березня 1853 р. Петербург

1853, марта 12.* С.Петербург.

У нас теперь ежедневно происходят парламентские прения по случаю билля о поездке в Малороссию. Родина так далась у знаки леди З., что она Христом Богом просит оставить ее в Петербурге на это лето. Другая леди, отличающаяся самопожертвованием, готова продать значительную часть своего сердца для внесения в наш капитал каких-нибудь 100 р.сер., которые будут сбережены, если она останется в Петербурге с сестрою; но ее супруг, лорд Безземельный, с свойственным ему упрямством, настаивает на своем давнишнем мнении, - чтобы никогда не разлучаться, так как эту комедию в свое время придется разыграть и поневоле. По последнему совещанию решено: ехать в Малороссию только сим двум последним, и ехать рано, в половине апреля. Впрочем, это не более, как одно желание, потому что есть в виду одно препятствие, которое может удержать их в столице до начала мая. Предполагается провести дня два в Москве и дня три или больше в Туле.

Хорошо было бы, если бы черниговский Белозерский¹ мог получить в конце апреля отпуск. Я бы взял его с собою на Михайлову Гору, оставив Сашу у Маменьки. Там бы он был мне очень полезен во время производства построек, а в промежутках мы бы сделали несколько экскурсий по побережью Днепра [нерозр]. Вам это лучше знать, можно ли ему уволиться от служебных обязанностей месяца на два. Если препятствий не предвидется, то потрудитесь его об этом предупредить. Я надеюсь, что он охотно примет мое предложение, и оно, конечно, принесет ему прямую или косвенную пользу.

Делайте мне теперь всевозможные поручения, потому что я веду теперь жизнь довольно праздную и бродячую. Толкучка снабжает меня прекрасными изданиями иностранных писателей, попавшими туда из богатых библиотек. Нельзя смотреть без грусти на книжеские гербы, оттиснутые золотом на дорогих переплетах: так, может быть, со временем, будут продаваться книги и с буквами ПК на корешках! Я привезу с собой новую коллекцию книг, которая заняла бы Вас и тогда, когда бы Вы были вовсе непричастны <к> литературе и науке.

Потрудитесь приложить последнее попечение о нашем флигеле. Ставни необходимы для спокойствия Саши; железные болты также.

Почитающий Вас и преданный П.Кулиш.

Если последний наш план состоится, то Маша останется с Н^{адеждой} М^{ихайловной}. Об этом нет надобности сообщать ее родителям: будет и без того довольно сетований на таких жестокосердечных родственников, как мы. Она обнаруживает хорошие способности к литературному роману, и я с нею примирился.

[На полях] О том, что Н^{адежда} М^{ихайловна}¹ остается в Петербурге, просим Вас хранить молчание.

*Поруч позначена дата отримання: 25.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29003, ориг., копія.
Друкується ширше.

¹ Білозерський Микола Михайлович (1833-1896) - фольклорист і етнограф, брат Ганни Барвінок. Навчався у Петербурзькому кадетському корпусі, був редактором "Чернігівських губернських ведомостей" (1854-1855), видавець "Южнорусських летописей" (1855. - Т.1). У середині 1850-х рр. Куліш близько зіштовхнувся з М.Білозерським, знайшовши у ньому однодумця і помічника у справі збирання та видання фольклорних і археографічних матеріалів. Наприкінці 1850-х рр., після смерті Мотрони Василівни, М.Білозерський оселився на своєму хуторі під Борзною, де прожив аж до смерті. Через дрібні чвари з Кулішами довкола поділу спадщини їхніх володінь згодом вкрай попсувалися.

30

8 квітня 1853 р. Петербург

1853, апр 8. С.Петербург.

Благодарим Вас, почтенейший друг Николай Данилович, за премиогие Ваши хлопоты по части устройства нашего мотроновского жилища.

Задачу о фундаменте предоставляем решить Виктору, который не теряет надежды посетить весной родину. Но обоев покамест покупать не будем - согласно Вашему замечанию.

О времени нашего приезда до сих пор не могу сказать ничего верного. Один день может переменить назначенный мною срок (если б я его назначил) на гораздо ближайший. Если этот день наступит скоро, то мы надеемся быть к 1-му мая в Мотроновке. Впрочем, гораздо вероятнее, что мы будем в половине мая.

Прокоп не понял Вас и исчислил полный набор столярных инструментов, которые все есть у меня в Мотроновке, и из которых я готов подарить ему то, чего у него недостает.

Прекрасно было бы взять командировку, и об этом уже приложено попечение со стороны моего почтенного Мецената², но frusta!³

Меня берет охота совсем оставить службу, и, если дела мои в Малороссии пойдут, как я надеюсь, то я отправлюсь зимою в Петербург только в гости, да и то едва ли будет нужно. Вы говорите о шагах вперед, но если бы мне удалось их сделать, то едва ли бы они не были назад. Мне нечего ожидать от службы, к которой я не способен. У меня в запасе остался только один ресурс - мои литературные способности. Если и тут я ничего не возьму, тогда мне останется только зарабатывать собственными руками (с небольшим пособием головы) кусок насущного хлеба и провести остаток жизни в чтении лучших⁴ писателей. В Полтавской губернии находится для нас хороший кусок земли, который я приобрету в этот приезд, устрою хутор и заживу отшельником⁵. Что касается до моих барышень, то и теперь нигде они не проводят так весело времени, как у себя в квартире. С обществом, к которому мы принадлежим, мы разлучены огромным неравенством состояний, мест и взглядов на вещи. Возвращаясь домой, мы только смеемся над людскими странностями и предрассудками, а когда надобно у кого-нибудь быть - это всегда представляется нам пожертвованием времени и свободы. Немного есть исключений, - может быть одно, но и то не на Вас^{ильевском} Острое. Поэтому уединенная жизнь в малороссийском хуторе вовсе не так для нас тягостна, как может казаться со стороны. Впрочем, неизвестно еще, что будет. Вот, например, Н^{адежда} М^{ихайловна} заболела вчера холерою, и Пушкин уложил ее (сейчас) в постель. Как оставить ее в Петербурге? А Борзенской уезд ужасает ее расстроенное сердце.

Льва С^{еменовича} постигло великое несчастье: умер брат Нат^{альи} Ал^{ексеевны}⁴ полковник Неручев, завещав все свое состояние богатому постороннему человеку, артиллерийскому генералу Кузьмину. Л^{ев} Сем^{енович} в долгах кругом и не имеет кредита даже в мелочной лавочке; между тем лишен всякой ре-

шности и не в состоянии даже отказать танцовщице, которая дает его дочерям уроки прыгания (есть чего прыгать!). Пушкирев опасается, чтоб он не сошел с ума. Теперь Вы можете считать свои каретные деньги пропавшими. Что касается до докторской кареты, то Виктор смотрел в течение последних двух месяцев таковые в разных толкучеобразных местах, но не находил дешевле 300 р.сер. самой плохой кареты. - Поручения Ваши нимало меня не ужасают, потому что я сделался повесою, ничего не хочу делать путного и только шляюсь по городу.

Обнимаю Вас П.К.

*Закреплено: хороших.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.аб.29004, ориг., копія.

Частково опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роках. - С. 28.
Повністю друкуються вперше.

¹ А.В.Кочубея.

² Даремно (лат.).

³ Куліш купив землю у М.Т.Симонова (Номиса) на х.Заріг біля Оржиці Лубенського повіту. Див. листи до М.Д.Біловерського від 4.07.1853 р. і до О.Водинського від 25.07.1853 р. (Київська старина. - 1897. - Кн.11. - С.275).

⁴ Дружина Л.С.Кармалеєва.

31

15 квітня 1853 р., Петербург

1853, апр 15. С.Петербург.

Потрудитесь уведомить меня, какие есть у Вас издания для изучения русской древности XVII века. Мне нужно это знать для того, чтобы не купить на перепутье в Москве книги, которые есть в Вашей библиотеке. Так как я все еще не знаю, когда мы выедем, то уведомление о книгах благоволите адресовать на имя Бодянского.

Надежда¹ Михайловна² была опасно больна, но Пушкирев приезжал к нам по два и по три раза в сутки, рано утром, днем и поздно ночью, и спас ее от смерти. Она все еще в постели, но опасность миновала совершенно. Саша в этом случае явила себя истинно удивительной героинею. Только необыкновенная энергия к спасению сестры могла придать ей столько сил. Она не соглашалась уступить своего места при больной никому, и я не могу надивить-

ся, как она могла перенести столько хлопот, физической усталости и бдительности во время пароксизма, продолжавшегося суток трое. Я боялся, чтобы она сама не заболела от душевного волнения и напряжения сил, но она, слава Богу, осталась здорова и кой-как отоспала похищенные у Морфея ночи. Я между тем простудился, кашляю и чувствую себя больным или, лучше сказать, бессильным. Нас утешает только мысль о выезде в Малороссию. Теперь уже мы не оставим Надежды Михайловны здесь, привезем и Машу (которую намерены возвратить родителям - нет сил), возьмем с собой и девушек. Хочу прожить год или больше в Малороссии, а там посмотрим, что из этого выйдет.

От службы мне ожидать нечего, потому что меня удовлетворило бы только "завидное" место, которым для меня ни в коем случае не может быть даже место начальника отделения, недоступное для меня при возможных протекциях. Гораздо больше удовлетворит* меня независимая бедность, которой я наконец добился. Книги у меня есть; на хлеб и одежду моих доходов всегда хватит; я даже буду в состоянии позволять себе разные учёные и артистические прихоти. Чего же больше? Богатство - дело относительное. Один из молодых Кочубеев, женатый на Салтыковой³, получает в год 21000 р.сер., и Александр Васильевич называет его "нищим". Действительно, он постоянно нуждается, потому что должен вести великолепную жизнь. Гоняться за обогащением для того, чтобы быть доволен своею участью, не следует. В глазах некоторых людей и я богат, а в глазах других и Кочубей беден. Я доволен своими средствами, а он нет, следовательно я достигну большего благодеяния, нежели он. В столице, конечно, я бы получил доходов гораздо более, но я трудился бы для себя мало, а больше для хозяина моей квартиры, для извозчиков, для портных и разных других особ, богатеющих неизбежною нашей здесь расточительностью. Между тем я дышу болотным воздухом, редко вижу голубое небо, мало наслаждаюсь зеленью - и то искусственно и скучно; изнемогаю от срочных работ и не освежаю своих сил приятною сельскою ленью. О чинах я не хлопочу - мне было бы жаль платить за них деньги; карьера моя заключается только в развитии моих способностей, но работая как поденщик, я останавливаю собственный прогресс; чувствую, как тупею и теряю поэтическую свежесть чувств и воображений. Нет! бежать, бежать отсюда, хоть для того, чтобы слушать шум роскошных лесов и дышать благородственным воздухом. Жизнь коротка; она вдруг может прерваться, и как должно быть грустно оглядываться на пройденный путь** по тон-

кому и аловредному болоту! Легко говорить "нужны шаги вперед", но как тяжело их делать в ущерб лучшим наслаждениям бытия, жертвуя для возвышения на общественной лестнице молодостью, здоровьем и поззией! Смерть ужаснее гражданского ничтожества и бедности, а мне надо что-нибудь выбрать, и я выбираю последние условия.

Ваш П.К.

*Закреплено: приятнее для.

**Закреплено: тихий.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29462, ориг.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29005, копія.

Частково опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роках. - С.27.
Повністю друкуються вперше..

¹ Кочубей Василь Аркадійович (1826-1897) - племінник О.В.Кочубея, статський радник, одружений (з 1850 р.) з княжною Н.П.Салтиковою.

32

21 квітня 1853 р., Петербург

1853, апреля 21. С.Петербург.

Благодарю Вас, почтеннейший пан'отче Николай Данилович, за прекрасные извлечения из старинных книг. Это вылежавшиеся орехи или, чтобы такое сказать? Вы придумаете скорее, будучи окружены домашнею давногодностью.

Я все еще хвораю и должен просидеть дома еще не меньше недели. Надежда Михайловна не болеет, а чахнет. Жестко взялись за нее люди с самого начала, и это будет отражаться в ней до конца жизни. Она потому только едет в Малороссию, что ей решительно некуда деваться, не к кому головы приклонить. Она находит свободу только у того, кто сам пользуется ею меньше всех ее родных. Везде в другом кружке ей будет жутко; везде готовы обвинять ее, а не ее губителей, которые так же мало сознают свои действия, как ребятишки, пускающие на ниточке молодого воробья. Но полно об этом: грустно.

Карету конечно лучше купить в Москве, только в деньгах может встретиться затруднение. Я должен был бы получить некоторую сумму для моих хозяйственных затей, однако ж все еще не получаю; может быть, получу ее уже в Малороссии. На эти деньги

я мог бы купить в Москве карету, а Вы бы мне возвратили. Но так, как это не совсем верно, и отсрочки могут продолжаться дальше нашего терпения, то мы выедем только с несколькими сотнями рублей серебром, из которых 200 р. заплатим в Туле за тарантас, сделанный для нас по заказу Гусева его приятелем каретником Гнидним. Поэтому, если Вы думаете, что я сумею купить хорошую вещь, благоволите выслать в Москву на имя Осипа Максимовича Бодянского (близ Никитского монастыря, в газетном переулке, в доме Игнатьевой) 1000 серебром¹. Вы заплатите за пересылку, но у Вас теперь есть прекрасное утешение: "Де наше не пропадало?" В Вашей карете мы доедем до Тулы или отправим карету обыкновенным порядком, в рогожке, или - если Вы пожелаете видеть ее скорее - привезем с собою. Нас едет пятеро господ, да две служанки. Часть этих личностей сядет в карету под командою Виктора Михайловича, и, может быть, дорожные издергки на четверо лошадей превзойдут немногим то, что взяли бы за извоз бородки (?). Мы поедем ровною рысью, чтоб не сломать рессор, которые попросим мастера укрепить на дорогу бечевками, и надеемся видеть Вас наконец каретодержавным, плавноездящим и пр. и пр.

Потрудитесь объявить цвет и сезон ношения шляпки, то есть для весны ли нужна она, для лета, для осени или для зимы. Весну и осень можно примирить одною шляпкой, равно как осень и зиму; но больше этого не сделает и madame Richman. Необходимо также знать, сколько платить за шляпку. Мы пробудем здесь еще наверное до 15 мая, воуважение наших недугов; но на всякий случай благоволите адресовать ответ на имя Николая Яковлевича Макарова, на углу двух Почтамских, в доме Логинова, в квартире г.Кочубея, для передачи П.А.К.

Вам нужен экземпляр русского словаря Рейфа сверх того, который Вы получили от барышень, или же Вы только желаете переменить его на тот, который лучше переплетен?

[На полях 1-ї сторінки] Виктор говорит, что у Ильина в Москве карета с дорожными принадлежностями стоит 1300 р.сер. 300 р. я во всяком случае буду иметь возможность прибавить своих к Вашей тысяче, но согласны ли Вы на такую цену в случае, если мы не найдем* случайной кареты.

*Закреплено: отыщем.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29006, ориг., копія.
Друкуються вперше.

¹ Про передані гропі Куліш повідомляє О.Волинський в листі від 29.04.1853 р. (Київська старина. - 1897. - Кн.11. - С.274).

1 травня 1853 р., Петербург

1853, маюч. С.Петербург.

Поручення Ваші, почтеннейший пан'отче Никодай Данилович, исполняются с такою щадливостію, какою ^{також} может' желать "душа, сопряженная будущности" или "оратор"¹ "Ступницкой" Экономии. Лишь только разрешено мне выходить, я отправился смотреть указанную Вами карету в доме генеральши Мухиной, но узнал, что она давно уже продана за 800 р.сер. Видно, карета была очень хороша. Потом я видел множество карет по газетным объявлениям. Из них внимание мое остановилось на четырехместной городской карете в доме графа Ферзена, у Сухарного мосту. Прекрасная, совсем новая карета, а отдали бы ее за 600 или даже за 550 р., но дорожных принадлежностей при ней нет, и она слишком легко сделана, судя по тонкости колес, осей и рессор. Тут я сам едва не впал в искушение: продавалась подержанная, но чрезвычайно крепкая и совершенно исправная двуместная карета за 150 р., а может быть и дешевле. Она на круглых рессорах, маленькая, сделанная чрезвычайно прочно и, по выражению Вист^{<ора>} Мих^{<айловича>}, которого я возил смотреть ее, хозяйственно. Я хотел было купить ее вместо тульского тарантаса, которого еще не видел, и который будет стоить 200 р.сер., приделать сзади сундук, спереди баул, сверху ваншу и катать в Малороссию; но сообразя, что в дороге мне везде и всегда будут закладывать четвертью лошадей, что я в Малороссии не всегда обойдусь парою, и что тарантас гораздо поместительнее и удобнее для нашей страннической жизни, я расстался с этой чрезвычайно редкою по дешевизне и прочности вещью.

О книгах Ваших было написано в Москву², где оказались только немногие из них в продаже. Получив ответ от Б^{<одянского>}, я принялся собирать "нетчиц" по всему книжному царству и собрал их такое ополчение, какое не было и под Серпуховым, при Борисе Годунове. Во всяком случае их так много, что им следует дать имя легион. На челе этого легиона стоят 66 томов "Вестника Европы" с

1802 по 1812 г. включительно. Книги эти принадлежат известному Констант^{<ину>} Масальскому³, и во всем торгующем сословии другого экземпляра нет, почему я и не усомнился заплатить за каждый год по 2 р.сер. С 1813 года "Вестник" можно купить в Москве по 1 р. 50 к. за том; но на это ожидаю Вашего разрешения на имя Б^{<одянского>} в Москву. Прочие книги почти все отысканы и куплены. Некоторые же будут найдены по моем отъезде опытным букинистом и переданы известному лицу для пересылки. Сих последних весьма немного. Я думаю, Вы не осудите меня, что я отправлю Вам легион с обозом, а не везу с собой. Впрочем, я привезу Вам один том "Вестника" и еще что-нибудь из тех книг, которые во всех книжных лавках давно уже числятся "в нетех".

О каретах постоянно читаю в газетах, и потом смотрю самые вещи. Приехав в Москву, я переберу сперва все кареты, прощающиеся по обстоятельствам, и потом уже поведу атаку на Ильина. Гусеву⁴ послан запрос, не может ли его приятель Гнидин (автор моего тарантаса) указать мне улиссовские пути для покупки кареты дешевле. Впрочем, я думаю, Вы предпочтете прочность и изящество дешевизне; и я не иначе погонюсь за нею, как только она представится мне вместе с этими качествами.

Мы вводим ересь в одно правоверное петербургское гнездо. Плетневы сперва подтрунивали над нашим пристрастием к южному климату, но вчера, не застав дома П.А., мы нашли его супругу⁵ в отчаянии от петербургского болота. Она уже защищает мой образ мыслей и готова бы бежать отсюда в Крым или куда-нибудь на юг, если б только П.А. не вцепился так прочно корнями в финскую тундру. Разъятие моей мебели и укладка оной кажется ей чем-то из "Русмета и Зораба"⁶: она приедет взглянуть собственными глазами, как поместится в комод дюжина стульев и полдюжины кресел и как шкаф, превратясь в сундук, поглотит письменный стол.

Когда я буду выгружать и приводить в надлежащий вид свою мебель, то думаю открыть вход во флигель по 3 р.сер. с особы.

У меня в Мотроновке хранятся весьма хорошие акскермановские краски, но они для меня не годились, потому что сделаны на меду и непрочные в акварельной живописи; почему я и купил себе другие, не такие мягкие. Если Ваш художник согласен, то я уступлю ему мотроновские; если же нет, то напишите в Москву, - я куплю для него нарочно. Как те, так и другие стоят 2 р. 50 к. сер.

Что Вы разумеете под словом карандашей? - тушевальные (черные), кипарисные (которыми тоже можно рисовать эскизы -

обыкновенные карандаши хорошего сорту) или же спасительные? - В Москву.

Славный мы оборот сделали с "Современником"! Я подписался в Москве, а они передали высылку здешнему почтамту. Стоило хлопотать. 4-я кн. "Современника" вышла здесь около 20 числа, по беспутству редакторов, которые годились бы только в портные, да и то еще не в столичные. Когда Н.М. был болен и написал к ним об этом записку, прося прислать давно просроченный расчет, они о деньгах отвечали так, как будто без них всего легче обойтись, а между тем прислали новые работы. Это его раздосадовало, и он не только не принял новых предложений, но возвратил и старые. После того они не видались, и Н.М. рад вырвать у них, что они остаются ему должны, и прекратить с ними все сделки. Можно ли полагаться в денежных дела на пьяниц, картежников и мотов, которые, получая по 6000 р.сер. чистого барыша от журнала, до такой степени кругом должны, что у одного брошиороторговщика за ними числится за прошлый год более 500 р.сер., и он не знает, что с ними делать? Между тем журнальная заказная работа опровергала донельзя нашему приятелю; он хочет отдохнуть, освежить голову и предаться более разумной деятельности, по внушению собственной души. Леность овладела им невыразимая. Теперь он в состоянии только гасить по городу и цыганить с букинистами и разными торгашами.

См. приписку.

[На полях 1-й сторинки] *Atlas general de la Geografie moderne* роут Вице стоит 45 р.сер. Я не мог сравнить его с атласом Барановского, потому что все его экземпляры разошлись и приедут новые с навигацией; но не для чего и сравнивать. Это превосходный атлас, а Барановск^{ого} так себе.

[На полях 3-й сторинки] Не купить ли для Вас в Москве гравюры Иордана⁷ с Рафаэлевого Преображения?

[Приписка на окремому аркуші в 32°] В переуступке Вам словарей Рейфа произошла ошибка. Вам достался не мой экземпляр, а Надежды Михайловны, переплетенный в Нежине, и столько же похожий на мой наружностью, сколько лакей походит своим костюмом на барина. Если Вам угодно, Я вышлю Вам свой экземпляр, привезенный сюда барышнями, а тот Вы извольте придержать до передачи лично.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29007, ориг., копія.

Друкується вперше.

¹ Ступник - хутір М.Д.Білозерського.

² До О.Водицького 20.04.1853 р. (Київська старина. - 1897. - Кн.11. - С.271-273).

³ Масальський Костянтин Петрович (1802-1861) - популярний у той час романист.

⁴ Гусев Петро Іванович - жандармський капітан у Туї, родич братів Нордстрьомів, петербурзьких знайомих Кулішів. Після скерування Гусева на службу до Туї Куліші близько зійшлися з його родиною і потім підтримували дружні стосунки. Слогади Куліша про цього діва. у "Жизни Куліша" (Куліш П. Твори. - Т.1. - С.254-255).

⁵ Олександра Василівна (уродженка Щетиніна, книжна) - друга жінка Плетньова, з якою він одружився 1849 р.

⁶ Поема "Рустем и Зораб" - вільний переклад у виконанні В.Жуковського твору Ф.Рюккера "Rostem und Suhrab, eine Helden-Geschichte in zwölf Büchern" (1838), тайк, у свою чергу, з перекладом одного епізоду поеми Фірдоусі "Шах-наме".

⁷ Йордан Федір Іванович (1800-1869) - гравер, після закінчення Академії мистецтв здобув пенсію на навчання в Італії і з 1834 р. оселився у Римі. Там працював кільканадцять років над відтворенням у гравюрах картин Рафаеля "Преображення". Згодом професор і ректор Петербурзької Академії мистецтв. У Римі з ним (а також з художником О.Івановим і скульптуром П.Ставассером - див. лист 74) був у близьких стосунках М.Гоголь, який присвятив йому кілька сторінок свого "Заповіту" - першої вступної статті-листів "Вибраних місць из переписки с друзьями". Згодом, виконуючи цей заповіт, Йордан створив портрет Гоголя (роботи Ф.Моллера) для Кулішевого видання "Сочинений и писем Н.Гоголя" (Спб., 1857. - Т.1).

9 травня 1853 р., Петербург

1853, має 9. С.Петербург.

Во все это время шли сборы в дорогу. Укладывать вещи надо было так, чтоб оставлять более необходимые до последнего дня и часа пребывания в квартире. Наш выезд похож на правильную ретираду и потому головоломнее самого водворения. Часть квартиры от времени до времени превращается в меновой рынок. Жидовки из толкучки выменивают у дам на куски ситцу и материй старую обувь, обноски нарядов, ненужные домашние дряги и мебель, которую не стоит везти в Малороссию. Между тем надо было быть еже, дневно в двадцати местах для свиданий с выезжающими на дачи знакомыми и для разных покупок. Малороссия представляется

нам вроде внутренней Африки: "я запасаю и всякою мелочью относящуюся к моим ремеслам и искусствам: защами, спурочками, темочкиами, пуговичками и всякою всячиной". Я был уверен, что к 15 мая всем сборам будет конец, но столяр, взявшийся сделать на мебель ящики, разрушил мою уверенность. Я и не в претензии, во-первых, потому что здоровые Надежды Михайловны еще недостаточно укрепились для путешествия, во-вторых, потому что все книжники (высшего сорту) и купцы просят обождать до 15 числа, когда они получат с кораблями новые товары. Итак, мы выедем в Москву не прежде 20-го числа, а из Москвы - смотря по обстоятельствам. Путешествие наше на этот раз не будет отличаться быстротою, воуважение потребностей больной. Виктора Михайловича везем.

Нашел я для Вас в хламе толкучечных эстампов не только "Поцелуй" Моллера¹, но и единственный уже экземпляр портрета Плетнева; достал "Свадьбу Поэта", а "Адвокатство женщины" Сарафановой (Гр. Данилевского). Вы, я думаю, уже читали в "Пантеоне" и отплевывались от этой пакости². Г. Данилевский этот, несмотря на свою молодость, успел уже составить себе такую репутацию, что его прозвали маленьkim Булгариным³. Я расскажу Вам об нем несколько весьма интересных анекдотов, которыми не стоит пачкать письма.

Собирался смотреть Исаакиевский собор и Эрмитаж, но описывать чудеса искусства не решился. Это можно делать только хорошему рисовальщику. Я не видел рисунков с живописи и скульптуры Исаакиевского собора и кстати теперь о них вспомнил: надобно посмотреть где-нибудь. А что же "Преображение" Иордана? Нужели Вы не позволите себе такой роскоши? Я мог бы купить для вас в Москве хороший оттиск.

Готовлюсь много рисовать в Малороссии и столярничать. Сделайте мне еще одно одолжение: припасите мне сухого липового дерева на два шкафа для книг. Я везу с собой (т.е. отправлю с обозом) чужую библиотеку, находящуюся у меня на сохранении: Н. Я. не знает другого человека, которому бы мог ее доверить, и платит издержки перевоза. Разместив ее в шкафах, я получу возможность пользоваться ею надлежащим образом; а когда ее у меня потребуют, шкафы наполнятся моими книгами. Необходим для меня также верстак полных размеров с ящиками для инструментов, которые можно было бы запирать во избежание соблазна. Я думаю, не трудно будет для Вас устроить мне эту штуку - до моего приезда.

Комната перед моим кабинетом я обрапу в мастерскую до тех пор, пока вся моя мебель будет приведена в порядок; а потом Виктор⁴ Михайлович обещает устроить для мастерской другое помещение. Тогда эта комната оклеится обоями и обратится в рабочую для обдевления картин, для живописи и т.п. Мы надеемся зажить на простой лад, прекрасно, ограничив прием гостей одними субботами и выезжая сами изредка. Пожалуйста ж - верстак!

Машу возвратим. Это решено. Теперь уже Саша этого желает.

Детских стихотворений Жуковского Плетнев мне не дал во уважение желания покойного поэта, чтобы не распространять их в обществе. Он, пожалуй, давал мне, но советывал не переписывать, потому что они того не стоят. Лучшее из них "Лебедь" и другое маленькое напечатаны в журналах потому, что была возможность их напечатать. Остальные три или четыре - просто чепуха, которую старик лепетал с своими детьми. В этом и заключается причина его нежелания распространять их.

Исповеди П. мне не достал, хотя несколько раз извинился и обещал снова⁴.

"Свадьбы К." он мне не дал, потому что К. - живое лицо, и что автор не желает распространять пасквиля на него в России. Впрочем он обещал поговорить с ним. Но Вы будете удовлетворены другою пьесою того же пера и в том же роде. Герой этой поэмы уже не существует, и потому она невозбранно расходится по рукам. Стихи не церемонятся ни с каким существительным, прилагательным и глаголом, но мысль трагическая и назидательная.

Покорно благодарю за "Житие Марка Аврелия". Вы представляете себе меня тружеником, который готов рыться в публичной библиотеке, а я едва живу от нравственной усталости и лени. Почти вся моя деятельность ограничивается одним чтением.

*Закреслено: полном.

ЦНБ. - Ф. I. - Од.зб.29008, ориг., копия.
Друкуется впервые.

¹ Моллер Федір Антонович (1812-1875) - історичний живописец і портретист, на початку 1830-х рр. виїхав до Рима, де прожив дуже довго. "Поцелуй" - краща його картина.

² Сарафанова Е. Эпизод из поэмы "Адвокатство женщины" // Пантеон. - 1853. №4.

³ Булгарін Фадей Бенедиктович (1789-1859) - журналіст, критик і видавець; співпрацював з ПП відділенням. Куліш різко негативно ставився до його творчості, поділяючи погляди т.зв. літературної "аристократії". Ще за життя Булгаріна його ім'я стало синонімом неперебірливого та сумнівного у засобах літератора.

⁴ Див. лист 28.

35

23 травня 1853 р. Петербург

Последнее известие из Петербурга,
1853, мая 23.

Наладились было мы совсем выехать 21 числа, но Виктор вдруг объявил нам, что он так скоро не может выехать, и что ему необходимо обождать до воскресенья, то есть до 24-го.

Я сперва хотел ехать без него, но, подумав, какой лишаюсь славы в Малороссии, оставил его на Бог знает какое еще время в Петербурге, я преодолел свое негодование и нетерпеливость и решился обождать до воскресенья. Виктор деятельно занялся сборами в дорогу и даже прислал к нам за двумя лишними сундуками. Сегодня вещи должны быть отданы нашему подрядчику, который отправит^{*} их в дорогу вместе с отанными уже ему нашими вещами завтра. Мы приехали к Льву Семеновичу на прощальный обед и надеемся, что Виктор отослал уже подрядчику свои вещи. Ничего не бывало. Сундуки наши зевают на Божий свет пустыми своими утробами, а его благородие не явилось даже и к обеду. Наконец, возвращается часов в 5, обедает, курит трубку и все-таки не укладывается. Слова: "Завтра чуть свет обоз выедет; сегодня вещи надобно взвесить и уложить в телеги" - эти слова производят на него столько же действия, как и на мою шляпу. Он трактует о посторонних предметах и как будто бы радуется, что у него опять не будет времени собираться в дорогу. Тогда я снимаю с себя сюртук, закачиваю рукава, Саша прикальывает по-испански полы своего платья, и мы принимаемся укладывать Викторовы вещи. Савелий и сам Викторко нам помогают. Надя бичует братца сарказмами, которые тот принимает с невозмутимою веселостью ребенка. В

один час я нагружил два сундука и ящик вавилонскою смесью вещей, Савелий, подстрекаемый мною, мигом завернул их в рогожки и привязал веревками, я надписал номера и вензельные буквы, велел нанять извозчика, взял у Викторка 10 р. для подрядчика, и вещи двинулись из того дома, из которого, по-видимому, им никогда не суждено было двигаться. Теперь у Виктора осталась только одна отговорка: что не подписан вице-директором его отпуск, и он, кажется, сильно на нее рассчитывает. Макаров решительно не верит, чтобы когда-либо мы увезли с собой этого Фабия Кункадора¹, и мы не будем уверены в этом до последней минуты. Между тем Лев Семенович сетует на меня за то, что я лишил его человека, которого он называет своими руками и головой. Но он приписывает мне самсоновскую силу: куда мне сдвинуть с места эту неподвижную тяжесть! Она уступает только течению обстоятельств или пожалуй волшебному действию вопля "Выдыбай, наш Боже, выдыбай!"(*) Впрочем, едва ли когда Мотроновка будет когда-нибудь Выдумичами². Я уже мучусь досадой и стыдом, что мог поверить решимости человека, для которого медлить и откладывать - всего приятнее. Из Москвы Вы получите от меня известие, какая постигла нас участь в нашем гигантском предприятии - сдвинуть с места и перевезти в Малороссию этот колосс нравственной инерции. Торопиться нам не для чего; мы будем ехать так медленно или, лучше сказать, с такими раздыхами, чтобы поездка наша была для нас вполне приятна. Но, если нам посчастливится купить для Вас в Москве карету, то пожалуй Викторко совершил чудо и явится ранее нас несколькими днями: мы его отправим в карете с Машею и двумя девицами, а сами станем гостить на каждом шагу, как цыгане.

(*)[Прим. Куліша] См. одно из прежних писем.

*Закреслено: увеает.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29009, ориг., копія.
Друкуються вперше.

¹ Ім'я староримського полководця Фабія Максима Кункадора (275-203 р. до н.е.) стало символом повільної дії, інертності.

² Див. прим. 6 до листа 24.

28 травня 1853 р., Москва

Из Москви, 28 мая, 1853 года.

Может быть, это письмо дойдет до Вас после нашего приезда в Мотроновку, но на всякий случай уведомляю Вас, что я совершил два достохвальные подвиги: вывез Виктора из Петербурга и купил для Вас карету в Москве. Мы выбрали ее вместе с ним у знамени^{*} того Ильина и, как она сделана для путешествий недальних и притом нелегких, то Ильин сам вызвался переменить рессоры; кроме того, мы потребовали от него разных дополнений, относящихся к дорожным удобствам, согласно Вашей инструкции и по собственному усмотрению. И все это стоит Вам 1075 р.сер. Карета хороша и легка. Она будет доставлена мне 29 числа рано утром; я уложу в ее хранилища разные свои и Ваши вещи (им же несть числа) и в тот же день выеду. Виктор с одною из девиц (грузною)^(*) и с "тряжарами" поедет до Тулы в бричке Студзинского, а там он с Машею и с девицами пересядет в карету; мы же приотстанем от него в своем тарантасе, роздыхов ради, и явимся в Мотроновку нескользкими днями позже.

Я не везу Вам только птичьего молока и не иначе себя воображаю, как Никитою Петровичем¹, возвращающимся из Ромен. Впрочем, не все книги отысканы. Но Пушкин, после долгих колебаний, куплен накануне выезда из Петербурга за 12 р.сер. В Москве нет ни одного экземпляра, а если бы и был, то требовали бы еще дороже. Здесь за полные сочинения Гоголя берут торги по 150 р.сер.

Разумеется, я по ошибке назвал год томом, говоря о "Вестнике Европы". С 1813-го года в Москве куплен год по 1 р. 50 к.сер. Не все, однако ж, годы; но остальные легко достать, и я достану в скором времени заочно в Петербурге.

Саша купила по Вашему наказу шляпку и чепчики очень хорошо и недорого. Мы привезем с собою. Наверху каретного ваша (?) будет приделан длинный (поперек кареты) шляпник. Это уж

моим радением, за которые не раз поблагодарят меня в дороге Елена Ник²лаевна.

В Москве мы уже дня четыре. Так время летит и так весело нам - каждому по своим причинам, что не хочется и выезжать, но все-таки мы выедем в назначенное время. Виктор с Надеждой³ Михайловной гостит у Сорокиных²; мы - у Бодянского. Третьего дня они обедали здесь, а вчера - мы там.

Достал я исповедь Гоголя (весьма любопытную вещь), но не везу с собой, а перепишу и вышлю Вам скоро. Дать не решаются по множеству любопытных, переписывающих ее здесь, на зло Шевыреву³, этой собаке на сене, которая никому не дала бы списать, если бы от нее зависело.

Взявшись за письмо к Вам, я хотел ограничиться коротеньким известием о главнейшем, а вышло письмо длинное не по времени, которого у меня теперь очень мало. Итак до свиданья.

Ваш П.К.

Приложите, почтеннейший друже нам, попечение о покупке для нас лошадей или лучше - о выборе оных. Может быть Федор⁴ Семенович⁵ будет колебаться, откладывать и пр., а нам нужны лошади тотчас по приезде. Купить, собственно, я не прошу, но сделать так, чтоб лошадей (уже объезженных или выезженных) привели ко мне на другой же день моего приезда. Я только взяну и заплачу деньги. Не хотелось бы самому хлопотать об этом на первых порах, когда мне будет не до того.

(*)[Прим. Куліша] Впрочем, не нагружено.

*Закреслено: Русском.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29010, ориг., колія.
Друкується вперше.

¹ Поміщик, сусід Білозерських у Ворзенському повіті.

² Сорокін Федір Артамонович - родич Білозерських, костоправ.

³ Шевир'єв Степан Петрович (1806-1864) - історик літератури і критик, професор Московського університету. Близький друг Погодіна і його помічник у виданні "Москвитянин". Товариш Гоголя, після смерті якого гр. Толстой передав Шевир'єву рукописи небіжчика.

3 червня 1853 р., Тула

Бюллєтень ретирады из Блатенска в 1853 году.
Июня^{*} 3. Тула.

Карета дала две ужаснувшие нас трещины; мы составили военный совет и определили: оставить дам в Туле, скакать с Виктором^{ом} Михайловичем в Москву[,] а возвратив Ильину карету - взять деньги, купить другую у Маркова, которого тульский каретник, приятель Гусева, рекомендует лучше, или, по крайней мере, вместо разбитых клепок, в которые обещала превратиться наша покупка, привезти Вам билет сохранившейся в 1100 р.сер.

Преданный Вам П.К.

*Закреплено: ман.

ЦНВ. - Ф.1. - Од.зб.29011, ориг., копія.
Друкується вперше.

¹ Про цю історію див. також у листі Куліша до Бодянського від 2.06.1853 р. (у друкарні помилково: 2.07.1853 р.): "Був у Тулі та і в дулі" - добре мовляв еси, мій добродію. Скорі приїхали ми у сю Тулу, зараз вона нагодувала нас дулями. Одне - не застали в господі господаря, а друге - тарантас наш стойть наче облуплена цикапа" і т.д. (Київська старина. - 1898. - Кн.2. - С.301-303).

4 червня 1853 р., Москва

Из Москвы, июня 4, 1853.
(Если получатся два письма разом,
должно читать сперва тульское).

Прибыли мы в Москву, прямо к Ильину, в начале второго часа; после некоторых переговоров, получили от него не только 1075 р.сер., заплаченных ему за карету, но и 50 р.сер. на путевые издержки из Тулы и обратно в Тулу; сели на извозчика с своими легкими дорожными снарядами и отправились к Бодянскому¹; напившись у него чаю, пустились по Москве искать публикованных и новых карет, нашли у каретника Маркова такую же карету, как

и Ильинская, сторговали за 850 р.сер. (он еще не так зазнался, как Ильин, и прилежнее смотрит за рабочими), обязывали его ручательством, взяли обещание, что он доставит карету непременно в 10 часов утра в воскресенье (а сегодня четверг), так как к ней необходимо сделать некоторые дорожные прибаутки; отправились обедать к знаменитому Печкину и воротились уже вечером к Бодянскому, откуда Виктор уехал к Сорокину, а я, написав это донесение, ложусь спать.

Получил я Ваше письмо от 27 мая. Книга, о которой Вы пишете, куплена уже для Вас: я знал, что Вы за нее схватитесь. Куплено и еще две-три книги на собственную мою ответственность. Романа Стоу искал еще прежде, для своих дам, но не достал, а обещали выслать. Будет и для Вас экземпляр.

Ваш П.К.

ЦНВ. - Ф.1. - Од.зб.29012, ориг., копія.
Друкується вперше.

¹ Про зупинку П.Куліша у О.Бодянського див. запис у щоденнику останнього від 4.06.1853 р. (Сборник общества любителей русской словесности. - Москва, 1891. - С.114).

23 червня 1853 р., Мотронівка

Июня 23, 1853. Мотроновка.

Еще из Петербурга я условился съехаться с одним знакомым¹ для переговоров о покупке у него именинца, которое он должен сперва нам лично показать. Поэтому никак не мог дождаться я Вас², добрейший Николай Данилович, чтобы изустно благодарить Вас за все оказанные нам одолжения. Не назначаю времени своего возвраща, но думаю возвратиться скоро. Книги, купленные для Вас по отправке транспорта и привезенные с собою, сложены в углу моего кабинета. Сверху 1 ф. табаку и 2 ф. белой горчицы. Чай и прочие вещицы сложены подле книг в экипажном ящике. Узнав от Никиты³ П.Петровича, что он не купил для Вас в Ромнах чаю, и не надеясь иметь в Мотроновке хорошей воды, я уступил Вам из своего запасу 1 ф. чаю в 3 р.сер. и 1/2 ф. темного чаю. Все это сложено в экипажном ящике.

За каретное пузо меня не хулите. Теперь все так делают нетяжелые дорожные кареты, а в Москве не было ни единой новой кареты без пузы. Если бы нашелся у Вас покупщик на эту карету, то у Мякишева есть карета в 750 р. подержанная (3 года в хороших руках). Он ее перекроет вновь лаком и приведет в блестящий вид. Она просторнее этой, без пузы и с большими дорожными удобствами, но к тяжелым дорожным каретам не принадлежит. Вы спросите: почему же она для меня не куплена? Потому, что мы видели только ее сестру и ровесницу, отделанную и снаряженную к отсылки для кого-то в Астрахань. Оная же карета доставится в обмен на новомодный пузатый фасон через полторы недели. Так сказал Мякишев, у которого мы купили для себя фазтон, и теперь она должна быть уже у него. Он обещал мне не входить ни с кем в обязательства до моего уведомления.

Ваш П.К.

[Напис на звороті] Николаю Даниловичу Белозерскому.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29013, ориг., копія.

Частково опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роках. - С.34.
Повністю друкується вперше.

¹ Симонов Матвій Терентійович (літ.псевд. Номис; 1823-1901) - етнограф і фольклорист, у 1850-х рр. чиновник у Петербурзі. У 1861-1862 рр. активний співробітник "Основи", значна його праця - збірка "Українські прислів'я, приказки і таке інше" (Слб., 1864). Другий чоловік Н.М.Білозерської-Забіли (див. прим. 2 до листа 14).

² М.Д.Білозерський був з племінниками у Харкові.

40¹

26 червня 1853 р. Лубни

Лубни 1853, июня 26.

Главная цель нашей поездки достигнута или, по крайней мере, может считаться достигнутою: обетованная земля отыскана². Теперь мы обеспечены навсегда борщом, варениками и другими предметами первой потребности. Чего ж еще желать ленивому хохлу? Наша пословица гласит: "Колыб хлеб та одежа, то ив* бы козак лежа". Я так и намерен делать до конца своей жизни, если только мой демон оставит меня в покое. А что за чудный климат в

этой стороне! Здешний воздух имеет в себе что-то подобное пушкинскому "ключу забвенья", который "...сладце всех жар сердца утолит"³.

Едешь степью, по дороге, ровной как стол, дышишь полною грудью, доверчиво дышишь, и - ничего не желаешь. Ведь это чудное состояние души - не желать ничего!. . Ничего не помнишь, ни о чем не жалеешь, чувствуешь только, что жизнь, то есть простое ощущение бытия - драгоценнейший дар Проведения, источник всех радостей, всех поэтических движений сердца. Это сознаешь постоянно под влиянием живительного степного воздуха и полного произвола в своих действиях. В городах - и особенно в больших городах, где люди оспаривают друг у друга каждый шаг и на нескольких квадратных сажнях строят тысячи своих затей, отрекшись от простой природы, вытеснив ее совершенно душною цивилизацией, - человек никогда не добудет этого чувства из-под груза разных и разных ощущений, бренящих его сердце. А поэту необходимо возвращаться иногда к первобытной дикости и сурости души, убегать хоть на короткое время

"На берега пустынных волн
В широкощумные дубравы"⁴.

Насколько я поэт, настолько и для меня это составляет насущную потребность жизни. Вот почему, я думаю, Петербург опротивел мне наконец смертельно, а не потому, что там я покупал свое существование ценою изнурительных трудов. Не умею Вам рассказать, как я тосковал по своим густым широкощумным деревьям, глядя на жидкые березы и липы, на печальные ели петербургской тунды. Зато теперь я упоен до пресыщения шумом украинских дубов. И нигде, кажется, они так не хороши, как здесь, в Лубнах и их окрестностях. Собственно город, т.е. главная улица в Лубнах, с базаром, аптекою и пр., имеет пошлую наружность, но лишь своротите в сторону, в те улицы или, лучше сказать, заходульства, с которыми порядок не в силах справиться, вам представится множество самых романических пейзажей, с живописными мазанками, с природными рощами и, кажется, также природными садами, с разнообразными тропинками, плетнями, перелазами, и все это поделено на такие картины планы, которых никогда не выдумает воображение художника. Для меня всего пленительнее здесь этот дикий беспорядок линий, эта беспечная, неправильная жизнь на-распашку, это странное смешение грязного и убогого с роскошным и блестящим. Кажется, эти мягкие клены не горели бы так ярко

на солнце вдоль стены богатого дома, как над ветхим колодцем с позеленевшим кривым корытом, у которого толпятся коровы и босые, в лохмотьях пастухи. И откуда бы вид на луга с купами дерев и выющиеся между ними в два и три тока Сулою, - откуда бы он представлялся такой обработанной, оконченной до щегольства картиною? Лубны будут со временем моим уездным городом; вероятно, я часто буду приезжать сюда по разным надобностям: я наперед радуюсь, что в этих поездках не все время будет отдано житейской прозе, и всякий раз в моей душе выникнут здесь поэтические представления. Но зачем мечтать о будущем, когда настоящее представляет нам слишком много для наполнения души эстетическими чувствами?

Мы едем далее на юг, чтобы видеть Михайлову Гору и Мопенский парк князя Воронцова⁵. Не пеняйте на нас за долгое отсутствие. Нами управляют не одни художественные побуждения, но об этом лучше расскажем на словах.

Ваш П.К.

*Було: івъ (ъ - закреплено).

ЦНБ. - Ф.І. - Од.аб.29014, орнг., копія.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.аб.34140 - Апр.155-156, копія.

Частково опубліковано: Шепрок В. П.А.Куліш // Київська старина. - 1901. - Кн.5. - С.192-193. Петров В. Пантелеimon Куліш у п'ятдесяті роки. - С.32, 33, 37, 39, 40-41.

Повністю друкуються вперше.

¹ В.Петров відносить до цього листа рядки, яких немає в автографі. Імовільно, вони з іншого, невідомого, листа до М.Д.Білозерського або адресовані другій людині. Про всякий випадок наводимо їх, там паче, що вони за змістом характерно доповнюють цей Кулішевий лист: "Жаль мне расставаться с Михайловой Горой, но она только бы брала от нас деньги, а нам ничего кроме эстетических впечатлений не доставляла. Здесь же (на хуторі Заріг. - О.Ф.) мы будем иметь независимый кусок хлеба. Так то и, при всей привязанности к изящному, должен отдавать преимущество холодной расчетливости и хороший чернозем с сенокосом и лесом предпочесть живописным, но голодним Балісам. Будь у меня сто тысяч в кармане, я бы половину положил в банк, а на другую построил бы себе італіянську віллу, но как такого количества денег волею судеб в моем кармане не обретается, то я должен спуститься до смиренного пахарського хутора и радоваться, что могу есть собственные вареники и пить собственные наливки. Изящное же от нас не уйдет: мы его отышем и за тридевять-

земель и возьмем с него свою взятку, как пчела с цветка" (Петров В. Пантелеimon Куліш у п'ятдесяті роки. - С.44).

² Див. прим. 3 до листа 30.

³ Рядки вірша О.Пушкіна "Три ключа" ("В степи мирской, печальной и безбрежной...").

⁴ Рядки вірша О.Пушкіна "Поэт" ("Пока не требуют поэта...").

⁵ Куліш опублікував переклад статті М.Грабовського "Парк князя Воронцова в Київській губернії" (Современник. - 1853. - Кн.4. - С.242-257).

41

4 липня 1853 р. Михайлова Гора

Михайлова Гора. 4 июля, 1853.

Опоздал я с этим письмом, оно может приехать в Борзну в одно время со мною; но как бы то ни было, примите его вместе с другими письмами в счет процентов за огромную сумму моего нравственного долга, которым я обременен в отношении к Вам.

Устроив кой-какие дела в Лубнах, пустились мы далее в степи. Первый предмет, привлекший мое внимание на пути нашем, был нищий слепец, просивший милостыни, сидя над дорогой. Здесь нищие поют, а не говорят свою просьбу, а Лубенский уезд славится трогательностью этого рода напевов. Слепец сидел под горою, и я, поднимаясь медленно вверх, долго слышал его стихи, направленные на чувствительность прохожих. Будучи горожанином и человеком, что называется, цивилизованным, я не вдруг поддался его просьбе. Мы, жители Петербурга, нищих не терпим, и не терпим поделом; но напев лубенского слепца мало-помалу до того проникнул в мое сердце, что я остановил лошадей на горе и сбежал вниз, чтоб подать ему милостыню. Случилось, что вслед за нами ехало с ярмарки несколько телег. Нищий слыша стук колес, не переставал напевать свое воззвание к состраданию ближних, и я записал его вопль в своей книжке. Очень рад, что для Вас вполне будет доступна выразительность его речитатива без перевода на русский язык; но все-таки она много потеряется, будучи отделена от сопровождавшей его музыки. Ублажив прохожего в первых стихах названием татусю, он продолжал:

“Дайте мыни, мій таточку, виноградочку! ^{всех}
Дайте мыни, мій таточку, мій жалибныкъ ^{б'єва}
Дайте мыни, калици довигніому, ^{ІІІО} ^{нас; твої чл. н. с.}
Дайте мыни, що я не бачу, якъ світь Христов просвітає,
Дайте мыни, що я не бачу, якъ у небі сонечко возсіяє!
Ой якъ бы жъ я сей світь Божий выдавъ,
Я бъ вашыхъ стежокъ-дорижокъ не засидавъ! ^{брнцт}
Я бъ до вашои мылосты, татку мій, не докучавъ.
Дайте, мымо йдучы, слово чуючи,
Молытву до серденька прынъмаючи,
А Господа въ небі сохваляючи,
И отцеву молытву, матчыну спомынаючи!
А Господы поможы вамъ и у пути - у дорози,
И у пастї - у здоровы...” и проч.

Вот она, естественная поэзия чувства, не прибегающая ни к каким украшениям. Нищий обращается с Вами здесь благородно и убеждает Вас уделить ему от своего избытка с таким достоинством, как и те люди, которые сделались нищими для спасения мира от пагубного эгоизма. По крайней мере я был поражен человечностью его “плачі”.

Мы направили свой путь несколько в сторону, чтоб отдохнуть на собственной земле в хуторе Зарог. Под именем хутора разумеется здесь ряд козацких поселений вдоль речки, которая, высыхая мало-помалу, превратилась в сенокосы, в огромные плавы камыша и поросла ольховым лесом. К ней примыкает и наш “грунт”, отделенный от принадлежащей нам степи только дорогого. Грунт этот представляет приречную возвышенность, покрытую заглохшим садом. Между густыми вишнями, сливами, яблонями и грушами возвышаются кой-где старые дубы и серебристые тополи вместе с другими лесными деревьями. Сажать здесь нет надобности; для этих деревьев топор будет самым благодетельным орудием: они глухнут и вытягиваются в высоту от страшной, почти непроходимой густоты. Впрочем, середина грунта, занятая некогда жилыми строениями, представляет открытый холм, с которого открывается в свое время вид на камыши несуществующей более речки и на лес, восходящий за нею по отклону степи. Все это вместе составит не менее шести десятин земли, предназначенной для усадьбы. Кругом пустыня и безмолвие*. Здесь можно задуматься глубоко - ничего не помешает. Едем далее десять, двадцать, пятьдесят верст - только

небо да земля. Небольшие удолья, могилы, хутора и скирты сена в степи исчезают в огромных размерах площади, со всех сторон замкнутой небосклоном. Наконец, на краю горизонта вырезываетя разорванная гряда синих холмов. Это заднепровские горы - отдаленный предел нашей поездки. Они кажутся берегами острова, омываемого этим золотисто-зеленым океаном. С минуты их появления перестаешь глядеться в пастушки хижины с двумя-тремя деревьями вокруг, в стада овец, рогатого скота и лошадей, которые кажутся брызгами других красок, случайно упавшими на широкие мазки великанской кисти. Тут еще миниатюрнее делаются следы человеческой деятельности в этом, можно сказать, необитаемом краю. Для путника, незнакомого с ним, синяя кайма гор, выглядывающих из-за обреза степи, кажется великаническим лесом, поднявшимся внезапно на безлесной равнине; а бывалому они напоминают роскошную панораму измененной днепровской равнины, извижающейся вдоль огромнейшего ряда горных пейзажей, нежели какой существует где-либо в картинных галереях. Днепр для меня здесь кажется чем-либо священным и возбуждает во мне чувство, близкое к фетишизму. Причина понятна.

Но позвольте прервать мой рассказ, не доехав до Михайловой Горы, о которой гораздо будет удобнее сообщить Вам кое-что известно.

Ваш П.Кулиш.

P.S. Начато над Днепром, в кончено или прервано на возвращенном пути в Лубнах, где мы останемся еще двои сутки, дел ради судебных.

[На 4-й стор. дописано олівцем на полях рукою Ганни Барвінок] С великим нетерпением ждем того времени, когда увидим Вас, почтеннейший братец!

*Закреплено: тишина.

ЦНБ. - Ф.1. - Од.зб.29015, ориг., копія.

ЦНБ. - Ф.1. - Од.зб.34140 - Арк.156-157, копія.

Частково опубліковано: Шенрок В. П.А.Кулиш // Київська старина. - 1901. - Кн.5. - С.193-194, 195. Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роках. - С.36, 523-524.

Повністю друкущається вперше.

19 липня 1853 р., Мотронівка

Если завтра, в понедельник, будет дождь или ветер, пасмурное небо и грязная дорога, то не беспокойтесь присыпать лопадей, а потрудитесь только передать Соханским¹ наше извинение. Мы побываем у них в такую погоду, когда можно будет погулять по роще. Саше, при ее опухоли, не худо посидеть дома до солнечной погоды. Насилу мы добрались до Мотроновки в 10 часов; раза два чуть-чуть не опрокинулись и потеряли было дорогу. - В Ступнике я забыл две книжки, перевязанные красною тесомочкою. Потрудитесь послать за ними и спрятать у себя. Одна из них записная.

Ваш П.К.

Июля 19, 1853.
Мотроновка.

Хорошо было бы, если б тот же вестник сообщил и в Николаевку, чтобы нас не ожидали по случаю дурной погоды и Сашиной опухоли.

[На звороті аркуша, складеного втрое і скріплениго печаткою
П.Куліша] Николаю Даниловичу Белозерському.
При сем - сверток.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29017, ориг., копія.
Друкується вперше.

¹ Соханські - поміщики-сусіди і далекі родичі: бабця Олександри Білозерської Ульяна Миколаївна була з дому Соханських.

30 липня 1853 р., Мотронівка

Нос мой после продолжительных бесчинств возвратился наконец к своим обязанностям, но дело у него все еще как-то не клеится, - и не мудрено: возвращение на путь истинный не так легок, как проповедуют.

За четверть часа до получения Вашей записки, В^{иктор} М^{ихайлович} увез Ваши книги к Вам; но числа их определить я

12 липня 1853 р., Мотронівка

Мотроновка, 12 липня, 1853.

Возвратясь вчера из своего путешествия в обетованную землю, мы не нашли дома ни Маменьки, ни Викторка; надеялись, однако ж, что они приедут домой почевать, но их нет даже до настоящей минуты. Если бы они и сейчас воротились, то слабость здоровья мотроновских лошадей не позволит нам отправиться сего дня же в Николаев. Между тем хотелось бы выиграть сколько-нибудь времени у судьбы, расстраивающей наше свидание. Если Вы чувствуете себя совершенно здоровым, то всего лучше будет, когда пожалуете сами в нашу смиренную обитель. Теперь мы можем потолковать кой о чем гораздо свободнее, нежели при других обстоятельствах. Впрочем, я рад явиться к Вам и собственной особой, если Вы пришлете за мной лошадей и брички.

К Маменьке известия о нашем приезде не посыпаю, не желая расстраивать ее удовольствий. При том же я и без того ожидаю ее часу на час.

Мы все здоровы. Дамы свидетельствуют Вам свое почтение.

Ваш П.К.

[На звороті аркуша, складеного втрое] Николаю Даниловичу Белозерському. Отправлено в 2 1/2 часа пополудни.

[Далі приписка олівцем чужою рукою] Завтра, т.е. в понедельник, будут у нас родичи: приезжайте, будьте ласковы, и Вы со всеми домочадцами.

Ваш В.Б.¹

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29016, ориг., копія.
Друкується вперше.

¹ Виктор Белозерский.

не решился. Имя им - легион. Когда посортируете их по годам и прочим признакам, тогда и окажется, все ли. Недостающие пополняются в свое время по Вашему реестру,¹¹ в котором изволите означить особо те, за которые заплачены уже деньги. Московский книжник - большой приятель Бод^{<янского>}. Поэтому я предоставил ему заделать книги в короба для дороги;¹² не присутствуя при этой операции. Недочет произошел неумышленно и будет пополнен беспрекословно.

Виктор Мих^{<айлович>} доставит Вам также 3 ф. юхат^{<ельного>} табаку и картинки.

У меня остается рукопись о войнах Богд^{<ана>} Хмельницкого до личного объяснения.

Я все эти дни запоем читаю. В Мотроновке мне очень покойно, и я так доволен своим помещением, как только Вы могли этого желать. Если сообразить местные и другие обстоятельства, то все это сделано очень скоро и успешно. Мне чрезвычайно приятно думать, что мысль моя напла на родине живое сочувствие, и что ее принялись осуществлять, и осуществили с любопытством. Всего тяжелее быть везде чужим и никому ненужным...

Ваш П.К.

Мотроновка.
1853, июля 30.

За отправку книг и денег приношу покорнейшую благодарность. Чтоб не увеличивать письменных счетов, прилагаю по распискам 87 коп.сер.

[Кинецъ 3-ї с.] Зри на обороте.

Дамы покорнейше благодарят за прекрасные стихи Вяземского¹.

Как Вы думаете? Не поставить ли сделанный для меня письменный стол в той комнате, которую Вам угодно будет наименовать моей? Предполагается, что он снабжен замками. Если же нет, то у меня есть запас тульских изделий этого рода. Впрочем, это в таком только случае, когда бы у Вас не было бы другого назначенного туда стола. А то он не будет у меня лишним и в Мотроновке, откуда кое-что вышлется в обетованную землю в сентябре при переселении Семена с захребетниками.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29018, ориг., копия.
Друкуються вперше.

¹ В'яземський Петро Андрійович, князь (1792-1878) - відомий поет і критик.

45

12 серпня 1853 р., Мотронівка

Августа 12, 1853.
Мотроновка.

В другой раз уже случается, почтеннейший друг наш Николай Данилович, что Вы именно в тот день сообщаете нам приятное приглашение в Кунцевку, когда мы и сами намеревались туда отправиться. Это отчасти уменьшает цену нашего посещения, но мы вознаграждаемся уверенностью, что и с Вами будем там видеться.

Волов, сделайте одолжение, прикажите купить. Надобно покупать весьма хороших по молодости и по росту. 50 р.сер. весьма можно заплатить, даже и 60 (если б уж были очень хороши).

Покорно благодарю за стол!

Не удивляйтесь присутствию некоего франта на листке: это дело моего милосердия, а не искусства. Нищие изобрели между прочими другими и это средство выпрашивать деньги. За каждый листок с дрянною картинкою заплачено сравнительно весьма дорого¹.

Ваш П.К.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29019, ориг., копия.
ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.158, копия.
Друкуються вперше.

¹ Зліва вгорі - кользоровий малюнок.

46

26 липня 1853 р., Мотронівка

Мотроновка, 26 авг. 1853.

Приглашение от А.В. получено. Маменька с Виктором не могла отложить поездки к Матюноцке. Я рад остаться сегодня дома, потому что меня сильно занимает биография Гоголя и пределы ее раздвигаются все более и более. А дамы, откровенно сказать, думают, что знакомство с В-ми будет для них только лишнею тягостью в Петербурге. Если можете выбрать пять минут свободы от

обязанностей гостеприимства, то потрудитесь вручить сему посланцу:

- 1) Родословную Гоголя.
- 2) Арабески.
- 3) Вечера на хуторе.
- 4) Письмо Булгарина¹.
- 5) Мою поэму².

Бодянский, между прочим, пишет: "Рудого Панька (т.е. 5 глав "Мерцвых" душ") и доси не маю у себе. Усе то розъихалось, а мыни, якъ знаете, не можна було никуди зъ хаты! Але черезъ тыждень почнуть збырацця. Тоди й тестаментъ⁴ ёго перешло Вамъ зъ другымы ёго цицькамы".

1-го сентября будет в Иван-городе воловая ярмарка. Я хочу сам туда отправиться за волами; но меня больше привлекает туда надежда встретить какого-нибудь барда, который -

Spiewak niestety, spiewac nie ma komu...

Славится ли эта ярмарка сбором старцевъ? Впрочем, если бы Ваши хозяйствственные надобности совпали с моими, то я бы очень был Вам обязан за распоряжение купить волов. Замешкался я с своею экспедициею в Обетованную землю (домашнее имя хутора).

"Ой волы мои та половы! охъ и чом же вы та не орёте?
Ой лита ж мои та молоды! та куда вы марне йдёте?
Ой якъ бы вы насть та поганилы, такъ бы мы й оралы;
Ой якбы жъ вы насть та шановалы, такъ бы мы й слухалы..."

А то не слушают!
"Вернитесь лита мои хочь до мене въ гости."
И въ гости не вертаюцця..

Ваш П.К.

1853, авг. 26.

Мотроновка.

От всей души благодарю Вас за собрание всего, что было напечатано о жизни Гоголя.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29463, ориг.
ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29020, копія.

Частково опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роках. - С.45.
46.

Повністю друкується вперше.

¹ Чи не відоме "Письмо Белинского к Гоголю", - заборонений твір, якого розглядано було навіть називати? Булгаріна і Белінського Куліш однаково не сприймав.

² "Евгений Онегин нашего времени" - див. прим. 2 до листа 9.

³ 2-го тому "Мертвых душ".

⁴ Мабуть, заповіт "Друзьям моим", написаний перед смертю. Вперше надрукований у "Опыте биографии Н.В.Гоголя" (Спб., 1854. - С.178).

47

28 серпня 1853 р. Мотронівка

Очень благодарен Вам за последнее слово Гоголя, приехавшее на возе, который составит закладной камень моего хозяйства. Прекрасный воз, только кривобокий, но этот недостаток мы исправим домашними средствами. От души благодарю Вас за хлопоты!

Половых еще не видали. Сейчас идем сами к Шаповаленко.

Виктор Михайлович дома, как в этом удостоверит Вас и прилагаемая записка его к Никите Петровичу.

Посылаю Литовский Статут и прошу как можно осторожнее обходиться с заглавным листом, который для сохранности должен храниться внутри книги, где Вы его и обрящете¹.

Сегодня мы с Викторком произвели удачный опыт перевода литографии на столовую доску, в виде украшения.

Посылаю вместе с Статутом несколько эскизов для первонаучального обучения рисованию. Вчера я обещал их Вам.

Ваш П.К.

1853, авг. 28. Мотроновка.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29465, ориг.
ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29021, копія.
Друкується вперше.

¹ "Статут Великого Князества Литовского от наїснішшаго м-лти Жигімента третього на коронаццыи в Кракове выданный року 1558" - цю книжку і те, як він винайдково знайшов її серед старих паперів, Куліш детально описує 25.08.1853 р. О.Бодянському (Киевская старина. - 1897. - Кн.11. - С.275-276).

10 березня 1855 р., Москва

Радуйтесь, радуйтесь, Николай Данилович: о новом Государе рассказывают чудеса. Петербург и Москва от него в восторге. Вы, я думаю, уже имеете печатную речь его к дворянству. Вот несколько слов напечатанных: "...Я в вас, господа, уверен. Не унывать! Вы за Меня, я за вас. Ни шагу назад. Я не выдам вас; Я вам ручаюсь, что не уступлю ничего!"

А вот речь Государя к дипломатическому корпусу: "Messieurs! Vous me voyez apres un coup terrible. Déjà j'ai recu de plusieurs cours des lettres de condoléances. La politique de mon père était celle de la St'e Alliance; cette alliance lui tenait à coeur; si elle n'existe pas, se n'est pas de sa faute, vous le savez. Messieurs. La politique de mon père sera la mienne. Les conférences de Vienne [нерозб.]. Si on en demande encore je me mettrai à la tête de ma fidèle Russia, et je perirai plutôt, que je céderai¹. Vons pouvez écrire à vos cours ce que je vous dis, messieurs".

Австрийского посланника Государь принял очень сурово, прусского очень ласково. Говорят, Бибиков² отставлен, и на его место - Игнатьев. Клейнмихель³ на третий день пришел с прошением и получил в ответ: "С удовольствием, граф, с удовольствием, но нам надо снести с вами счеты". Бибикову сказано: "Вас не за что благодарить: вы вооружили моего отца против дворянства, которое теперь стоит во главе всего доброго". Говорят, позволено печатать "Мертвые души". Два квартальные у входа к телу покойного Государя обоплелись грубо с молодым чиновником, так что он вышел из себя и дал одному пощечину. Его судили, но начальство его довело до сведения Государя о причине вспыльчивости молодого человека, который пришел не один, а привел двух дам, и Государь написал: "За грубое обхождение полиции отставить обоих квартальных надзирателей от службы с тем, чтобы никогда впредь не принимать". Словом - рассказ конца нет. Никогда еще ни один Государь не производил такого восторга в обществе. Больше писать на этот раз

¹ Так у тексті: et je perirai plutôt que de céder un pas.

не могу, потому что сегодня отходит почта, а мне надо бояться куда ехать. И это пишу не в своей квартире.

Ваш П.К.

1855, марта 10. Москва.

Прибавлю еще, что когда Государь в первый раз явился перед дворянами, то шапка его и манеры были так величественные, что все были поражены как бы сверхъестественным видением. Он явился в полном благороднейшем смысле слова русским царем перед подданными.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.об.29022, ориг., копія.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.об.34140. - Арк.162-163, копія

Частково опубліковано: Шенрок В. П.А.Кулин // Київська старина. - 1901. - Кн.6. - С.344-345.

Повністю друкуються вперше.

¹ Панове! Ви мене бачите після жахливого удару. Я отримав вже вирази співчуття від багатьох держав. Політика, которую провадив мій батько - це політика Священного альянсу. Цей союз був йому близький, і якщо він не здійснився, то це не його пропинна. Ви це знаєте. Панове, політика моого батька буде моєю політикою. Віденські наради [нерозб.]. Якщо до мене ще звернутуться з проханням, я очолю вірнопіддану Росію [в альянсі], і я скоріше загину, ніж поступлюсь. Панове, ви повинні сповістили свої уряди про все, що я вам казав (франц.).

² Бібіков Дмитро Гаврилович (1792-1870) - з 1837 р. київський, волинський і подільський генерал-губернатор; з 1852 р. до часу звільнення з посади у 1855 р. керував управлінням внутрішніх справ.

³ Клейнміхель Петро Андрійович (1793-1869) - керуючий шляхами сполучення та громадськими спорудами. 1855 р., з приходом на престол Олександра II, був звільнений одним з перших.

2 квітня 1855 р., Петербург

Апреля 2, 1855. Спб.

(А что? каковы чернилы! Это мотроновские).

Не знаю, успею ли отправить к Вам сегодня это письмо, поченнейший друг Николай Данилович, но хочется именно сегодня писать к Вам. Начну же с того, что граесептор¹ Ваш Бодянский не родственник прецептора граесепторум. Потом следует пункт о кни-

гах, которые в переплет не отданы и отдаются мною. Далее о том, что я здоров, а Надежда Михайловна, как по собственному желанию (а оно имеет много противоречий), так и по мнению Пушкирева, должна съездить в Малороссию попечиться. Остаться там она не может, потому что есть там кое-что хуже петербургского климата. Впрочем, она истаяла под двойным влиянием климата и недовольства жизнью. Самохитить занапестили славную девушку! да еще и не каются и готовы додушить самым благочестивым образом. Местом лечения, конечно, должна быть Баинщина, которая, по всей вероятности, увидит и своего владельца, прощающегося с сельскою природою надолго. Так-то думается. А впрочем, может быть, беда заставит с салом коржи исти, и он будет наведываться туда ежегодно. Граф² надеется доставить мне хорошее место; но и он может в этом не успеть. Тогда я все-таки - вольнопрактикующий житель столицы, и позабочусь сам о средствах к жизни, а летом - отдохнуть в Баинщину. Неизвестно, что лучше, и потому ничего не следует сильно жалеть. К чему ни стремись, а главное все будет - спасение души от греха, проклятия и смерти. Где, в каких занятиях, в каких обстоятельствах удобнее достигнуть этой цели, трудно решить, и потому лучше заботиться о том, чтоб не пропал каждый день без шага вперед к главной цели, нежели беспокоиться о целях второстепенных.

Чтоб дать работу Вашему воображению и чувствам, скажу, что "Черная рада"³ скоро выйдет из портфеля своего автора³ и пойдет странствовать по палатам и дворцам, пока или отвергнут ее как злоторное произведение (ведь на свете бездна самих диких заблуждений!), или скажут: полно автору слоняться по свету Пере-бендею⁴; принять его хоть в дворники. С представлением "Записок"⁵ в цензуру советуют обождать, потому что есть надежда на смягчение ее устава. Теперь я⁶ брою и стригу своего Романа, чтоб можно было ему проскользнуть мимо швейцара без задержки; а там - внутри палат - люди помягче. Сказано, не так паны, як панята.

Афанасьев (он же и Чужбинский) издал свои 15 стихотворений под заглавием: "Що було на серци". Есть несколько стихов удачных, но вообще - мелочность чувств и мыслей. Все же это не Левко Боровиковский⁷. Малороссийский словарь его уже печатается⁸: этому я очень радуюсь.

Я, кажется, просил Вас послать копию записок Гоголихи⁹ и к старику Аксакову. Я тоже ожидаю¹⁰.

Погодин¹¹ сообщил мне часть писем к нему Гоголя, а остальные, по мере переписки, обещал прислать сюда. Вызываются даже написать записи. Я особенно расположил его к себе (но это после сообщения первых писем, чего я не ожидал, несмотря на его обещание), подарив ему памятник плутовства Панаева¹²: "Детство и первые годы юности Вальтера Скотта, представленные по отношению их к литературной его деятельности".

Получил ли Историограф¹³ мое письмо из Батурина? Потрудитесь при случае спросить его об этом.^{**}

Был у меня сегодня Катенин¹⁴ и поглотил все время, которое предназначалось на письмо к Вам. Но что это за славное творение! Вот человек, которого Гоголь не успел включить во второй том "Мертвых душ"¹⁵. Много говорили о Васе, который, как я намекнул когда-то, находится под влиянием постоянно вырастающей любви к весьма-весьма достойной особе, которая, впрочем, очень спокойно нюхает фимиам его сердца, и неизвестно еще, что из этого будет.

Поговаривают о новом журнале, "Россия", предпринятом Меем¹⁶ с целью разрушить все существующие; но, кажется, что и Мей, и его журнал - вздорные явления; а журнал при том еще не утвержден¹⁷.

Вирша на Рождество Христово переписана. До свидания.

Ваш П.К.

[На полях оставшойся сторинки] Усерднейше кланяюсь Федору Семеновичу, его супруге и маменьке.

Мои усерднейшие поклоны Елене Николаевне и ее почтеннейшей маменьке.

С этой же почтой - и к Саше. Она получает не все письма. Первые мои письма пропали. Очень жала! Сколько она тосковала!

[На полях 1-ой сторинки] Сочинения Гоголя позволены без всяких сокращений, но официальной процедуры еще не сделано. - Прощен Гулак¹⁸. Есть надежда и для Костомарова¹⁹.

*Закреслено: перечищаю Черную Раду.

**Далі ретельно викреслено 4 рядки.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29024, орнг., копія.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.161-162, копія.

Друкуються вперше.

¹ Учитель, наставник (лат.).

² А.В.Кочубей?

³ Ідея про російськомовний варіант "Чорної ради". До того часу, як Кулішу надали право загальнії цензури, він не мав надії опублікувати "Чорну раду" українською мовою раніше, ніж російською. Натомість видання російськомовної "Чорної ради" могло б сприяти доаволові на публікацію "україномовної (лист до В.В.Тарновського-батька від 1 січня 1856 р.).

⁴ Веселий, дотепний оповідач; у Шевченка - однійменний твір.

⁵ Йдеться про "Записки о житті Гоголя".

⁶ Афанасьев-Чужбинський Олександр Степанович (1817-1875) - поет-романтик і етнограф. Його невелика збірка 15 поезій "Що було на серці" вийшла 1855 р. у Петербурзі без зазначення автора.

⁷ Боровиковський Левко Іванович (1806-1889) - поет-романтик, байкар, етнограф. У 1852 р. опублікувані у Києві "Байки й прибаютки" з передмовою А.Метлинського.

⁸ "Словарик малорусского наречия" (1855; до літери "З").

⁹ Гоголь Марія Іванівна (уродж. Косяровська; 1791-1868) - мати Гоголя.

¹⁰ Існує декілька варіантів спогадів М.І.Гоголь про свого сина: 1) автобіографічна записка у вигляді листа до П.Куліша від 30.12.1854 р., яку він частково використав у "Записках о житті Гоголя" (Т.1. - С.17; вперше опублікована у кн.: Круткова Н. Н.В.Гоголь: Исследования и материалы. - К., 1992. - С.235-254); 2) інша редакція цієї записки, де є ряд скорочень і доповнень, написана чужою рукою, з датою під текстом - 1855 р. (ЦДАПР Росії. - Ф.139. - Од.зб.94); 3) її варіант, переданий Л.Аксаковим для публікації в "Русский архив" (1902. - Кн.4).

¹¹ Погодін Михаїл Петрович (1800-1875) - історик, журналіст. Професор Московського університету і видавець "Москвитянин". Куліш був знайомий з Погодіним від початку 1840-х рр. Див.: Слаченко Ф. Листи П.Куліша до М.Погодіна (1842-1851) // П.О.Куліш: (Матеріали і розгадки) . - Л., 1929. - Ч.1. - С.1-26.

¹² Панаєв Іван Іванович (1812-1862) - письменник і журналіст, з 1847 р. один з видавців "Современника".

¹³ Так Куліш жартома називав Миколу Михайловича Білозерського.

¹⁴ Катенин Микола Іванович (1818 - після 1876) - інженер-капітан у відставці, по-місцік Чухломського повіту Костромської губернії, родич майбутньої дружини Василя Білозерського (мати Надії Олександровни Ген була з роду Катениних). Згодом фінансував видання "Основи".

¹⁵ Другий том "Мертвих душ" Гоголь мав намір "заселити" лише позитивними героями.

¹⁶ Мель Лев Олександрович (1822-1862) - поет, у 1848-1853 рр. активний член "молодої редакції" "Москвитянині".

¹⁷ Ідея видання цього журналу, як і багатьох інших, які він планував видавати (між іншим, у 1858 р. мав намір також викупити у К.Масальського "Син Отечества" - див. лист 27), так і не була вреалізована.

¹⁸ Гулак Микола Іванович (1822-1899) - громадський діяч і вчений. Закінчив 1843 р. університет у Дерпті, з 1845 р. служив у Києві в канцелярії генерал-губернатора. Тут, через двоюрідного брата О.Навроцького - познайомився з В.Білозерським, М.Костомаровим, О.Марковичем, посприявши своїм організаційним хистом у створенні Кирило-Мефодіївського братства. На початку 1847 р. виїхав у Петербург, де Куліш рекомендував його Плетньову. Після арешту мужньо поводився на допитах, ув'язнений на три роки до Шліссельбурзької фортеці з подальшим засланням у Перм. 24 лютого 1855 р. Гулака звільнено з поліційного нагляду із встановленням таємного. З 1859 р. учительював у різних містах Росії і більше суспільної ваги не набував.

¹⁹ Костомаров Микола Іванович (1817-1885) - відомий історик, літератор. Після процесу над кирило-мефодіївцями та річного ув'язнення у Петропавловській фортеці засланий у Саратов. 29 червня 1855 р. його звільнено із заслання, але з забороною служити в наукових установах. У грудні 1855 р. Костомаров на кілька місяців приїхав до Петербурга, однак Саратов покинув лише у травні 1859 р. У листопаді того року він посів кафедру російської історії Петербурзького університету.

50

16 квітня 1855 р. Петербург

16 апр. 1855, С.Петербург.

Почтеннейший друг Николай Данилович,

Не знаю, будут ли какие плоды от моей поездки в Петербург, но я в ней не раскаиваюсь. С своей стороны я сделал все, что мог; посмотрим, что сделают для меня обстоятельства. Во всяком случае я не вижу иного средства поддерживать себя в материальном и нравственном отношении, как - возвратиться к осени в Петербург и продавать свое время за кусок хлеба¹. Лето постараюсь провести, не развлекаясь хозяйственными мелочами, и постараюсь что-нибудь написать. Очень жалею, что Вас не увижу, но Вы не должны пенять на меня. Меня никто не щадит, пощадите хоть Вы, т.е. согласитесь в душе, что так должно мне поступать, как я поступаю. Обнимаю Вас мысленно от всего сердца.

Книги Ваши переплетены прекрасно, но останутся у Макарова до оказии.

Пишите к нам в Лубны на мое имя. Вероятно и я найду чем занять Ваше внимание в моих хоторских письмах.

Если Саша не уехала, то по возможности озабочтесь ее отправкою. Я бы желал, чтоб она ехала на почтовых, выславши заблаговременно в Пырятин лошадей. Хорошо было бы, если б Историограф ее сопутствовал (буде обретается в Мотроновке).

Ваш от души П.К.

Из Петербурга выезжаю 17 апреля - один или с Надеждой Михайловной.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29025, ориг., копія.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.167, копія.

Вперше опубліковано без дати: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роках. - С.127-128.

Поддається за автографом.

¹ 7 квітня Куліш звернувся до О.Смирнової з проханим сприяти в отриманні службового місця при її чоловікові М.М.Смирнову, якого мали призначити петербурзьким губернатором (ДПБ. - Ф.545. - Спр.64). У відповіді він одержав від Смирнової записку, що таке місце можна знайти, але вудінція у її чоловіка, типового чиновника-бюрократа, підрвала віру у позитивне вирішення цієї справи (Гуддій М.К. Невидані листи П.О.Куліша до Аксакових // Радянське літературознавство. - 1857. - №19. - С.67). Як видно з цього листу до Білоцерківського, Куліш на той час мав напір восени ще раз пошукувати роботу у Петербурзі.

51¹

25 квітня 1855 р., Кроми

Езда моя в почтовой карете была очень медленна, так что из Тулы я выехал в половине 12-го часа ночи 23-го числа, тогда как на перекладных или в своем экипаже выехал бы в 5 или в 6 пополудни. Я нарочно дождался в Москве легкой почты, но она оказалась очень тяжелою, так что между Тулою и Орлом ехавшая за нами карета сломалась, и мы долго стояли в гостинице. В Орел приехали ночью с 24 на 25-е, а выехали в 5 часов утра. Посылаю

этот бюллетень из Кром, откуда шоссе поворачивает на Курск, до которого еще 100 с небольшим верст.

В числе моих спутников оказался один попутчик мне до Сум. По его практическому наставлению, я проеду через Ромны в Лубны, а не через Ахтырку, как указывала карта.

1855, апр. 25.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29026, ориг., копія.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.162, копія.

Вперше опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роках. - С.128.

129. Поддається за автографом.

¹ На копії (Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.162) після цього листа продовжено: "Хотелось раніше уехать, да как забралась коляска на другой двор, так на силу вытребовали. Поэтому и опоздал. Все Вам кланялись. Галаган будет здесь опять 29 числа. Ваш П.К."

52

1 травня 1855 р., Байвщина

Почтеннейший друг Николай Данилович,

Я дома, я здоров, я спокоен и почти счастлив. Присылайте ко мне мою землячку. В Байвщине, по милости нашей соседки "Гладкой Терещихи"¹, все оказалось в таком порядке, как будто хозяин уехал отсюда на 7 дней, а не на 7 месяцев. Очень жалею, что не поспешил к посадке деревьев; но это было невозможно. Местные справки показали мне, что если б я ехал неделею раньше, то встретил бы препятствия непреодолимые. Был я в Сорочинцах. Что за красавица река Псел там! Она могла действительно вдохновить автора "Сорочинской ярмарки". А в Миргород приехал я именно в такую погоду, как надобно. Небо было все в серых тучах; иногда прорывался дождик; грязь была глубокая, копыта чвякали, как в повести Гоголя. На площади лужи нет, но зато в улицах - множество превосходных луж. Гоголь ошибся в одном еще: в Миргороде нет ни одного шлагбаума, и только оборванный целовальник виден был на месте рыцаря в серых доспехах. Да еще: бублики миргородские точно из черной муки, но так невкусны, что я, купивши вязку, раздал по дороге детям. Все остальное очень верно, и

я мог бы отыскать дюжину Иванов Ивановичей и Иванов Никифоровичей дряннее гоголевских, но в том самом вкусе. Я проехал через Суджу, Сумы, Ахтырку, Зеньков, Миргород и Хорол. Нахожу, что всего удобнее путешествовать на своих, домашних лошадях. Тратя времени вознаграждается здесь собственным отдыхом и неторопливыми наблюдениями. Много интересного можно и в этой стороне узнать.

Я не посыпаю А^{<лександре>} М^{<ихайловне>} на дорогу денег, чтоб не задержать письма. Она могла издержать свою сумму, у Виктора Мих^{<айловича>} может не случиться. Одолжите ей рублей 15 сер. и озабочтесь подорожнью. На своих она не должна пускаться в путь, а выслать их в Пыритин.

Под Москвой встретил я Ивана Аксакова - штабс-капитана. Он молодец, в национальной одежде и радуется, что выйдя в отставку, получит право носить ее². Служить ему трудно, но он доволен успокоением совести, которая могла бы сказать ему: "А ты где был, когда решалась судьба отечества?" Хорошо ли, дурно ли распоряжаются сверху, но, по его словам, каждый должен сколько может понести общей тяжести, и для совершенства души необходимо иногда делать дело не по своему вкусу, так чтобы чувствовалось, что трешь лямку. - С дамами Аксаковыми я виделся в Москве.

А Ваше здоровье и дела каковы? Весна - Ваше любимое время, и Вы не говорите:

"Как грустно мне твое явленье,
Весна, весна, пора любви!"³

Я тоже упоен прелестями весны в своем хуторе. Природа все, что я сделал, приняла с любовью, и соловьи как будто еще больше полюбили Баявщину.

Ваш П.Кулиш.

Мая 1, 1855.
Баявщина.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29027, ориг., копія.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.165, копія.

Вперше опубліковано: Петров В. Пантелеimon Куліш у п'ятдесяті роки. - С.129-130.

Подавтесь за автографом.

¹ Мати М.Т.Симонова-Номиса, хутірська сусідка.

² З цього приводу, щоправда, здвертесь, стосовно К.Аксакова, П.Чаадаєв іронізуєвав: він вбрався настільки по-російському, що на вулиці його сприймали за перса.

³ Неточна цитата рядків вірша Пушкіна "Весна, весна, пора любви, // Как тяжко мне твое явленье..."

3 травня 1855 р., Баявщина

От всей души благодарю Вас, почтеннейший друг наш Николай Данилович, за доставление мне моей Цицци! Она приехала ночью, когда я уже поужинал, и я показал ей тотчас все свои садовые работы, которые в темноте гораздо лучше, нежели днем. Она испытала те же впечатления, что и я в первые минуты своего пребывания в Баявщине. Слава Богу, что нас занимают разные мелочи жизни, т.е. трогают поэтические струны души!. Но на этот раз умолчим обо всем поэтическом, потому что не было времени в течении суток написать Вам пообщирнее, а теперь надобно спешить <с> отправкою Вашего прекрасного Путеводителя в Пустыне¹. Саша не может им достаточно нахвалиться. Какие у Вас прекрасные люди!

За рукописи очень Вам благодарен. Я только взглянул на них. В доме поднялась такая возня, что ничего путного нельзя делать. Письмо путешественника по Волыни было для меня весьма приятно находкою, но его надобно сверить с подлинником: в некоторых местах не доберусь смысла.

Никаких сокровищ Вам не посыпаю. Переписаны у меня маленькие пророки, Аммос, Авакум, а другие [нерозб.]², но оставлены мною в Москве в ожидании и больших пророков³. Есть стихи: "Европа против нас", но тоже оставлены на севере. Эти стихи приписывают то Хомякову, то И.Аксакову, но несправедливо. Они могут и к Вам забрести (длинное стихотворение), так знайте, что это - пустяки.

Не могу переслать к Вам "Современника" с этой оказией. Книги мои уложены в ящики без системы, а при теперешнем нагромождении вещей и возни по случаю беления хаты (они не могут называться комнатами, разве кімнатами), я не решился на поиски. Может быть, явится наш Семен с Зеленым³ и Глывою, тогда пришли Вам и "Современник". Но любопытно знать, что за библио-

графические работы Вы затеваете? Я не могу прийти в себя от развлечений природою и мелочами сельской жизни, которых в маленьком хозяйстве гораздо больше, нежели в обширном. Ничего еще не читал и ни о чем еще порядочно не думал, а приехал с благими намерениями читать и писать. До следующего письма.

Весь Ваш П.Кулиш.

1855, мая 3,
в 9 часов вечера.
Баинщина.

[На 4-й ст. дописка Олександри Кулиш] Почтеннейший братец Николай Данилович. Не нахожу слов благодарить Вас за все Ваши одолжения, так точно в Николаеве я долго не умела заговорить с Вами о том, как много я Вам была обязана, но лучше и теперь не говорить об этом, потому что есть чувства невыразимые, по крайней мере для меня. Вы можете все понять, что происходило и происходит в душе моей. Благодарю Вас, благодарю от всего сердца.

Много Вас почитающая сестра Ваша

А.Кулиш

P.S. Потрудитесь передать мое почтение Бабушке и Елене Николаевне.

[Дописка П.Кулиша] А также и мое

[Підпис].

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29028, ориг., копія.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Апр.166, копія.

Вперше опубліковано: Петров В. Пантелеймон Кулиш у п'ятдесяті роки. - С.130-132.

Подастися за автографом.

¹ Нагляк на переклад роману Ф.Купера, виконаний І.Панаевим, М.Катковим і М.Язиковим, який було надруковано в "Отечественных записках" п.н. "Путеводитель в пустыне или Озеро-море" (1840. - Кн.8, 9).

² Аваакум, Амос - біблійні пророки. Це місце свідчить про Кулишеву працю над текстами Святого Письма, яке він почав перекладати у середині 1850-х рр. Трьома роками пізніше, 2.03.1858 р., він писав Д.Каменецькому: "...Евангелие от Иоанна давно уже мною переведено и находится у Николая Даниловича Белозерского" (Киевская старина. - 1898. - Кн.6. - С.255). Див. також лист Кулиша до

В.В.Тарновського-батька від 24.10.1856 р. (Киевская старина. - 1898. - Кн.4. - С.124).

³ Зелений і Глива - воли П.Куліша, яких він придбав за допомогою М.Д.Білозерського.

54

8 жовтня 1855 р., Мотронівка

Здравствуйте, почтеннейший и молчаливый друг Николай Данилович!

Привез я Вам кое-что нового, но не решаюсь вверить рабу Мамху ради ценности экземплярной.

Так как Вы сидите дома, и лошади Ваши пребывают в покое, то, может быть, Вам не неудобно будет заглянуть в Мотроновку. Мы же утомлены дорогую почти так же, как и наши лошади, и решимся сдвинуться с места не раньше завтрашнего дня, а видеть Вас желаю нетерпеливо.

Саша посыпает Вам вместе с своим поклоном баинский кавун.

Прошу вручить сему подателю ключи мои.

Посылаю Вам четыре тома "Современника", которые были Вам нужны когда-то.

Обнимаю Вас крепко.

Ваш [Підпис].

Нет, не посыпаю "Современника": ему будет удобнее ехать в экипаже, а кавун ему плохой товарищ.

8 октября (?)*

1855 года.

Мотроновка.

[На звороті аркуша] Николаю Даниловичу Белозерскому.

*Було: 18 октября(?) (1-закреслено).

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29029, ориг., копія.

Вперше опубліковано: Петров В. Пантелеймон Кулиш у п'ятдесяті роки. - С.147. Подастися за автографом.

13 жовтня 1855 р., Мотронівка

Я уже занес ногу в стремена, как В^иктор М^{ихайлович} объявил, что на Чернигов меня по этой подорожной не повезут. Итак я остаюсь с запакованными вещами до завтра, и покорнейше прошу Вас исходатайствовать мне литературное прибавление в один только конец до Чернигова. Обнимаю Вас и поздравляю с именинником. Ехать к Вам теперь было бы уж очень трудно: все упаковано.

Весь Ваш [Підпис].

1855, окт. 13.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29030, ориг., копія.

Вперше опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. - С.147.

148.

Подастися за автографом.

16 листопада 1855 р., Мотронівка

Тут плюсъ Еней якъ будто зъ неба:
Ось, ось де я! колы вамъ треба,
Дыдони поклонюся самъ¹.

А кстати и Вам поклониться, и Вашим дамам. Выехал из Киева в час пополудни, приехал в Мотроновку в 9 часов утра, и потому не могу быть у Вас осоловелого ради состояния. Ну, да и рад же я, что Саша одна не пустилась в дорогу! Будет с нее и прежних путешествий.

Ваш [Підпис].

1855, ноября 15?*.

Мотроновка.

*Червоним олівцем дописано: 16-го.

? - в оригиналі.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29031, ориг., копія.

Вперше опубліковано з датою 15 жовтня: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. - С.149.

Подастися за автографом.

¹ Рядки з "Енеїди" І.Котляревського.

18 листопада 1855 р., Борзна

Оттак же! И забувъ попросить у Васъ пан'отче, объ одному дили: у Мотроновки нема такого воза, щобъ убезпечивши везти до Києва нашу кобзу; такъ уже, добродію, якъ знаєте, такъ и зробите, щобъ наши люди не застрияли въ дорозі, та щобъ и кобза не вредылась обломавшишься. Будте ласкавы, обмыслить нас добрым возомъ. Та й здоровенна жъ кобза! Якъ ін и на возъ уложыть!

Вашъ П.К.
отъ Федора Семеновича.

1855¹, ноября 18.

Борзна.

Саша благодарит Вас за посылку.

[На звороті напис] Николаю Даниловичу Белозерскому.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29061, ориг., копія.

Друкується вперше.

¹ В автографі лист помилково датований 1885 р. Див. лист 60.

19 листопада 1855 р., Мотронівка

Приношу Вам, почтенейший друг Николай Данилович, покорнейшую благодарность за новые одолжения, которые искренне желаю помянуть в свое время делом, а не словом только.

Все присланное Вами получено исправно. Я не возвратил Вам 1 р. 50 к. (?) за дополнительную подорожную, намереваясь употребить сии деньги по Вашим поручениям. Чтоб не запутывался между нами счет, погрузитесь вылечь эту сумму и 33 1/2 к. из 4 р.сер., заплаченных за иконки для Елены Николаевны. Да, кстати о счете: приведите в ясность, сколько я должен доплатить Вам к книжным покупкам за разные для меня траты и поделки при во дворении моем в Мотроновке. Дела мои принимают благоприятный

оборот и позволяют мне сделаться хоть когда-нибудь честным человеком. Будьте так добры, не откладывайте этого дела в долгий ящик.

Мы не успели побеседовать с Вами и расстаемся, может быть, на год*, а пожалуй и на более времени. Завтра я приеду к Вам обедать - только уже не так поздно, как вчера, потому что не буду никого поджидать. Если нам не удастся побеседовать всмак, то хоть посмотрим еще друг на друга.

Спутники мои Вас благодарят и усерднейше кланяются.

1855, ноября 19.

Мотроновка.

О Николай Данилович! Маменькины лошади должны будут везти нас до Морозовки. Пришлите свое экипажное снаряжение раньше завтра. Я не задержу и тотчас возсыду на сию колесницу.

[На звороті аркуша] Николаю Даниловичу Белозерскому.

[На звороті аркуша також чужою рукою нерозбірливо олівцем дописана адреса].

*Закреслено: надолго.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29032, ориг., копія.
Друкується вперше.

59

22 листопада 1855 р., Мотронівка

Гостиныци киевским паниям будут доставлены лично.

Послал я Вашего лычарду греться да и захлопотался. В возмездие за сию швабу посылаю Вам плод вечернего моего вдохновения. Маменька, отпуская дочь из-под родного крова, снабдила ее собственноручными записками для упрочения супружеского и всякого счаствия. В оных записках для удовлетворения мужа есть между прочим статья: Как делать буханцы; а для уконтентования приятелей дома статья: Как иправиться. Сия последняя статья гласит: "Когда услышишь звонок, подбоченясь и ударь гопака. Сие продолжай до тех пор, пока Варка отворит гостю двери, и тогда предстань перед его изумленным взором". Во время такой эволюции тет-

радка выскочила из-за платя и дала мужу случай к счастливой находке. Прочее понятно само собою, тем более, что тороплюсь кончить газету и изотапливать ее.

Обнимаю Вас тройными объятиями.

1855, ноября 22.

Мотроновка.

За "Художественною газетою" довлеем обратиться к Над^ежде> Мих^айловне>, дабы она вняла их у Гага (по уличному Маркевича)¹ за отсутствием Макарова. Я сам отдал в переплет и надеюсь, что книги Ваши переплетены очень хорошо. Цены не помню, но Макаров знает, ибо он расплачивался.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29033, ориг., копія.
Друкується вперше.

¹ Ідеється про Маркевича Андрія Миколайовича (1830-1907) - юриста за освітою, який постійно мешкав у Петербурзі, служив у різних відомствах судочинства і згодом поєддав високі пости. Він же один з організаторів Петербурзької консерваторії та Музичного товариства з багатьма відділеннями, в т.ч. у Києві, Одесі, Харкові. На одній з копій Кулішевих листів Ганна Варкіні зазначила: "Прозвал П.А. Маркевича Андрея Николаевича "Гагъ", теперешнього сенатора. Он был веселун и все смеялся "Га-га-га"... Мы его любили" (ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28798).

60

30 листопада 1855 р., Київ

Ноября 30, 1855. Киев.

Почтеннейший друг Николай Данилович! Приехали мы в Киев на другой день ночью. Сливы Ваши доставлены в целости, и если бы я нагрузил благодарностью обратно едущий воз, то лошади не довезли бы. Рояль прибыл через неделю по отъезде из Мотроновки. Дидбок не внял Вашему увещанию взять лушень запасных, и у него беспрестанно была ломка. И шворень ломался. А подъезжая под поветку во время "хуртовини", зацепились ножками стола и отделили две ноги со стенкою. Этот вред уже исправлен. Прочие вещи доставлены в целости. Я бы и не упоминал ни о ломке, ни о столе, но дидбок Ваш не так старательен, как Иван и Ананий. Чи винъ

дурний, чи лукавий, не знаю, только считаю нужным не смешивать перед Вами его никчемной личности с личностями Ивана Ступницкого или Анания, не нуждающегося в прилагательном. Саша называет их своими ияньками. Рояль нимало не расстроился в дороге против того, как был в Мотроновке, значит падения не было, несмотря на ломку... Впрочем я сей час спросил у Гришки, и оказалось, что всего два раза ломался шворень и рвались наушники; рояль падал с возом на землю, но не расстроился никак. Удивительная работа!

Вы уж, я думаю, читали объявление о "Русском вестнике", который будет издавать в Москве Катков. Хомяков с братицей тоже намерен издавать журнал. Императрица во время пребывания в Москве призвала его к себе и долго с ним беседовала. Между прочим ему обещано, что с него снимается запрещение писать.

Князь Вяземский действует сильно против цензурных неправд¹.

"Летописи" Историографа пропущены киевскою цензурою². Мы хотим присоединить к ним и хроничку Вашего деда, под заглавием:³ "Записка оставшимся по нас о разных в Малой России отменах"^{**} Василия Белозерского, 1794 года. В цензуру еще и не подано.

Граф де-Бальмен⁴ будет писать картину, которой сюжет заимствован из песни: "Ой на гори да женци жнутъ". Я сделал для Вас легкий рисунок с его эскиза и посылаю.

Посылаю также исторический отдел преданий, [неразобрл. - Орисю?] etc.

Здесь граф А.П.Толстой, у которого умер Гоголь⁵. Я с ним познакомился и очень сопрелся, сколько это мне нужно для сведений о Гоголе. Он уезжает, но обещал писать ко мне на все мои вопросы. Очень симпатичный, очень искренний человек.

В Москве многие дамы отвергли немецкий костюм и оделись по-русски. В Киеве тоже хотят сбросить его, но не иначе, как для малорусского. Кто будет первою - интересно знать. Галаган⁶ сильно декламирует в пользу национальности. Но она, я думаю, состоит не в костюме, а в великолушини, которого он не имеет⁷.

Ваш П.Кулиш.

*Закреплено: Летопись Белозерского.

**Змінено порядок слів: ...о разных отменах в Малой России.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29034, ориг., копія.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.167-168, копія.

Частково опубліковано: Петров В. Пантелеймон Кулиш у п'ятдесяти роках. - С.149-150.

Повністю друкується вище.

¹ П.А.В'яземський у 1855-1858 рр. був товаришем міністра народної освіти і членом Головного управління цензури.

² Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. - К., 1856. - Т.1. - 164 с. Цензурний дозвіл: 11.11.1855; цензор Д.Маркевич. У збірнику вміщена м.лн. "Именная перепись малороссийских гетьманов", передрукована з рукописной книги "Черниговского намесничества топографическое описание" (1786), котра належала М.Д.Білозерському.

Те, що Кулиш брав участь у редактуванні книжки, через багато років засвідчує він сам у примітках до своєї поеми "Кулиш у пеклі", пишучи про один із вміщених у збірник творів: "Казанне під назвою; "Слово во время бездоходия і глада і всякої пагуби і всякої нужди і алоключенія людей" напечатано тому назад років більше тридцятьох, і дружував його власним коштом і користував сам тезко май (собто Кулиш - О.Ф.)" (Кулиш П. Твори: У 2 т. - К., 1994. - Т.2. - С.681).

³ У першому томі не надрукована. Можливо, Білозерський мав намір II вмістити у другому томі, який хотів випустити ще взимку 1858 р. (Киевская старина. - 1897. - Кн.1. - С.149), але, оселившись на хуторі, не завершив працю.

⁴ Бальмен Сергій Петрович (1816 - ?) - художник-аматор, поміщик с. Линовиць Пирятинського повіту, молодший брат Якова. У 1855-1858 рр. Кулиш був з ним і його родиною у досить близьких взаєминах, бував у його маєтку.

⁵ Толстой Олексій Петрович, граф (1801-1867) - близький друг Гоголя і його далікій родич (вони обоє нащадки гетьмана Скоропадського). Див.: Оглоблин О. Предки Миколи Гоголя // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. - К., 1995. - С.105), генерал-майор у відставці, обер-прокурор Св.Синоду (1836-1862), людина, глибоко зацікавлена морально-релігійними проблемами. Сучасники, зокрема родина Аксакових, несправедливо вважали Толстого причетним до трагічної смерті Гоголя і звинувачення 2-го тому "Мертвих душ", твердячи, що це злідомство було "решительно губительным для Гоголя". Відразу після смерті Гоголя Толстой вилучив з його кімнати усі рукописи і тим врятував їх від рук поліції, а згодом передав Шевському.

⁶ Галаган Григорій Павлович (1819-1888) - громадський діяч, багатий поміщик українофіл. У середині 1850-х рр. з Кулишем був дружній, допомагав йому у виданнях, у т.ч. і фінансово. Однак з кінця 1850-х рр. між ними встановилися напружені стосунки, що межували з неприязною.

⁷ Про придбання національного костюма див. лист Галагана до А.Маркевича від 14.09.1856 р. (Петров В. Матеріали до історії приятелювання Кулиша і Шевченка // Шевченко та його доба. - К., 1927. - Вип.2. - С.97-98).

7 грудня 1855 р., Київ

Киев. 1855, декабря 7.

Почтеннейший друг Николай Данилович!

Я писал в Мотроновку из Киева о состоянии Помпеевого¹ здоровья, я убеждал двойственное правительство Мотроновки словесно - взять его из Кирилловского монастыря²; теперь Саша описала через дидкá бедственное его положение самыми резкими красками, каковы: нищета, притеснение, подлости и жестокости Андреяна, сырья и холодная квартира и т.п.; но я знаю, что в Мотроновке ограничается только токами слез с одной стороны и усиленною ходьбою по комнате с другой, а о судьбе Помпея не приложат надлежащего попечения. Я не мог оставить его долее в таком ужасном, не бедственном, а именно ужасном положении, и лишь только отправил дидкá, тотчас взял его к себе. Но об этом не должны знать в Мотроновке. Они не войдут в мое положение и успокоятся окончательно на счет Помпея. Я могу сказать только Вам - и Вы меня поймете, - что пребывание Помпея в моей квартире вовсе для меня не забава. Он очень тих и добр, но он слишком мало понимает жизнь, и особенно такую, как моя. С ним нам довольно возни, - особенно Саше; он мне часто мешает, и я, чтоб как-нибудь не огорчить его, терплю эти помехи. Когда уедет Историограф, то мы никогда не будем^{*} иметь возможности выйти вдво^{<e>}м из дома: кто-нибудь должен для него оставаться. Все это я предвидел, и как ни велики мои уступки, но для меня было бы гораздо мучительнее чувствовать страдания за него Саши и самому страдать за него. Я прошу Вас, прочитав это письмо Федору Семеновичу, немедленно приступить к двойственному мотроновскому правительству и убедить Маменьку согласиться, а Виктора решиться приехать сюда и взять в Мотроновку Помпея. Это будет стоить Виктору всего 20 р.сер. денег и трех дней времени. Если у него нет денег, я займу ему; а времени - я надеюсь - ему девять некуда. У меня оно гораздо дороже, но я охотно пожертвовал бы для Помпея тремя сутками. Он очень мил; я его очень люблю; но мне, по моей жизни и по моим занятиям, неудобно держать его у себя. Как он хорошо рассказывает о своей жизни в Кирилловском монастыре! Это самая трогательная наивность. Например: "Унтер-офицер - хороший человек; и так, если чего попрошу, - относительно черного хлеба, - так осу-

щник даст". Я купил ему гитару. Сперва мы не могли без слез слушать его музыки, но теперь привыкли. Он смотрит на меня, как на своего командира, и очень серьезно спрашивает: "В чем будут состоять мои занятия?" Я отвечал: "Играть на гитаре, курить трубку и читать книги", и он исполняет все это с одинаковым усердием. Но довольно: всего нет времени описывать.

Ваш П. Кулиш.

Не откладывайте более посылки Аксакову (в Москву, в Денежном переулке, у Покрова, в Левшине, в доме Пфеллера) "Записок Матери Гоголя". А то я остаюсь брехуном³.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29035, ориг., копія.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.168, копія.

Друкується вперше.

¹ Один з братів Білозерських, хворий падучою. У 1840-х роках - поручик Нідерландського гусарського полка у Царстві Польському.

² Кулик і раніше турбувалася, щоб забрати Помпея з Кирилівського монастиря. Див.: напр., лист до Віктора Білозерського від 23.01.1854 р. (ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.98). У 2-й пол. 1850-х рр. Помпея таки забрали у Мотронівку, що створило у родині певне напруження.

³ Див. лист 49 і прим. 10 до нього.

9 грудня 1855 р., Київ

О Николай Данилович!

Тяжело мне писать это письмо, но должен. Помпей обманул любовь нашу: он подвержен по-прежнему припадкам. После того, как написано к Вам предыдущее письмо, он целый день не давал нам покоя. Все допытывался какого-то наставления, чем ему обзаводиться, и какую вести жизнь. Он не верил, что отец его не оставил никому из детей такого наставления, обижался нашими уверениями и по сто раз повторял одно и тоже. Промучавши нас своими привязками несколько часов, он взял другую тему: что, когда пройдут его обмороки, он должен жениться. Соглашались мы с ним или нет, все равно он толковал свое снова и снова, варьируя разными более или менее неприятными нелепостями. Прежде он был послушен и кроток, и его легко было склонить, чтоб он ушел к себе; он только выражал скучу одиночества и нуждался в собе-

седнике. Но тут уж на него не действовали убеждения. У меня вечером сидел гость. Вдруг является Помпей, не послушавшийся служанки, которая несколько рассказала ему, что нельзя идти; является и начинает громко и с запальчивостью рассказывать совершенно непонятные слова. Спокойствие мое несколько его обескуражило; он согласился играть на гитаре, но едва не порвал струн и часто не попадал на лады пальцами. Все это со многим другим, о чем не пишу, довело Сашу до болезненного состояния, и мы решили его возвратить в больницу. Если его припадки не бывают хуже, то в деревне можно бы было их терпеть. Но в больнице второстепенные лица говорят: "Мы жалели о Вас, что Вы взяли его к себе, но мы не смели противоречить отзыву смотрителя. Смотритель рад был от него освободиться, потому что этот больной не дает никому покоя". Сам Помпей говорит, что в конце месяца с ним делается хуже, и у него на руке еще не совсем сошла большая царапина от припадка в конце прошлого месяца. Покажите это письмо Виктору Мих^{<айловичу>} и Фед^{<ору>} Сем^{<еновичу>} и решите, что делать. Неужели ему вечно томиться в неволе?

Ваш [Підпис].

1855, дек. 9.

Киев.

Пускай же Виктор Мих^{<айлович>} не покупает в другом месте колес и прочего: Дегтереву все это заказано.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29036, ориг., копія.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.169, копія.
Друкуються вперше.

63

3 січня 1856 р. Київ

1856, янв. 3. Київ.

Почтеннейший друг Николай Данилович!

Послана Вам посылка, заключающая в себе разные рукописи. Читайте их на здоровье¹.

Повторяю просьбу - вызволить от иероя Базилевича² мои "Малороссийские Повести Основьяненка", т. 1-й и другие книги.

Пишет Аксаков, что в Москве с нового года будет издаваться славянофильский журнал "Русская беседа". Приглашают и меня; но я весь погружен в свое дело и отказался³.

Составляю 2-й том "Записок". 1-й отправлен в цензуру⁴. Если пропустят, то к весне напечатаю, а 2-й пошло в цензуру.

Печатание "Южнорусских летописей" продолжается с разными замедлениями.

Что же Вы ко мне не пишете? Я очень развлечен разъездами по гостям, которым не успеваю платить учтивых визитов. Недавно мы вернулись из Башкирии, и вслед за нами волы привезли часть книг и одну из любезных мне Ваших полок, за что будут здесь проданы, чтоб не слоняться бестолку по стелу. Хозяин их долго, долго, а может быть и никогда не будет хояйничать в Башкирии. Это была самая неудачная проба. Но, клянусь, подле народу я не встречал как тот, который мне достался! Он отравил для нас хуторскую жизнь, в которой мы никогда не знали скучи. Одни досады и огорчения прогнали нас оттуда⁵.

Пустка⁶

Заворожы мини, волхве,
Друже сидоусый;
Ты вже серце запечатавъ,
А я ще боюся...
Боюсь погорилу
Хату руйновати,
Боюся, мий голубъ,
Серце заховати.
Може, вернеця надія
Съ тією вдовою -
Цилющою, жывущою,
Дрибною слізою;

Може, вернеця изнову
В пустку зымовати
И натопыть, и нагріе
Погорилу хату;
И натопыть, и нагріе,
И світло засвітить;
Може ще раз прокинущя
Мої думы-дити.
Може, ще разъ посумую,
Зъ диткамы поплачу,
Може, ще разъ сонце правди
Хочь кризь сонъ побачу!

А вже жъ не хто!(*)

(*) [Примітка П.Куліша] От лыхо! ще подумаете, що се я! Се Тарасъ!

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29037, ориг., копія.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.169-170, копія.
Друкуються вперше.

¹ Мабуть, ідеється про якісь рукописи Куліша. Двома днями раніше, 1 січня, він подарував Тарновським рукописи своїх творів з дарчими написами: батькові - "Искатели счастья" (написаний не рукою Куліша; ЧМ. - Ал. 17); синові - альбом з записами під час своєї подорожі 1843 р. по Черкащині (ЧМ. - Ад. 1933/34).

² Базилевич Григорій - священик м.Олександрівки Сосницького повіту, фольклорист, автор етнографічної розівдки "Местечко Александрівка Черніговской губернії Сосницкого уезда" (Етнографический сборник. - 1853. - Вып.1; Передрук: Черніговские губернские ведомости. - 1854. - Ч.12-14), збиряч народних пісень (автограф 19-и весільних пісень, записаних ним 1855 р., зберігається у ІМФЕ. - Ф.3. - Од.зб.184).

³ Лист до С.Т.Аксакова від 1.01.1856 р. Свою відмову співпрацювати з "Рускою беседою" повторює і в наступному листі до нього від 15.01.1856 р. (Гудзій М. Невидані листи П.О.Куліша до Аксакових. - С.68-71).

⁴ Мова про "Записки о Южной Руси" або "Этнографические записки", як мало сподіватися називається це видання. Куліш подав їх у цензуру через С.Т.Аксакова, і хоча цензор М.Фок-Крузе дав дозвіл на друк 21 березня, проте через різні технічні проблеми, а потім і через небажання Куліша випускати їх у невигідний для книжкової комерції літній час, 1-й том "Записок" побачив світ лише восени.

⁵ Про Кулішеві невдачі господарювання на хуторі див.: Петров В. Пантелеimon Куліш у п'ятдесяті роки. - С.63-71. Дослідження зроблене на матеріалах листів Г.Баранік до сестри Надії (зберігаються у ЧЛМК, А.5720-5725).

⁶ Існують ще два Кулішеві списки цього віруса (І.Л. - Ф.І. - Од.зб.642, 653). Один з них має дату переписування: "1855 року, Груденя, 29".

⁷ Шевченко.

64

27 січня 1856 р., Київ

27 янв. 1856.

Вы пишете так, почтеннейший друг Николай Данилович, как будто не получили ни одного письма от меня, ни посылки. Письма могли пропасть по лености Гришки, который, как теперь оказывается, истребил много писем, которыми нанес вред даже денежным моим интересам, но посылка отправлена через Галаганового человека.

О Соханском я послал записку через Тарновского¹ к Юзефовичу; но как назначение смотрителей часто зависит от Васильчиковой², то советую Вам действовать или на докладчика Лазова наличными деньгами (он открыто продает места), или на Галагана, который в хороших отношениях с Васильчиковой.

Саша опасно больна; я не выхожу никуда из дома и у себя никого не принимаю. Поэтому не могу хлопотать о Соханском по-

средством личных осведомлений, переговоров и убеждений. Саша больна с самого приезда в Киев, но иногда казалась здоровью. Теперь же несколько дней не встает с постели, ничего не ест и спит мало от разных болей. Ее пользует очень усердно лучший медик в Киеве, Меринг³, и уверяет, что болезнь не опасна. Это расплата за множество горестей, которые она испытала в жизни. Медик все говорит о нервах, которые в медицине составляют покамест камень преткновения для ума человеческого. Много повредили Саше наши подлые слуги, развращен<...>

[Продовження немає. На полях первого аркуша дописано] Отрываю другую половинку листка, так как рассуждать об этом бесполезно. Не говорите в Мотроновке о болезни Саши. Там достанет столько любви, чтоб приехать к ней и лишить последнего спокойствия, хотя нет никакой любви, когда дело идет об исполнении ее просьб или даже просто о справедливости. Саша умирает в уверенности, что родная мать не любит ее и не желает с нею видеться перед смертью. Это засвидетельствует и Николай Мих^{<айлович>}, и потому не сообщайте в Мотроновку да и Викт^{<ору>} Мих^{<айловичу>}. о ее опасной болезни. Бог с ними! Они нам совершенно чужие.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29038, ориг., копія.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.170, копія. Занеслено від слів: "Там достанеть..."

Частково опубліковано: Петров В. Пантелеimon Куліш у п'ятдесяті роки. - С.158, 160.

Повністю друкується вперше.

¹ Тарновський Василь Васильович (1810-1866) - багатий поміщик с. Качанівка Борзенського повіту. Товариш Гоголя по Ніжинській гімназії, випускник Московського університету (кандидат права), брав активну участь у підготовці селянської реформи 1861 р., за що був нагороджений багатьма орденами. Надавав Кулішеві значну фінансову підтримку для його видань (1000 р. для "Записок о Южной Руси" та ін.). Дружина В.В.Тарновського-батька - Людмила Василівна, сестра М.В.Юзефовича.

² Дружина Іларіона Іларіоновича Васильчикова, київського і подільського і волинського генерал-губернатора.

³ Мерінг Фрідріх (1822-1887) - медик, професор Київського університету, практикуючий лікар, який був дуже популярним.

31 січня 1856 р., Київ

Слава Богу, Саша поправилась, но все еще лежит в постели. Только искусство Меринга, человека благороднейшей натуры, спасло ее. Вот к Вам, почтеннейший друг нам, ее просьба. Через Мотроновку должна проехать в Киев наша девушка Варвара. Употребите Ваше влияние, чтоб ее там не задерживали. Марья морит нас голодом. Я превратился в повара для Саши, но плохой из меня вышел повар. Чем скорее приедет сюда Варвара, тем скорее Саша выздоровеет.

"Записки о жизни Гоголя" пропущены и печатаются в Петербурге. Участь "Этнографических записок" будет решена через 2 недели. "Южнорусские летописи" печатаются так медленно, что из рук вон. Второй том "Этнографических записок" приближается к половине. Я уж получил "Семейную хронику" Аксакова¹.

Пропустили Вас сообщить мне точное известие о рукописи: "Описание Восточной России", что ли, кажется, Шраленберга², переведенной с шведского в 1730 году, или около того времени. Это записки одного из спутников Карла XII.

Получили ли Вы наконец от меня посылку, и что о ней скажете? Да пишите ко мне ради Бога! Можно подумать, что Вы любите меня только лично; а как только я с глаз долой, то прочь и от сердца.

Нынешняя зима в Киеве отличается от предшествовавших съездом хороших людей и движением мысли. Это я слышу уже от нескольких; а Грабовский³ говорит, что если только будет иметь чем прохарчоваться, то станет проводить зиму в Киеве ежегодно. Впрочем, он ведет рассеянную жизнь, ленится напропалую и все только восклицает: "Что за комиссия, Создатель, быть взрослой дочери отцом!"

Саша Вас обнимает!

Ваш [Підпис].

1856, янв. 31. Киев.

Аксаков благодарит Вас за свои заметки о театре и за записи матери Гоголя⁴. Он совсем позабыл о них. "Записки же матери Гоголя - говорит он - истинная драгоценность*". Ни один из великих писателей не производил на меня такого впечатления, как эти простые, безыскусственные, даже иногда неправильно написанные за-

душевые записки. Я до сих пор полон ими. Хочу писать к Марье Иван-*<овне>* и умолять ее, чтобы она написала все, что помнит о себе и о детстве своего сына".

Жемчужников живет у нас⁵. Купил у де-Бальмена в Горошине (в 15 в <ерст> от Банвицны) домик с садом и хочет сделаться оселым жителем Малороссии, а в Петерб-*<ург>* только наведываться.

В университете устроилась Академия Художеств с натурным классом. Два раза в неделю работают там графиня де-Бальмен с дочерью и пани Грабовска с дочерью. А один раз в неделю - голая натура, по которой Вальтер⁶ читает художникам анатомию⁷. Жемч-*<ужников>* мечтает об основании в Киеве худож-*<естественной>* школы.

*Закреслено: (т.е. последние).

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29039, ориг., копія.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.171, копія.

Частково опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роках. - С.156, 159, 161, 162-163.

Повністю друкується вперше.

¹ Див. лист до С.Т.Аксакова того ж дня, 31.01.1856 р. "Книгу Вашу читаєм вдвое (з дружиною. - О.Ф.) и, разумеется, облизываемся. Благодарю за лакомый гостинец" (Гудзій М. Невидані листи П.О.Куліша до Аксакових. - С.73). Про цю книжку Куліш захоплено писав 4.01.1856 р. В.В.Тарновському-батькові: "А ведь воспоминания Аксакова - прелесть! Это вовсе не автобиография, а история сердца матери, в высокой степени благородного. <...> На мой вкус, это одна из лучших книг в повествовательном роде, какие только я читал" (Київська старина. - 1898. - Кн.4. - С.112).

² Точніше - Шраленберг Філіппа Йогана фон, німецького офіцера, який брав участь у поході Карла XII на Москву, попав під Полтавою в полон, де перебував тринадцять років. У своїх спогадах (Das Nord- und Oestliche Thail von Europa und Asia. In so weit solches das ganze Russische Reich mit Sibiren und den grossen Tatarey in sich Begreifet, in einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuen Zeiten, und vielen andern unbekanten Nachrichten vorgestellt. - Stockholm, 1730) автор подав короткий розвиток кочовчини та причини, які спонукали Мазепу перейти на сторону шведів.

³ Грабовський Михайло (1805-1863) - польський письменник-романтик української школи, мешкав у містечку Олександровівці поблизу Чигирині, де Куліш з ним познайомився влітку 1843 р. і здружився на все життя.

⁴ Про відправку посылки М.Д.Вілозерській сповістив Куліша, у зв'язку з чим той писав С.Аксакову 18.01.1856 р.: "...записки матери Гоголя посланы к Вам

Н.Д.Білозерським по моєй просьбі, а Вашу статтю он сам нашел в старом журналі и послал Вам в благодарность за Шушерина" (Гудзій М. Невидані листи П.О.Куліша до Аксакових. - С.71). Шушерін Я.О. - артист московської і петербурзької драматичних труп. Про цього С.Аксаков написав велику статтю "Яков Емельянович Шушерін и современные ему театральные знаменитости" (Москвитинин. - 1854. - Кн.10, 11). Ця звістка істосковно статей Аксакова хідзе світло на запізнення М.Д.Білозерського театром. Отож, небезпідставно колись Гоголь, готуючи постановку "Ревізора", у листі від 21.02.1836 р. запитував його, чи не має він відомостей про знаного комічного актора Соленина (Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений: В 14 т. - Изд-во АН ССР, 1952. - Т.11. - С.34-35). Про хуторський "театр" М.Д.Білозерського і постановки в іншому п'єс В.М.Забіли, швидше всього побутових комічних бувальниць, пише П.Куліш у листі від 23.01.1853 р. Див. також прим. 10 до листа 49.

³ "В Киеве, - загадував згодом Л.Жемчужников, - я поселился в квартире П.А.Кулиша, который жил с женой и братом ее (Николою. - О.Ф.). Квартира его была недалеко от Золотых Ворот. П.А., как всегда, был за работой. <...> Я был встречен с радостью и дружески. Кулин тотчас меня начал расспрашивать о моих занятиях и весьма был обрадован, когда я ему все рассказал и передал ворох записанных песен и сказок. Он все выслушивал внимательно и тут же записывал слышанное, как делал всегда. Результат наших бесед был помещен им во втором томе "Записок о Южной Руси" (Жемчужников Л. Отрывки из моих воспоминаний о пятидесятых годах // Вестник Европы. - 1899. - Кн.11. - С.241-242).

⁴ Вальтер Олександр Петрович (1818-1889) - відомий шатом і фізіолог, професор Київського університету.

⁵ Про це також див.: Жемчужников Л. Отрывки из моих воспоминаний... - С.242-243.

66

27 березня 1856 р., Петербург

Почтеннейший друг Николай Данилович!

Не осудите меня за краткость, с которой буду отвечать на письмо Ваше от 10 марта. Дела много, а времени мало.

С Артемовским¹ еще не видался, хотя он живет в нескольких шагах от меня; но увидевшись, разумеется, не премину все такие исхитить.

Я и имел намерение отыскать Лазаревского, но

Николы борщу хліобнуты,
Николы у смакъ заснуты.

Коли будете писать к нему, напишите, чтоб он сам отыскал меня.

Первого тома "Записок о жизни Гоголя" напечатано около 260, а второго (в другой типографии) около 200 страниц². К Пасхе³ будет книга в продаже, а Вам завезу после свят лично.

Ни одного экземпляра "Опыта"⁴ не имею, а разве куплю для Вас.

О литургии Гоголя⁵ распоряжение учинено, и Вы будете иметь список. Переслать же для переписания невозможно. О пропусках я отложил попечение. Писем Гоголя гора у Трушковского⁶ и нет сил сделать все выписки. Он напечатает их со временем, а при теперешней цензуре весьма немногое будет зачеркнуто, разве то, что шокирует живущих, а такого слишком много. У Трушковского я видел еще пачку писем Смирновой⁶, но уж не дерзнул и помыслить списывать: боюсь погрязнуть в копировке. Мне надобно делать иное дело. Целый чемодан у Трушковского наполнен бумагами Гоголя, хранившимися доселе у Шевырева. Такому человеку, как я, следовало бы иметь при себе неотлучно пишущую машинку, усердную и довольно грамотную. Мне все и везде открыто, но нет средств черпать.

Не удивляйтесь раздражимости Сапи: с нею мотроновцы поступают гнусно от своего тупоумия и бесчувственности. Я надеюсь, что нога моя не будет больше в этом отвратительном хуторе.

Вас<илий> Мих<айлович> возвратился счастливый, как кот. Свадьба через год. Он еще не утвержден в должности советника управы благочиния, но Игнатьев⁷ очень им дорожит, как человеком непоколебимо честным. Ему вручают должность, на которой обогащаются в течении одного года совершенно безопасно⁸.

"Этнографические записки" печатаются.

Попросите Колю⁹ взять у Тарновского и скопировать для Вас немедленно мою статью: "О духовном соединении Южной Руси с Северною". Настоятельно просите, а то не сделает под самыми ничтожными предлогами; а эта статья великой важности и, если не ошибаюсь, составит эпоху в русской и малорусской литературах¹⁰. Сашу не просите.

В "Русскую беседу" я сделал вклад: во второй книжке, которая выйдет немедленно после первого, будет напечатана "Феклуша"¹¹.

Право общей цензуры обещают мне дать на этой неделе¹².
Обнимаю Вас от всей души.

Ваш П.Кулиш.

1856, марта 27.
С.Петербург.

Адрес: Матвею Терентьевичу Симонову для передачи П.А.Кулішу. В С.Петербург, в Государственном Контроле или в квартире у Большого театра, в д^{оме} Анненковой.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29040, ориг., копія.
ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.172-173, копія.

Частково опубліковано: Шенрок В. П.А.Куліш // Київська старина. - 1901. - Кн.6. - С.360-361; Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. - С.180, 198-200.
Повністю друкується вперше.

¹ С.С.Гулаком-Артемовським - див. лист 27 та прим. 2 до цього.

² 1-й том "Записок о Жизни Гоголя" був надруксований у Петербурзі в друкарні О.Якобсона, мав 340 с.; 2-й - у друкарні Ю.Штауфа, мав 310 с.

³ Православний Великдень у 1856 р. припадав на 15 квітня.

⁴ Ідеється про "Размышление о Божественной Литургии" - твір незавершений, який Гоголь писав 1845 р. Після смерті Гоголя рукопис знайдено серед його паперів і передано Шевирьову для отримання. Згодом, 1857 р. Куліш з допомогою А.Т.І. - стого, у той час обер-прокурора Св.Синоду, опублікував "Размышление". Це був один з перших творів, який вийшов з Кулішової друкарні.

⁵ Трушковський Микола Павлович (1833-1862) - син старшої сестри Гоголя Марії (†1844). Закінчив Петербурзький університет, був редактором першого посмертного видання творів Гоголя (1855-1856).

⁶ Смирнова Олександра Йосипівна (уродж. Россет; 1809-1882) - в молоді роки фрейлина; близьку красуню, вона товарищувала з Гоголем, Пушкіним, Жуковським, Кулішом, збирала матеріали для біографії Гоголя, у грудні 1854 р. мав у неї кілька аудієнцій і зробив її прихильне ставлення до себе, про що детально писав С.Аксакову (Гудзій М. Невидані листи П.О.Куліша до Аксакових. - С.64-67). Згодом спогади Смирнової про Гоголя були вміщені у "Записках о Жизни Гоголя" (Т.2. - С.1-6, 224-228). Про долю листів Смирнової до Гоголя Куліш писав Шенрокові: "Пачку писем А.О.Смирновой к Гоголю я взял с собой, случайно, по Европе и боясь потерять, подарил [у травні 1869 р.] в народный музей в Праге" (ПРЛ. - 19961/СХХХV/6.5).

⁷ Ігнатієв Павло Миколайович (1797-1879) - у той час петербурзький генерал-губернатор.

⁸ В.Вілозерському було доручено посаду начальника відділення в канцелярії генерал-губернатора.

⁹ Миколу Михайловича Вілозерського.

¹⁰ Ідеється про статтю Куліша "Об отношении малороссийской словесности к общерусской", яку Куліш заініціював 17 березня і надрукував у журналі "Русская беседа" як епілог до видання "Чорної ради" російською мовою (1857. - Кн.7. - С.123-145).

Того ж дня, 27 березня, Куліш послав цю статтю В.В.Тарновському-батькові з проханням прочитати її у різних зібраних з тим, щоб потім докладно передказати усі критичні думки. "Киевские отзывы" - назначав він - для меня всеого важніше, ібо здесь (у статті. - О.Ф.) вся раздробленная литературная деятельность Южной Руси приведена к сознанию и указан ей путь, по котором она должна идти отныне" (Киевская старина. - 1898. - Кн.4. - С.117).

¹¹ Феклуша, повість. Из воспоминаний детства // Русская Беседа. - 1856. - Кн.3. - С.3-102.

¹² Див. лист 68.

67

1 квітня 1856 р., Петербург

О краткости! приди ко мне на помощь..

Радуюсь, что Историограф разжалован в корнеты, потому что это обстоятельство придаст Александре Михайловне решимости пуститься в дорогу. Он может быть ее спутником.

В "Русской беседе" будут участвовать все Аксаковы и Киреевские¹ купно с Чижовым².

Оба тома "Записок о жизни Гоголя" напечатаны, но возня с переплетчиком и цензуриою процедурою продлится до самой Пасхи. Вам будет выслан экземпляр из первых, которые получу из типографии.

"Этнографич³еские" записки" печатаю в Петербурге: иначе невозможно.

В "Русскую беседу" отдал я повесть, которая явится во второй книжке.

На этот раз ни о чем писать к Вам не могу, будучи очень занят. Но при первой возможности отвечу на все Ваши вопросы.

Недавно послал я к Вам письмо. Благодарю за поклоны Елене Николаевне, Федору Семеновичу, Никите Петровичу и отплачиваю с сугубыми.

Обнимаю Вас.
Ваш П.К.

1856, апр.* 1.
С.Петербург.

* Так у тексті: Чижовими.

147

Осведомьтесь у Саші, отримала ли вона 50 і 125 рублів серебром через Каменецького³. Якщо не отримала, то прошу Вас вручить їй таку суму, а вона тут же напишет к Каменецькому, щоб він вислав деньги на Ваше ім'я. Ця сума їй необхідна на путешествіє.

Я проживу зде (если Саша приїде) до 1-го липня, а потім з нею або один возврашусь на 3 місяці в Малоросію, а потім на всю зиму в Москву і в Петербург. Так біо велять мій обстоятельства.

Есть для Вас екземпляр "Опыта" і даже переплетен⁴. Пришло разом з "Записками Жизни Гоголя".

*Закреєно: березень.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29467, ориг.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29041, копія.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.173, копія.

Вперше опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роках. - С.200-201.

Подається за автографом.

¹ Кириловський Іван Васильович (1806-1856), релігійний філософ і літературний критик, один з основоположників слов'янофільства та Петро Васильович (1808-1856), відомий фольклорист.

² Чижов Федір Васильович (1811-1877) - письменник-слов'янофіл, від 1860-х рр. великий фінансист і підприємець. У 1840-х рр. перебував за кордоном, з Кулішем познайомився у листопаді 1846 р., тоді ж Куліш записав у своєму щоденнику: "Познакомился с Федором Чижовым. Он просил меня участвовать в его журнале. Я обещал, потому что больше нигде не хочу печатать своих сочинений. Чижов носит бороду и говорит об обновлении Европы славянами. В его журнале, кажется, будут проповедываться страшные абердинум. Впрочем, лучше фанатизм, чем индифферентизм (Щоденник Куліша. - К., 1993. - С.45). До співпраці, однак, не дійшло, бо і Куліш, і Чижова заварештували у справі Кирило-Мефодіївського братства, причому Чижова - помилково. У 1850-х рр. вони знову зійшлися на землях праці Куліша над біографією Гоголя, а ініціатором був Чижов.

³ Каменецький Данило Семенович (1830-1881) - уродженець одного з сіл Глухівського повіту, у 1840-х рр. навчався у Новгород-Сіверській гімназії, згодом у Київському університеті. Керівник друкарні Куліша, ініціатор видання дешевих книжечок-метеликів для народу.

⁴ Про один такий примірник "Опыта біографії Н.В.Гоголя" з дарчим написом М.Д.Білоєрському пише В.Шенрок. "В этот экземпляр, - различає мін у примітці, -

в многих местах были вклеены исписанные красивым почерком Кулиша листки почтовой бумаги, на которых были новые заметки и выписки из новых добывших писем" (Шенрок В. П.А.Кулиш // Київська старина. - 1901. - Кн.5. - С.204).

68

4 квітня 1856 р., Петербург

Объявите, почтеннейший друг Николай Данилович, моей милой, досточтимой и несравненней спутнице, что Николай М* более не существует¹, и что есть надежда напечатать "Черную раду" не только в переводе, но и в подлиннике. Поэтому мне нечего спешить в Малороссию. Может быть, я привезу землякам хороший гостинец. Если моя Саша чувствует силы для перенесения дорожной усталости, то выпровожайте ее в фаэтоне, не рассчитывая прогонов. Она будет мне помогать в корректуре, а потом приедем с нею отдохнуть в Малороссию.

Обнимаю Вас
П.Кулиш.

4 апр. 1856.

Пускай Саша непременно справится в гостинице Чельшкова: может быть я перееду в Москву, где мне теплей и веселее². А может быть, останусь и в Петербурге. Но если Саша чувствует себя не совсем здорово, то вреда не будет, если я кое-что поручу приятелям, а кое-что отсрочу и приеду к ней сам.

Справа вгорі червоним олівцем позначена дата отримання: 16
апр. 856.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29042, ориг., копія.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.173, копія.

Частково опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роках. С.197, 200-201.

Повністю друкується вперше.

¹ 4 квітня Дубельт повідомив міністра освіти А.Норова про надання творам П.Куліша права загальної цензури. Наступного дня Дубельт офіційно повідомував про це самого Куліша.

² Куліш все ж залишився у Петербурзі заціл видаєнчих справ, і дружина приїхала до нього у 20-х числах квітня, таки відвідавши по дорозі готель Чельщова. Про це Куліш писав 24.04.1856 р. С.Аксакову: "Приехала ко мне моя пани и оставила в 3-м отделении гостиницы Чельщова наш фазтон. Пристрайте его где-нибудь у Москве у знакомых" (Гудзій М. Невидані листи П.О.Куліша до Аксакових. - С.30).

69

20 квітня 1856 р., Петербург

Апр. 20. 1856. С.Петербург.

Вы очень благодушно убеждаете меня поспешить <с> изданиями и представить не можете, чтобы здесь происходили такие остановки, как, например, следующая: 7 апреля послал я экземпляр книги к цензору для выдачи билета на выпуск в продажу¹, а от 17-го пишут ко мне из Москвы, что она там еще не получена². Если бы все зависело только от меня, то не было бы просрочено в выходе книги и полчаса; но судьба смеется над моими беспримерными способностями к своевременному выполнению предприятий и водит меня за нос по несколько лет, связавши мне руки в каждом труде моем. "Записки о Южной Руси" выйдут только к осени, потому что к празднику они не могли выйти по разным, не от меня происходившим остановкам, а летом им выходить не следует³.

Полученная Вами копия "Литургии" списана для Вас, так как другого способа доставить ее Вам не было, а Вы требовали непременно. Издержки мне еще неизвестны. Если пришлете ее в Москву, то я сличу с подлинником, а Трушковскому некогда. Сообщать кому бы то ни было до снятия копии нельзя, до получения на то позволения от Трушковского. Подлинник хранится у него без заглавия. Список - с копии, сделанный рукой Шевырева.

Выбраните отечески Историографа: я от него не получил ни строчки. Такой грубости в житейских отношениях я не встречал еще, как у этого молодого человека. Он не только должен, но обязан был писати ко мне, как честный человек, а не писал. Кто же станет прощати ему в жизни такие вещи? Писал к Вам, а мне даже и не поклонился. И ни в одном письме Саше нет у него поклона. Представьте ему во всем ужасном значении его грубость.

Это второе письмо от Вас - больше я не получал.

К Саше не пишу, потому что письмо мое никоим образом не должно застать ее в Мотроновке. А что по отъезде ее из Киева там получено почтальонами для их пользования несколько моих писем, и в том числе одно в 2 лота, так это ее вина: она не указала вовремя, куда адресовать письма, и я не имел никакого основания изменять заведенный порядок - посыпать по письму с каждой почтою в Киев.

Это письмо я мог бы привезти лично скорее почты, потому что сейчас выезжаю из Петербурга; но посыпаю на тот случай, что, вероятно, встречу Сашу в дороге и ворочусь с нею на север, где и застряну надолго. От всей души обнимаю Вас, прекрасный наш Николай Данилович, и желаю не встретить Сашу в дороге.

П.Куліш.

[На полях] Распечатываю письмо для того, чтобы сказать. Нет, я не должен ехать! Слишком много будет испорчено дела. Прилагаемое письмо Саше передайте, да и сами прочтайте.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29043, ориг., копія.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.174, копія.

Частково опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роках. - С.540, 546.

Повністю друкується вперше.

¹ 7 квітня Куліш відіслав два листи С.Т.Аксакову; в одному з них писав: "С этой почтой посыпаю Вам два тюка: в одном экземпляр "Записок о жизни Гоголя" с билетом и подлинная рукопись "Записок", а в другом 8 экземпляров для цензурного комитета". (Гудзій М. Невидані листи П.О.Куліша до Аксакових. - С.78-79). Через недбалство на московській пошті пакет вчасно не дійшов до адресата, і виникала непередбачена затримка. Про це див. також у листі Куліша до В.В.Тарновського батька від 25 квітня (Київська старина. - 1898. - Кн.12. - С.353-354).

² Відповідь Куліша на цей лист К.С.Аксакове від 24.04.1856 р. (Гудзій М. Невидані листи П.О.Куліша до Аксакових. - С.80-81).

³ 26.04.1856 р. Куліш писав С.Аксакову: "Первый том печатается медленно, по три листа в неделю, и задержит меня до половины июля в Петербурге" (Гудзій М. Невидані листи П.О.Куліша до Аксакових. - С.81).

27 серпня 1857, Мотронівка

Приїхавъ Марко Вовчокъ¹. Якъ Вамъ любійше: чи до Васъ изъ гостыми (бо й Василько Тарновський тутъ), чи до нась завитаете? Коли до Васъ, то наготовте показать кунтуши и всяки дива².

П.К.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29063, ориг.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29044. - Арк.4, копія.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.151, копія.

Друкується вперше.

¹ Цю першу зустріч з П.Кулішем, а також гостину у М.Д.Білозерського Марко Вовчок детально описала чоловікові на початку вересня у листі з Орла: вона та її чотирічний син Богдан "...у десятій вечора були у Мотронівці. <...> Стрів мене пан Куліш, я його наче перше бачила, зараз і пізнала, і жінка його мене привітала хорощенько. А тут Василь: "Здорові були, землячко!" Василь Тарновський убраний на собі козаче має. <...> Всі брати Білозерські (Віктор і Микола. - О.Ф.) вітнують, і все то так дивиться, наче на щось добре на мене. <...> Миколай Данилович просив йому (Кулішеві. - О.Ф.) сказати, як я прийду, і ранінько приїхав: стали мене просити, щоб я йм читала. Ти знаєш мою істоту. Якого ж то мині було! Єй-Богу, як туман пав мині на очі - не можу та й не можу. Просить М.Д.[Білозерський] на обід - ми пойхали. Там і борщ гетьманський був, і вареники гречані, мабуть, чи не гетьманські теж, бо ми, прості люди, зроду не Іні таких. Богдась їв поруч за мною, та як хотіли взяти борщ, аж заплакав. "Отсе - каже П.А.[Куліш] - краще од веіх смакує, чус, що се борщ гетьманський". Даєть вареники і питаютъ його, чи добре. "Не знаю, - каже, - ще не знаю, дайте мені сметани! Втішив усіх своєю мовою і величиністю. <...> М.Дан. то цілій обід коло його простояв, і різав, і годував його, а він по обіді спасибі сказав і поцілував його. <...> На другий день я читала таки своїх "Чумашів" (Твори Марка Вовчка. - К., 1928. - Т.4. - 253-254).

² Про деякі з побачених предметів колекції М.Д.Білозерського Марко Вовчок писала 1.09.1857 р. учителеві немирівської гімназії І.Дорошенкові: "Видела ту сорочку, в которой казнили Котубея, видела кунтуши, видела портрет пана Тараса [Шевченка] и его стихотворение, написанное углем, слышала" (Вовчок Марко. Твори: В 7 т. - К., 1967. - Т.7. - Кн.2. - С.16).

11 жовтня 1857 р., Мотронівка

Едется в Петербург в воскресенье¹ рано утром, на Батурина, почему покорнейше просится взять не столь многоверстную подорожную - до станции, предшествующей Кромам. Теперь уже выезд произойдет из Николаева, в котором будет или ночеваться на воскресенье, или обедаться в воскресенье; но *conditio, sine qua non*²: освободите меня от лошадей Виктора Николаевича³, а то уж лучше, не тратя времени, подъехать к станции и подвергнуться всем неприятностям вышрививания покупной благосклонности и проезда на калеках до Дочи, все более и более процветающей, на диво всем процветающим по нелепой Российской империи. Итак, да снарядится в Николаеве хлопец, назначенный в служители просвещения, - в одном случае, или же <нерозб.> мя на станции в другом. Ваше же лицезрение уже мне обещано.

Ваш душой П.Кулиш.

1857, окт. 11.

Комната Викт<ора> Мих<айловича>.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29044, ориг., копія.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.175, копія.

Частково опубліковано: Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роках. С.361.

Повністю друкується вперше.

¹ У неділю 13 жовтня Куліш виїхав до Петербурга, примуючи через Орел, Тулу, Москву. Деесь приблизно в цей час Орел покидала Марко Вовчок, гостюючи там у родині, та Їхала до Немирова. Вони могли зустрітися десь на поштовій станції, для інтимної зустрічі, як це твердить В.Петров (Петров В. Романі Куліша. - К., 1994. - С.112), але могли і разминутись, оскільки Марко Вовчок писала (9.10.1857 р.) чоловікові про свій можливий виїзд з Орла 10 жовтня, тобто трьома днями раніше, ніж виїхав Куліш (Твори Марка Вовчка. - К., 1928. - Т.4. - С.264).

² Умова без залеження (лат.).

³ Небажання Куліша скористатися послугами В.Забілі, який був наглядачем поштової станції у Бороні, було пов'язано з тим, що він, як згадує М.Комаров, сам обов'язки виконував вкрай "небрежно и неисправно, так что зачастую проезжающие испытывали затруднения в лошадях на боронской станции гораздо более, чем где

бы то ни было" (Комаров М. К биографии В.Н.Забелы // Киевская старина. - 1886. - Кн.11. - С.171).

72

13 жовтня 1857 р., Мотронівка

Велике спасибі за коні! Коли то приведе Господь побачитись! Де б я не обергавсь, а душа часто буде витати коло Вас, мій друге шановний <незак.>.

А Кочубейська сорочка¹ у мене в чемодані. Збережу її, яко зінішо сіка, не випущу з своєї хати і, як зніму коліцо (не на практиці, а в натурі), то або приплию через пошту, або як скочете.

Ваш П.К.

1857. окт. 13.

ЦНВ. - Ф.1. - Од.зб.34140. - Арк.175, копія.
Друкується вперше.

¹ Сорочка В.Кочубея (бл.1640-1708), державного діяча мазепинської доби, в якій його було страчено (див. лист 70 і прим. 3 до цього).

73

12 серпня 1858 р., Мотронівка

Александра Михайлівна душевно благодарила за подарок, но отвечать не может, ибо Ваш посол прибыл в одно время с И<ваном> Ив<ановичем> Армашевским. В оценщиках у нас не будет недостатка: тут-то вони й живут!

Благодарю за Современник и сообщаю к сведению и надлежащему применению, что каштановый Иродчик¹ (сестра же его отиде к матери) собственным разумом нашел для себя самое приличное жилье в теплом ботинке, откуда и кланяется своей живой сестре Иродчуке, дивясь превратностям судьбы, устроившей жительства тому и другой наоборот, а не так, как бывало во дни целомудренного отшельника, давшего только одно имя обрученной ему ювелице.

Радуюсь, что в Києве Пирогов², а о Деганове не имею понятия.

Ваш душою [Підпис].

1858, авг. 12.

[На звороті] Его высокоблагородию Николаю Даниловичу Бело-зерскому.

ЦНВ. - Ф.1. - Од.зб.29045, ориг., копія.
Друкується вперше.

¹ Це ім'я Куліш взяла собі за псевдонім для сповідання "Сіра кобила" (Хата. - 1860. - С.65-70), яке присвятив М.Д.Білозерському. "Невеличка комічна притча темного, незнаного писателя" супроводжувалася передмовою "Од издателя", у якій Куліш змальовував Іродчука, як неприглядного, миршавого чоловічка, що мешкав у одного пана, і написав, однак, непересічний твір. Мабуть, Куліш цим псевдонімом у поєднанні з бурлескним томом оповідання (що місцями, до речі, нагадує хитро-сплетіння думки даного абзацу листа) жартом промовляв до Білозерського, нагадуючи йому про якісь лише для нього відомі події. Як можна здогадуватися з тексту листа, Іродчук - це, можливо, песик, якого Білозерський подарував Кулішеві.

² Пирогов Микола Іванович (1810-1881) - знаменитий лікар, наприкінці 50-х рр. куратор Київського навчального округу; протегував розвиток недільних школ. За ліберальний напрям у педагогічно-адміністративній роботі 1861 р. звільнений з посади і відкликаній до Петербурга.

74

17 серпня 1858 р., Мотронівка

Да не соблазнитесь о мне помышлением Вашим, почтеннейший друг Николай Данилович, уведомляю Вас, что хотя я и отсрочил свою поездку в кажанку, вместо крытого экипажа, однако ж сего кажанка и меня под его благодательную сенью не узрит славный хутор "Николаев на Багнице". Занялся я статьей "Переписка Гоголя с Ивановым"¹, а сию статью не иначе можно писать, как в присутствии 5 и 6 томов Гоголя и 2-х томов "Записок" о его жизни, чего всего забирать под кажанок в дорогу не желаю и не должен. Разбить сию небольшую, но интересную работу поездкою в Николаев на Багнице - крайне нежелательно, поелику сия поездка никоим образом не может совместиться в таком количестве часов, как, например, поездка к Плетневу на Вас<ильевский> Острів,

или к Толстому (от которого получено письмо) на Невский проспект в дом церковного ведомства (превосходно отделанный для его российского святейшества), или к Василию Михайловичу, превращенного волею судеб из начальника отделения¹ в нянюшки-словитуху, во исполнения учения Жана Жаковица² и в подражание Катону³. Итак, да не возгримят на меня, грешного, Ваши славянские пенаты-перунчики, если, окончив вышеупомянутую работу,

“Накину я на плечи свитину

Да ѿ на славну Україну на всю осинъ двину!”

Опоздал бо я и засиделся я здесь, и вже мини давно
“...мандривочка пахне”.

Обнимаю Вас перед воображаемым, но неизвестно когда имеющим произойти выездом⁴.

1858, авг. 17.

Мотронівка.

Ваш П.Кулиш.

[На звороті] Его Высокоблагородию Николаю Даниловичу Белозерскому.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29046, ориг., копія.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.177, копія.

Друкується вперше.

¹ Іванов Олександр Андрійович (1806-1858) - художник. Після закінчення Академії мистецтв був направлений коштом Товариства сприяння мистецтв в Італію, де близько зійшовся з М.Гоголем.

Цю статтю Куліш задумав написати у зв'язку зі смертю Іванова і можливістю опублікувати ту частину його переписки з Гоголем, яку неможливо було оприлюднити за його життя. 17.07.1858 р. він прохав Д.Каменецького: “Найдите в бумагах Гоголя письма А.А.Иванова, да между неизданными письмами - письма Гоголя к Иванову и пришлите мне” (Киевская старина. - 1898. - Кн.5. - С.23). 20 серпня стаття була написана і наступного дня відправлена, про що Куліш сповіщав його: “21 августа отправлена Макарову посылка рукопись: “Переписка Гоголя с Ивановым”, содержащая в себе не меньше 4-х печатных листов” (Там само. - С.243). Стаття опублікована п.н.: Переписка Н.В.Гоголя з А.А.Івановим (Посвящается Федору Івановичу Йордану) // Сучасник. - 1858. - Ноябрь. - С.121-174.

² Руссо Жан Жак, ідеї якого мали на Куліша неабиякій вплив.

³ Катон Марк Порций (234-149 р. до н.е.) - римський письменник і політичний діяч.

⁴ Завершивши роботу над статтею, Куліш наприкінці серпня у вересні адіснин підорож до Лубен, відвідав матір Гоголя у Василівці, потім через Полтву поїхав у Новомосковськ, Катеринославської губернії до М.Д.Мізка і, повертаючись до Мотронівки, побував у В.В.Тарновського, у Качанівці.

2-а пол. серпня 1858 р., Мотронівка

Вот Вам, почтеннейший друг Николай Данилович, на прощанье несколько слов об Иванове, которые написаны мною по отъезде Вашем, - по поводу читанного Вами письма Иванова:

Свято предание, а верится с трудом!¹

Не больше, как одиннадцать лет назад в Риме, этом столичном городе художников, некий генерал-майор(*)² распоряжался по-армейски с такими людьми, как давно уже почивший³ Ставассер и недавно успокоившийся от земной жизни Иванов! Мы должны благословлять Пророкование, что оно вдруг отделило нас целым столетием от тогдашнего понимания вещей; но вместе с тем должны умолять его - просветить наши умы до такой степени, чтобы мы сказкой о самоотравлении не ставили талантливого художника на ряду с промотовшимся барыгчем или бездушным честолюбцем. Когда лишается богатства тот, кто жил одним богатством, у кого в жилах вместо крови течет жидкое золото, - он все теряет, и жизнь для него хуже смерти. Когда честолюбивый эгоист видит перед собой ничтожество, вместо блестательного положения выше себе подобных, - для него яд может казаться единственным спасением от горести. Но человек, всю жизнь проведший в созерцании прекрасного мира Божего, человек, тысячу раз почувствовавший достоинство своего таланта в пластическом воспроизведении этого прекрасного Божего мира, не впадет в отчаянье от того, что современники не отвели ему места между высочайшими талантами. Как ни трудно для художника удовлетворить требованиям вкуса образованного общества, но гораздо труднее удовлетворить собственному, высоко образованному, и потому, донельзя строгому вкусу. Если же художник осуществил свой идеал в возможной для него степени, то не могут его вывести из самоудовлетворения никакие порицания записных судей искусства. Даже и в самообъщении найдет он опору против отчаяния, и лишь громких по-

хвал в обществе, далеко не всегда еще лишится, что привязывает его к жизни, чем красна для него жизнь. Примет ли отраву мать от горести, что ее любимое дитя не снискало любви общественной? А Иванов с своей картиной имеет столь тесную внутреннюю связь, как мать с любимым чадом, которое воспитала по образу своему и по подобию своему. Я мог бы сказать, что подобные предложения о матери могут делать только люди, недознавшие на себе родительского чувства. Но душа человеческая не нуждается в опыте, чтоб разуметь другую душу, и люди, не одаренные творческим талантом, как одарен был Иванов, могут и должны понимать, как сильно привязывала его к жизни картина, произведенная им в прекраснейшие моменты его существования. Я беру здесь покойного Иванова просто, как художника. Что же, если взять его как христианина, чающего воскресения мертвых и жизни будущего века? А в этом кто может усомниться, что он был именно таким христианином? Он засвидетельствовал это всею своею жизнию и самою** картиною своею, на которую многие смотрят с умилением, но гораздо множайшие - с холодным беспчувствием, - и что же в этом удивительного? Дело очень естественное. Но неестественно было бы, если б толпа, глазеющая равнодушно на произведение великого таланта, запягнала*** память почившего**** художника-страдальца толками о самоубийстве, и не один голос не раздался бы в опровержение такого низкого кощунства!⁴

Обнимаю Вас от всей души. До свидания.

1858, авг. Мотроновка.

П.Кулиш.

(*)[Примітка Куліша] Вообразите, что это Киль, которого Вы произвели в князя, да еще в какие! И надобно же Килю (то есть Холодному, Kühl) затесаться в Рим!

*Закреплено: покойный.

**Закреплено: собственную.

*** Закреплено: заклеймила.

**** Закреплено: усопшего.

ЦНБ. - Ф.1. - Од.зб.29047, ориг., копія.

ЦНБ. - Ф.1. - Од.зб.34140. - Арк.177-178, копія.

Друкується вперше.

¹ Приховані цитати слів Чачького з "Горе от ума" О.Грибоєдова (ліл 2, ава 2).

² ЙдеТЬся про Кіля Людвіга Івановича (? - 1851), генерал-майора, художника-аматора, від 1845 р. інспектора російських мальїрів, котрі перебували у Римі конгресом Академії мистецтв.

³ Ставассер Петро Андрійович (1816-1850) - скульптор, у 1841 р. виїхав за кордон на державний контракт і оселився у Римі, де познайомився з Гоголем.

⁴ У листі Куліш відгукнувся на полеміку, яка виникла довкола відомої картини Іванова "Явлення Христа народові". Відхід Іванова від класицистичних канонів мальарства для багатьох був незрозумілий і оцінений негативно. Рецензенти різко засудили його за те, що виконання картини начебто "выйшло отчасти холодным, нымученим, лицемирним жизні и вдохновенія" (див., напр.: Голбін В. О картине Іванова // Сын отечества. - 1858. - Ч.25). Ще виставка картини не завершилась, як Іванов захворів і раптово помер, що викликала чутки про самогубство митця.

Вільшу частину цього листа (від слів "Когда лишается богатства..." до "...и свою картину свою") Куліш з незначними змінами подав у своїй статті "Переписка Н.В.Гоголя с А.А.Ивановым" (Современник. - 1858. - Кн.11. - С.162-163).

76

6 березня 1864 р., Петербург

1864, марта 6

Еще в Москве повеяло на меня политическим угаром, в котором обретаются многие петербургские головы. Подробности найдете в письме к Александре Михайловне, которое посылаю с этой же почтой¹. Одни только занятия историою защищают меня от этой болезни. Люди бредят наяву несбыточными ожиданиями. Скучно и жалко слушать книжные беседы прогрессистов. В благородном негодовании на жестокие глупости разных лиц эти господа удаляются от участия в делах правления, на которые могли бы иметь благотворное влияние, а между тем не делают ничего и в других сферах жизни, воображая, что достигают чего-то бесконечными толками.

Видел я Вашу молодую чету² собственными глазами. Зинаида Николаевна возится с огромным черным псом, от которого в свое время сильно пострадают всякие уроды, мнящие себя быть единственными владельцами Господских подстолий. Сорочка на ней вымережана напрочудо, добре намысто высить у четыры ряды. Вставай, Тарасе, з домовыны, да любуйся такъ, как ты один умел любоваться. Наши ж глаза устремлены в беспредельное простран-

ство и ловят призраки того, чему никогда не бывать. Впрочем, я не знаю, в каком кругу сияет сие светило, с которого московская фотография сняла затмевавший его покров чужестранной одежды. Застал я у них только быка Честоховского³, мычащего бессознательно, что случится. Немного чести быть предметом его тупых восторгов.

Распределение моего времени еще не установилось. Мечусь по Петербургу, точно по новому для меня городу, и прислушиваюсь ко всему изчука. Все, что я до сих пор слышал, так жидко, что я совершенно голоден. Не премину случая сделать новые знакомства. Старые пахнут затхостью от узости своих сфер. Костомаров ветшает. Я провел с ним наедине целый день и не слышал от него ничего животворного. Он делается чем-то безразличным и ко всему относится, точно светский человек, а не учений⁴. В учебниках он сбился с дороги и не знает, что ему делать⁵. В ожидании чего-то неопределенного, он не делает ничего. Земляки на него ропщут и некоторые совсем его остали. Но земляки в свою очередь до того ничтожны в своих делах (на словах это великие люди), что и у меня нет ни малейшей охоты собирать их в кружок и тратить время на направление их к чему-нибудь путному. По крайней мере в течение этих трех-четырех суток я не чувствовал подобного влечения.

Итак вот Вам, досточтимый Николай Данилович, краткий отчет о первых моих сенсациях в Петербурге. Одна только возможность основать свой литературный орган способна переменить нынешнее бесплодное сиденье наше в столице на нечто более достойное. До тех же пор следует вести себя каждому как можно молчаливее и заниматься своими частными делами; а то не только сами ничего не сделаем, да и другим загадим дорогу к делу. Касательно журнала всероссийского Костомаров совершенно со мною согласен, и даже название пришло ему в голову то самое, что и мне в дороге, именно "Русь" (хотя "Русь"-газета уже существует)⁶. Остановка за деньгами, и едва скоро соберутся деньги, нужды нет, что харьковцы хвалятся успехами украинской идеи в их краю. Надобно ехать в Варшаву, если мне дадут такую должность, какой я желаю.

Надзираите мой Піддубень и не давайте его строительнице тосковать. Здесь ей было бы гораздо веселее, и если представится случай, то пусть бросает осело нашу на произвол судьбы (подразумевается под Вашу опеку - Вы не бросите без признания, хоть и устраниетесь по весьма уважительным причинам) да едет в Петербург.

Ваш П.Кулиш.

¹ Див. лист 3 у додатках.

² Білозерського Карла Івановича (1838 - бл. 1882) і Острянську Зинайду Миколаївну (7-1873), які щойно одружилися. К.І.Білозерський - племінник М.Д.Білозерського та його вихованець після смерті брата Івана (1841 р.), випускник Харківського університету, згодом чернігівський губернський секретар. Подружжя прожило недовге життя; обе поховані у Чиркаві, Конотопського повіту, родовому маєткові З.М.Острянської.

³ Честахівський Григорій Миколайович (1820-1893) - художник, член петербурзької громади українців, у 1861 р. супроводжував труну з тілом Шевченка до Канева.

⁴ Оцінка, треба сказати, настроєва. У листах до дружини цього часу Кулиш дуже високо оцінює працю Костомарова "Смутное время Московского государства в начале XVII века" (ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28807), в 12 квітня пише: "С Костомаровым живем в большом ладу, видимся каждый день. Часто зовет он меня к себе обедать. Он одинок посреди людей и рад, что есть с кем поговорить об истории" (ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28815).

⁵ У 1862 р. Костомаров виступив ініціатором збору грошей на видання підручників для народу українською мовою і періодично друкував у "Санкт-Петербурзьких ведомостях" звіти про їх надходження. Після Валуївського циркуляру цю справу стало неможливо довести до кінця, і Костомаров усю досить значну (блізько 3000 руб.) суму, яка надійшла на його ім'я, відмовився використовувати. Лише 1877 р., будучи небезпечно хворим, він увесь цей капітал заповів передати до Імператорської академії наук на видання словника української мови. Згодом у Кулиша з Костомаровим через ці гроші виникали деякі непорозуміння, оскільки Кулиш відчував за собою моральне право також ними розпоряджатися (для видання Біблії, українського словника тощо). Пор.: Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1879): У 2 т. - К., 1994. - Т.1. - С.107.

⁶ Про журнал Кулиш писав у попередньому листі до дружини від 4 березня: "Украинский вопрос в загоне, и потому мы с Костомаровым хотим основать журнал всероссийский, в который войдет и украинский вопрос. Но по правде скажу, что Костомаров плохой помощник в этом деле, и я должен очень искусно отделяться от его помощи, а соединяясь с ним единственю ради того, чтобы он нигде больше не печатал своих сочинений, чего иначе нельзя достигнуть, как посредством общего обоим нам журнала" (ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28802).

29 жовтня 1868 р., Варшава

Хотілось переписати гарненько, та як почав мірятись та залізним пірцем довбатись, то вийшло по-школярські, а не по-писарські; а тут ще книжечка не дaeця гаразд вписувати: то вже не здивуйте, високоповажний Добродію.

П.К.

[На 1-й ст. зверху приписка чужим почерком] Приложено к рукописи
Псалмов Давыдовых. 29 окт. 868.

[На 2-й ст. тим же почерком]

"Бороді Ороній
Старості зеленій
Розумові сердечному
Серцеві розумному"

Эпиграф к Салимонова "Пісня над піснями" на рукописном экземпляре
(автограф П.А.К.), подаренном П.А.Кулишем Н.Д.Белозерскому 29
окт^{ября} 1868.

(Рукопись очень красивая и изящно переплетенная).

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29050, орн.
Друкується вперше.

5 листопада 1868 р., Варшава

1868, листопада 5
Варшава.

Реляция

Для Вас интересно будет узнать, что "Славянская заря"¹, издававшаяся в Вене, "от своих беззаконий погибла"². Прилагаю для курьезу письмо Климковича³ к Партишкому⁴. Сия алохудожественная душа вообразила себя вместилищем премудрости до такой степени, что вознешевала о переводе Гомера украинским стихом. Вышла пренечумазная проба. Но замечательна мысль, носящаяся в галицко-русском воздухе об усвоении украинской словесностью великих произведений древнегреческой литературы. Мне кажется, что у нас не выработался еще язык для стихотворного переложения Гомера, и что, покамест, было бы полезно перевести его прозою, но и это не Климковичу сделать. Буйй сей муж и безумен,

мудр есть еже творити злая, благо же творити не познал есть. Ему бы следовало, в виде эпитетии, поступить лет на пять в чабаны запорожские, да лет на пять в бродники черноморские, а потом уже помышлять о вступлении в опозоренную им литературную громаду, да и то под иным именем, под таким прозвищем, какое он заслужил бы в чабанах или бродниках. Талант у него есть, но и Аббадона⁵ был не без таланта. Созидать дано только духам чистым, а не падшим ангелам: те способны только к разрушительному величию. Как бы то ни было, но для Вас не нелюбопытно видеть опыт хотя бы и нечумазного перевода Гомера по украински. Вот он⁶:

Нуте ж Пеленка гнів, Ахілл, та оспівуй, богине,
Пагубний гнів, що Ахейцям багатого лиха накоїв:
Многі хоробрі ув ад неосвітній повгонювали душі
Витязів, з іх же самих та вчинив пируванне собакам.

- 5 Й б всіму хижкому штаству - коналася ж Зеева воля -
С той доби, як у-перве оба й розъеднались на сварці:
Сам Атрій, верховодець царям, та Ахіль боговитий.
Хто ж из богів та дривів іх обох до ворожої расп'ї?
Зеенко, Летине чадо! бо сей, до царя осердівши,
10 Пошість лиху ув обозі рознітів, та й гинуло військо.
Тим-що зневажив було Атрій богомільника Хриза.
Раз та приходив отсей ик поплавним насадам ахейським
Бранку-дочку визволяти, багатий приносячи окуп.
Посох у єго в руках золотий, та вішком Аполона

- 15 Вкруг оповитий: оттак та усіх и благав він Ахейців,
Найпак обох Атрієвих синів, шикувальників війська:
"Ой ви, Атрієнки й пішнопонохисті інші Ахейці!
Вам та нехай помагають боги, що в Олімпі домують,
Город Приямів розбити и щасливо додому вернутыца,
20 Тільки ж кохану дочку, та за окуп, міні і пустіть ви,
Зейвого сина шануючи, одаль-улучного Феба!"
Тут ось та інші усі й заявили прихильність Ахейці
Шану жерцеві oddать и багатий загарбати окуп;
Лиш Атрій, Агамемнон, сёго не вподобував серцем;
25 Злюцій одправив жерця, та іце й нагле слово докинув:
"Діду! аби я тебе не здібав між пучистих насадів,
Щоб забарився тепер або й знову сюди приволікся;
Бо ані посох тобі ані богів вінок не поміг би.
Цій же я волю скорійше не дам, аж встоміти стане
30 В нашій домівці, ув Аргосі, одаль од рідного краю,

То за верстаттю ткучи, то й мое залягаючи ложе.
 Ото ж иди й не роздрочуй мене, хай и вернесся цілій!¹
 От-що сказав. А дідусь побоявся й веління послухавсь:
 Мовччи й побрів узберіжжем невгавно-шумячого моря.
 35 Потім аж геть удаляючись, голосно дід помолився
 Фебу могучому, синові пишноволосої Лети:
 "Слухай мене, Сріблолукій, що ходячий Хризу хоронити,
 Кілу божистую теж, та могуче въ Тенеді царюєш!
 Смінтийче! Як що коли до вподоби хором твій убрав я;
 . 40 Як що коли я й спожожжив тобі що найситіші лопатки
 Кіа та бінків, то отсе ж и мені уконай и бажанне:
 Слёзи мої хай і ллютця Данайцям стрілами твоими!"
 Молячи тее сказав. Аполон же почув та й услухав.
 Зараз зійшов од узвіршин Олімпа, лютуючи серцем.
 45 Лук у запліччя єму, й сагайдак наоколозатвірній,
 Та аж дзвеніли стрілки за плечима сердитого бога
 Скільки ні ступить. Ішов він оттак, мов та ніч наступала.
 Сів наконець од насадів оподаль, та й вислав пострілле:
 Брёнькотом страшним тоді й залунало од срібного лука.
 50 Зразу ище та лиш мулів найшло та собак-дармоходів;
 Ale ж потому и ім улучив він отруену стрілку:
 Зá одно й густо, бувало, й горять умерлецькі багаття.
 Девять же день налітали на військо ці богові стріли,
 A на десятім Ахиль попосклікував народ у раду.
 55 Ce ж та внушила єму білоліктая Гера, богиня,
 Жаль бо ій стало Данайців, на іх дивлячісь поміравших.
 Скоро ж зійшлися старші та и рада уже згуртувалась,
 Вставши тоді с поміж них, бистроногий Ахиль и глаголовав:
 "Нині, Атрієнку, нам, та пошлявши, утъять я гадаю,
 60 Хоть и додому вертатьца, як що й утечено од смерти...
 И так далі"²

П.К.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.аб.29051, ориг.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.аб.34140 . - Арк.133-134, копія.

Друкується вперше.

¹ Пансловістський часопис у Відні, який у 1867-1868 рр. видавав О.Лінчак і редактував К.Климкович.

² Цитата з Гомерової "Одіссеї" (пісня ХХII, рядок 413).

³ Климкович Ксенофонт (1835-1881) - літератор і видавець. Один із активних учасників народовського руху 1-ї пол. 1860-х рр. у Галичині. У 1862-63 рр. один з редакторів "Вечерниць", 1863-65 рр. - редактор-видавець "Мети". З матеріальних міркувань пристав до "Слов'янської зорі", після її занепаду повернувся до Львова і знову налагодив стосунки з народовцями. У 1870-1872 рр. редактував "Основу".

⁴ Партицький Омелян (1840-1895) - мовоязнавець і громадський діяч. Відіграв велику роль у створенні українофільської партії в Галичині. У 1868 р. - редактор "Правди", один із ініціаторів "Просвіти".

⁵ Владика безодні (бібл.).

⁶ В українському редянському літературонивості довгий час винажалося, що цей переклад Гомерової "Ілліади" виконаний Кулішем. На те були підстави: мова перекладу мала характерні ознаки Кулішевої; впродовж усього свого життя Куліш посилено цікавився Гомером і павіть працював над перекладом українською мовою; та, головне, - Каманін опублікував переклад першого співу "Ілліади" як Кулішів (Сочинения и письма П.А.Кулиша. - К., 1909. - Т.3. - С.509-516). До надрукованого уривка Каманін додав такий коментар: "Перевод части "Илиады" не сохранился в оригинале, а лишь в копии, сделанной А.М.Кулиш на тетради почтовой бумаги; один край этой тетради оторван и недостающиеся выражения и слова пришлось заменить при печатании точками. <...> Относительно "Илиады" мы повторяем себе высказать предположение, что она, быть может, переводилась в начале 80-х годов, когда начался также перевод Шекспира, и когда написано было автором стихотворение "Гомер и Шекспир" (Там само. - С.154, прим.). Нам не удалось выявить цей список, однако в ЦНБ зберігається ще одна копія перекладу - з архіву Грінченка, рядки 103-278 якої, а незначними відмінами, тотожні текстові, опублікованому Каманіним (ЦНБ. - Ф.34140. - Арк.135-138, 144; їх подіємо у прим. 7). Цими рядками у копії продовжено лист до М.Д.Білозерського, що містить у собі перші 60 рядків, які не надруковані у виданні Каманіна. Натомість у зазначеній копії немає кількох рядків, що були у списку Ганни Баранюк.

Як випливає з тексту листа, автор перекладу - К.Климкович. 9 грудня 1870 р. у Львові відбувся літературно-науковий вечір "Просвіти", на якому він зачитав свій переклад, здобувши прихильні оцінки (див.: Основа. - 1870. - Ч.24. - С.94). 1871 р. з першими числами "Основи", редактором якої був Климкович, почалася публікація перекладу повного 1-го співу "Ілліади" (ч. 28, 29, 39, 40; передрук у кн.: Твори Леоніда Глібова, Ксенофonta Климковича, Володимира Шашкевича. - Л., 1911. - С.337-364). При зіставленні двох текстів перекладу, опублікованого Климковичем у "Основі" та поданого Кулішем у листі, а також - Каманіним у творах, бачимо їх велику подібність, але не тотожності: трапляються відмінності на рівнях лексично-му та синтаксичному.

У Куліша

Нуте ж Пелінка гнів, Ахіля, та
оспівуй, богине,
Пагубний гнів, що Ахейцям багатого
лиха накоїв.
Многі хоробрі ув ад неосвітній повго-
новав душі
Витязів, з іх же самих та вчини
ти богине,
Пагубний гнів, що Ахейцям багатого
лиха накоїв;
У ад неосвітній хоробрих
Іх же самих порозкидував
пируванні собакам
погонював душі,
пісам напоталу.
Й о всіму хижому птаству - коналася Й о всіму хижому птаству та Зесва ж
ж Зесва воля...
діялась воля... і т.д.

Упорядник зібрания творів Глібова, Шашкевича та Климковича, публікуючи переклад "Іліади", зазначив у примітці, що цим перекладом зацікавився Куліш, котрий взявся його місцями поправити. Про це також згадав Ю.Мушак у ст.: Гомер і його вплив на Куліша // Життя і знання. - 1937. - Ч.2.

Оскільки Климковичів переклад "Іліади" передав Кулішеві О.Партицький, якій близько стояв до редакції "Правди", можна припустити, що твір планувався до публікації в цьому часописі, і Куліш зробив у ньому деякі редакційні правки. Про міру Кулішевого втручання в авторський текст зараз судити важко, оскільки автограф Климковича невідомий, а публікація твору в "Основі" могла враховувати Кулішеві зауваження. Редакційна праця Куліша над перекладом Климковича очевидна тільки при піставленні відмінностей у текстах і то з певним застереженням: переклад міг мати кілька варіантів, до Кулішевих рук потрапив лише один із них.

Кулішевий лист має продовження у списку з архіву Б.Грінченка (ЦНВ. - Ф.1. - Од.зб.34140. - Арк.135-138, 144), який, ймовірно, було зроблено з копії Ганни Баринок, захищеної у Каманіна (див. прим. 6). Подавмо його, місцями виправлючи правопис:

Лютий був. Серде його, наоколо аж чорне од жовчі,
Злісно наповнилось велими, а очі мов полум'я сяли

105 В Калхаса первого позір лукавий влітів і промовив:
"Лих ворожити! мені ще ніколи гаразд не віщає ти;
Завши од серця-душі ти і рад наворожити лихо;
Гдіного Й слова іще ні сказав ти коли, ні удія!
Ото і нині данайцям, мов божий об'явлюєш вирок,

110 Наче цо Й справді на них Далеметець навершус кару.
Тим цо за дівчину я, за Хрисінну та окунь блискучий
Взять не хотів! То і есть, що саму я богато волів би
Взяти додому: їй препочтні би самій Клітемнестрі,

У Климковича

Нуте ж Пелінка гнів, Ахіля, оспіва-
ти богине,
Пагубний гнів, що Ахейцям багатого
лиха накоїв;
Многі хоробрі ув ад неосвітній повго-
новав душі,
Іх же самих порозкидував
пируванні собакам
погонював душі,
пісам напоталу.
Й о всіму хижому птаству - коналася Й о всіму хижому птаству та Зесва ж
ж Зесва воля...
діялась воля... і т.д.

Жінці, що дівкою взяла, бо і справді не пуща од сеї

- 115 Та ні краса, ні урова, ні ідача її, ні робота.
Але і так я її одіслати готов, як се лучче.
Й сам я волю, щоб мій народ адоров оставався, ніж гинув.
Тільки сьогодня ж мені і придбайте ралець, щоб один я
3-поміз вроєців не був без дарунку. Воно б неподібно.
120 Адже ж ви бачите всі: мій ралець та обернетця інде".
Зараз йому й одічай боговитий Ахіль бистроногий:
"Славово гордий Атрієнку, женолюбивіший з всіх!
Звідкіля ж возьмуть для тебе ралець веледущні ахейці?
Адже ж громадський якій щоб був запас у нас, <я> не знаю.
125 Здобич усю, в городах нажаковану, ми паювали;
Наново ж пай по<о>дбрати в народу це й більш непотрібно.
Нині ж оцо ти не боже oddай, а спісля ахейці
Втре та вчетверо ми нагородим, як Зей та колись нам
Трою, варовно-мурований город, здобути поможе".
130 Але йому одічай та і каже король Агамемнон:
"Ні вже, хоть кілько удалий еси, боговитий Ахілю,
Хитростю ти не підлазь, не амудруєш мене, ні намовиш.
Хочеш, віддай, подарунок маючи сам, щоб один лиш
Я, та не мавши, сидів? в оцю щоб oddав я, ти радиш?
135 Добре ж, як інший дарують ралець веледущні ахейці,
Взявиши на розум як слід, щоб подарунок та був би підхожий.
А не дарують вони, то і сам я прийду та, напавши,
Візьму чи твій, чи Ая<к>сів ралець, чи ралець Одісія
Ta й поведу. Ta не радиш і буде, кого навіщу я.
140 Але ж бо, правда, об цім ми іще поговоримо й після.
Нині ж чорний насад стацімб на широке море,
Здібних гребців доберемо, соженну поєладемо жертву
Ta й гарнолицо саму в корабель одведемо Хрисінну.
В його ж начальником сядьте, хто-небудь із раднього люду
145 Чи Ідомен, чи з Ая<к>сів котрий, чи Одіс боговитий,
Або ж ти, Пелів, найстрашніший з усіх лицарюю,
Йди й уласкав нам Стріляку, святее коняючи діло".
Зиркун Ахіль бистроногий на його й, заввірінись, каже:
"Ох, ти, захланнику, одітйи беастидністю зовсім!
150 Як же розказів твоїх послухатиме хто із ахейців.
Щоб за здобутком іти, чи на остре із ворогом битися?
Я ж не з-за себе прийшов, щоб отут списоносних троянців

- Все воювати; вони проти мене нічого невинні.
Ніколи ані волів, ані коней моїх не займали.
- 155 Ані у Фтиї любій, буйнопашнім ікрою любоживнім
Не подонтали хлібів, бо і многі між нас пролігають
Гори, отінені лісом, і хвилі ревучого моря.
Але з-за тебе, невстидо, прийшли ми, тобі уточаем,
За Менелаву честь і твою, ти, собача личино,
- 160 Трою воюємо; сам ані журисса ти, ані дباءш!
Що ж і грозися ти, що і заграбиш у мене дарунок
Потім, що ахейські сини дарували, зароблений тяжко.
Рівного твому ралця я ніколи й не мав, як ахейці
Іноді пинно цітучу троянську рожину оселю.
- 165 Завше, хоч більшу і тяжку трудної війни половину
Руки мої підймають, та скоро до цяло прийдетца,
Лучший дарунок - тобі, а я й малим вдовільнишишь,
Впіть ік насадам іду одпочити, охлявши у битвах.
Нині ж у Фтию піду, бо далеко зносніше додому
- 170 Впіть на закріплених човнах поплисти, ніж, думаю, осьде
Ганьбу от тебе притимнаши, тобі умножкаєм багацтва.
Зарас бо Йому в одійт любовладець гукнув Агамемнон:
"Що ж, то і біжи, як тебе закортіш! Тобі я не скажу
Тут із-за мене остатиця, при міні останутця й інші,
- 175 Що й пошанують мене, а найпаки сам Зей-промисливіг.
Ти між царів, виготовниця божих, мені найпротивний.
Тільки і мислей тобі - перепір та війна, та бороте,
Що хоробрійший еси, - то од бога якогось це мвеш.
Онтім, дедому іди і с кораблями й з усім товариством.
- 180 Там і царю мірмідонцім; про тебе я й справді не дбаю.
Гнів твій мені не якура; а тобі та погроху я от як:
Скоро що Феб Аполлон та жаде у мене Христівни,
Я у своїм кораблі, і з своїми-таки дружбітами
Вишлю й, а до тебе прийду й гарнолицю Бризиду
- 185 З намета візму я сам твій дарунок, щоб добре ти тямив
Скільки я можністю вище тебе, щоб і кождий боявся
Рівним мені величати себе й заходитиця за мною".
Так і сказав. Та розмлютився Пелієнко: витязя серце
В грудях його волокатих надвое іще вагувало:
- 190 Або щоб гострій та ясний добути свій меч, що у боку,
Й стрічних усіх одіхавши, отут Атрюка й порубати,

- Або й досаду смирить, вгамувавши озоблену душу.
Втім, як іще він обдумував це і умом, і душою,
С піхви ж витягуєть меч величезний, явилась Атена
- 195 З неба: зіслала ж її білоліктая Гера богиня,
Люблячи рівно обох, і обом потураючи в серці.
Стала ж за спину Й за русі Пелієнка кучері вавни,
Тільки Й Іому показалася, а з інших ніхто Й не бачив.
Зважає Ахиль, обернувся назад і Паладу Атенну
- 200 Зараз пізнав, та світилися страшно богині очі.
Заговоривши до неї, Й сказав він окрілене слово:
"Що се ти, Зея дочко, Егюхівна, осьде з'явилася?
Чи Атрюка Агамемнона хочеш побачити кривду?
Але я кажу тобі та, гадаю, і сповниться тес:
- 205 Геть через гордість свою та якраз і загубить він душу!"
Зараз Йому і ренла синьоока богиня Атена:
"Твій гамувати я гнів, як захочеш послухать, алетіла
З неба: післала ж мене білоліктая Гера богиня.
Любить нас рівно обох і обом потурає у серці.
- 210 Отож покинь суперечку й меча не виймай ти рукою,
Тільки словами налай, щоб як-небудь зігнати досаду.
Я ж та тобі говорю, а вою і виконаеться не але:
Скоро утроє тобі та таких же бліскучих дарунків
Ось заплатити за обіду, уймись лиш і нам повинуйся".
- 215 Й на още одвічав, та і каже Ахиль бистроногий:
"Адже ж і треба, богине, заховувати заповідь вашу,
Скільки од гніву душа не розжервіла, лучче і буда.
Хто послухає богам, то й самого вислухувати зникли".
Рік, і на черені срібнім затис ваговиту руку.
- 220 Й меч величезний у піхву сей час увігнає неослушний
Слову Атени. Вона ж на Олімпі та опять понеслася
Ув Егюхову, Зея домівку, між інші боги;
А Пелієв та опять же доганними дужа словами
Лаяв Атрієнка, більше ніяк не уймаючи гніву:
- 225 "Ти, винопою, з очима собаки, а з оленім серцем!
Ані до битви, коли з босним узбройтесь народом,
Ані в засиду піти в товаристві хоробрих ахейців
Ти не поквапися дуже: тобі та здастця те смерто.
Вже ж бо се лекше й але, по широкім обозі ахейськім,
- 230 Грабити дарунки в того, хто тобі супротивиться словом.

- Царь-людоїда еси, й над ледачими видно старшущи;
То бо Атрієнку, нині й останню ти кой би крицду.
Але ж кажу тобі, і великим покліттем клянуся:
Берлом онім, що ніколи уже ані листя, ні гілля
- 235 Більше не пустить, давно свій оземок оставивши в горах,
Й не зеленітиме знову, тоді як залізо зчімхало,
Листя й кору облупило, а нині ахейські синове
Носять в руках правосудці оні, що пильнують
Зені законів, - оде ж та велика тобі і присяга:
- 240 Буде колись, Ахіля й забажають ахейські синове
Всі до одного, а ти ані здужкаєш сам, хоть казися
Поміч їм дати, як колись, та од Гектора рук, мужегубця,
Глипти будуть ватаги; і душу розшарпаш в собі,
Сердячнись сам, що ахеїця найлуччого не шанував ти!
- 245 Тес сказав та й берло Пелієнко до землі кинув,
Цняхами скрізь золотими наковане, й сів собі такоже.
Супротив сидячи лютивсь Атрієнко. Тут та аж Нестор
Приязномовний склонився, пілоскій гомонячий речник.
В його солодча од меду із уст виливалася мова.
- 250 Два покоління ужко бесідущого людського роду
Перевелися, що з ним виростали, при нім і родились.
В Пілосі пиши потукинім; над третім оце панував він.
Щире гадкуючи, сей речувати їм став, та й промовни:
"Пробі! Великое горе ахейську навідус землю.
- 255 Веселій стане Пріям і Пріамові діти врадють,
Втішаття вельми троянці усі і окріпнуть душою,
Скоро почують, що ви та заводите распрю обидва,
Ви, що найперші з данайців есте і на раді і в битвах.
Але ж послухайте ради, оба ви молодчі од мене.
- 260 Витязям і не таким, та куди жже од вас хоробрішим
Був я товарищ, бувало, мене ж не пурались ніколи.
Ні, вже таких я не бачив потому і бачить не буду
Витязів, як Перитой та Дріяс, полководець.
Та як Кенеї, та Ексадій, або й Поліфем богостотній.
- 265 Та як Егіон Тезій, богатир з нечиміранами схожий.
Люде ж були, між людей, що годую земля, найсильніші.
Дуже могутч були, та й могучих вони воювали
Чуд <нерозб.>, велику собі добуваючи славу.
- (ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.135-138, копія).

- Ото ж товаришував я із ними і Пілос покинув.
270 Одаль і атійську землю оставил, - бо кличуть, бувало,
Та воював якомога і сам. Оттаких би ніхто вже
З люду, що нині виводить земля, не посмів би воювати.
Раду ж мою уважали вони і послухали величия.
Ото ж і ви повинуйтесь мені, бо послухати лучше..
- 275 Ти, хоть і можній еси, не займай у Пелієнка дівку:
Годі займати ралець, що йому й дарували ахеїци.
Ти же, Ахілю, уймись і не смій пакословитъ цареві
Сваркою, честі бо той, що він, недоскочив ні жоден.
- (ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.144, копія).

79

30 грудня 1868 р., Варшава

Досточтимый Николай Данилович!

Очень сожалею, что должен выехать за границу, не дождавшись Ивана Ивановича¹, которого рассказы о Вашем житье-бытье были бы для нас драгоценны, - тем более, что Вы, кажется, отказались когда либо взяться для нас за перо.

Это письмо будет опущено в ящик уже на железной дороге между Варшавою и Краковыи. Не знаю, где и сколько времени проведем, а потому и не сообщаем Вам нашего заграниценного адреса. Впрочем, Василий Михайлович будет поставляем в известность обо всех наших переездах по Европе, и потому, в случае надобности, Вы могли бы написать к нему для пересылки ко мне.

Книга Іова совершенно окончена переводом; осталось только переписать набело².

Да продлит Господь Вашу почтенную жизнь! Александра Мих^{<айловна>} усерднейше Вам кланяется. Она намерена приехать на родину весною.

Ваш П. Кулиш

1868, дек. 30. Варшава³.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29052, ориг.
Друкується вперше.

¹ Білозерський Іван Іванович (1841 - після 1908) - племінник М.Д.Білозерського, син Олени Миколаївни Забли. Вчився у Харківському університеті, перевівся у

Київський (1858-1863 рр.), де у 1-й пол. 1860-х рр. близько зійшовся з громадою, окрема, В.Антоновичем. Потім виїхав за кордон, до Італії, переважно там проживав, де і одружився на італійці. Робив переклади італійською мовою твори українських та російських письменників.

² Переклад книги біблійного пророка Йова під псевдонімом Паїло Ратай 1869 р. опубліковано у "Правді" (ч.6-11) й окремим виданням.

³ Цього ж дня Куліш написав подібного листа до Каменецького (Київська старина. - 1898. - Кн.1. - С.92-93).

80

24 січня (ст.ст.) 1869 р., Відень

12 января 1869. Вена.

Досточтимый Николай Данилович!

Врученные мне Иваном Ивановичем деньги (300 р.) вместе с драгоценным Вашим письмом я принимаю в смысле возврата только потому, что так Вам угодно. Если бы я не имел в виду самого благородного их употребления, то, возвращая мне так беспримерно просроченную мною уплату Вам долга, Вы бы пристыдили меня. Но такова Ваша воля, и да будет по писанию Вашему. По какому бы побуждению и с какою бы мыслию ни передали Вы мне эти деньги, во всяком случае то и другое достойны Вашей "души прекрасной, святой исполненной мечты". Глубоко Вам благодарен и за деньги, и за Ваше трогательное, доброе письмо. Если я какою либо новинкою мог приятно занять Вас в Вашем удалении от нашего тревожного мира, то это только запоздалая уплата тех многих и разнообразных, крупных и мелких одолжений и удовольствий, которые Вы мне столько лет доставляли с неизменной любовью и благоговением. К сожалению, многое из того, что я желал бы Вам сообщить, не вместило бы письмо. Какая это прекрасная мысль осенила было Вас, когда Вы подумывали о приезде в Варшаву! Вы бы имели сверх моих литературных сообщений удовольствие видеть два лучшие экземпляра Вашего рода в различных их проявлениях, которые бы действовали на Вашу душу отрадно. Один Вас<илий> Мих<айлович> стоил бы Вашего путешествия. Но у меня была еще одна цель - вызвать Вас из той сферы, которая уже ничем не может освежить Вас. Если Вы хотите как можно дольше пользоваться бесценным даром - жизнью, то Вам бы следовало не-

медленно расстаться с Вашим уединенным хутором и устроить себе резиденцию в лучшем климате, где все приспособлено к тому, чтобы человека покойить, не так как в нашей пустыне. Жаль, что никто над Вами не имеет власти, чтобы Вы, позволив себе восхитить от Вашего скорбного ложа, почувствовали себя новорожденным на цивилизованном юге.

Путешествие наше началось не совсем удачно¹. Отправляясь в теплые страны при самой незначительной степени холода, я не взял шубы. В Кракове было необходимо мне провести суток четверо². В это время мягкая зима восприяла свою суровость, и мы с большим трудом перенеслись в Вену. Тут, на беду, в рекомендованной нам гостинице заняты были все номера; мы, с холоду, рады были куда-нибудь заехать. Подкупленный дрянным трактирищком извозчик завез нас Бог знает куда: и холодно, и бесприютно, и дорого. Кашель и насморк не позволили нам пять дней выгнать нос из своей дрянной комнаты. Наконец мы оправились настолько, что переехали в теплую и удобную гостиницу. В это время приехал к нам Иван Иванович, и вот я, поговоря с ним в сладость, пишу к Вам случайно попавшими под руку синими чернилами, в 12 часов ночи. Не хотел откладывать этого удовольствия до утра; тогда были бы настоящие чернила. Александра Мих<айловна> будет писать завтра. Вы расстроили ее своим письмом. И на меня произвело сильное впечатление Ваше собственное повествование о своей жизни, а еще больше - повествование Ивана Ивановича. Так бы хотелось уделить Вам своей душевной и телесной силы, особенно душевной, которой тело повинуется! У меня ее много, увидите, как много! И как хорош Божий мир, когда в нем делаешь что-нибудь полезное! Здесь нам земляки очень обрадовались(*); наш приезд был предметом их долгого чаяния. Что это за славный, деятельный народ! Но позвольте сию материю отложить до более удобного времени.

От всей души Вас обнимаю

Ваш П.Кулиш.

[На полях дописка] (*) До необычайной степени! Совещусь Вам сказать, что от восторга мне целовали руки. Но это факт важный...

[На полях 1-ої с.] Адрес: на мое имя, в Венецию, poste restante. Мы туда скоро выезжаем.

[На полях 1-ої с. іншим чорнилом] Віктору Николаевичу прошу передати наш поклон и сказать, что его песню "Не щебечи, соловейко"³, поют в Галичине, как народную.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29053, ориг.
Друкується вперше.

¹ Пор.: лист Куліш до ІХільчевського від 1.02.1869 р. (Київська старина. - 1898. - Кн.1. - С.93).

² По дорозі до Відня Куліш зробив зупинку у Кракові для зустрічі з Наталем Вахняніном. Н.Вахнянін - один з організаторів віденського товариства "Січ" і перший його голова - у вересні перехідав до Львова і незабаром обійняв посаду редактора "Правди", єдиного на той час українофільського часопису у Галичині. Куліш писав Вахнянінові свою програму дій, пообіцяв кошти на видання часопису та матеріали для друку, а відтак впродовж першого півріччя 1869 р. став де-факто "першим редактором". Про цю зустріч Вахнянін згадував: "Коли ж я перенів редакцію, тоді намірено орган мії розширити, і в тій цілі з'їхав ся з Кулішем у Кракові якраз на Йорданські свята. З Кулішем уложився я так, що він буде присилати матеріали до друку з України, а ми будемо все порадковувати та старатися о передплатників" (Вахнянін А. Спомини з життя. - Львів, 1908. - С.103-104).

За Вахняніном зустріч з Кулішем відбулася 18-19 січня, собто Куліш провів у Кракові не 4 дні, як він писав Білозерському, а десь з тридцять.

³ На музичку М.Глінки.

81

25 січня (ст.ст.) 1869 р. Віден

13 января 1869. Вена.

Дополнение ночного письма.

По окончании книги *Java*¹, к которой будет еще историческое предисловие, я занялся усовершенствованием *Псалтыря*, который скоро начинается печатанием². Первые 20 псалмов почти все написаны вновь или переправлены. Мои издатели видели только 50 в прежней редакции, но и то было для них елеем на раны. Уже написали предпримчивого человека, который берется издать *Pracht. Ausgabe*³, по 3 гульдена за экземпляр. При всей бедности русинов, издатели не сомневаются, что издание раскупится. У нас трудно понять, как в Австрии сильно работает идея саморазвития каждой народности. Дорогою я говорил с одним мужичком - силяещем. Этот человек, кроме убогой "халупки", не имеет никакой недви-

жимости, так что за порогом уже земля не его, но тем не менее говорит о сопротивлении сельской гмины "княжам" (кензам), которые желали бы ввести в школы язык польский, и панам, которые желали бы обучать крестьянских детей по венгерски*. "Какой народ и какой язык, такова должна быть и школа", говорил он мне на своем мораво-силезском наречии. Много стараний прилагали немцы об онемечении Силезии, но мой мужичок не понимал по немецки ни слова. Выходит, что чуждая народность ассимилировала с собой только тех, которых успели было ассимилировать с собой поляки, а корни моравские затаились в земле и теперь прорастают на страх иноплеменникам и перёвертням. Дивны дела твои, Господи: вся премудростью сотворил еси. Из творений руки Господней не погибает ни одно без предопределенных вечным законом последствий. "Не умре, но спить" - сказано в известном Вам случае. Сотворенное тогда чудо Воскресения повторяется ныне перед нашими глазами над народами, подавленными неправедною силою. Между прочим поражает мыслящего человека таяние Венгерщины от обновленного дыхания славян. Статистика показывает постепенное уменьшение венгров и увеличение поглощенных ими славян. Вверху венгры усиливают свой элемент, а внизу все венгерское славянистятся с неудержимою силою; теперь** уже трудно найти уголок Венгрии, в котором бы коренные венгерицы не говорили по славянски, так что славянин, не зная ни слова по венгерски, может пройти всю Венгрию из конца в конец, и везде его поймут! Подобные явления делаются сами собою, без пропаганды. Напротив, неестественные стремления агитаторов⁴ оказываются беспомощными. Например, на поддержание "Славянской зари" отпускалось 4000 гульденов; а знаете ли, сколько она имела на месте подписчиков? Всеми! Львовское "Слово"⁵, до поддержки его через Головацкого, имело тысячу подписчиков, а теперь имеет всего 400! и дни этой газеты уже изочтены. Чехи представляют особенно поразительный пример распространения родного элемента. У них есть деревни, выписзывающие по 700 экземпляров одной и той же газеты, а цифра подписчиков доходит в их маленькой стране иногда до 20000! Теперь они выдерживают невероятную борьбу с централизмом и дуализмом; число месяцев ареста редакторов составляет уже в сложности более 20 лет, а сумма штрафов - более 100000 гульденов. Но энергия их усиливается по мере притеснений, и они выигрывают свое федеративное дело.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29054, ориг.
Друкується вперше.

¹ Переспів книги Йова Куліш надрукував під псевдонімом Павло Ратай у ч. 6-11 "Правди" за 1869 р., і того ж року у середині квітня видав окремо. Цю подію редакція "Правди" проінонсувала: "Сими днями опустив печатню на складом редакції "Правда" передрук поеми "Йов". Автор переспіву додав ще до своєї класичної праці критичний погляд на старинний сей твір єврейської письменності, а з сим підніс Йова дуже високо. Поема "Йов" буде красою нашої літератури і, сподійся, станеться любою, поуччюючою і моралізуючою лектурою по нашим руським хатам" (Правда. - 1869. - Ч.15. - 22 квітня. - С.136).

² Першу редакцію "Псалтира" Куліш завершив у Варшаві, про це писав ЛХільчевському 29.11.1868 р.: "Учує по єврейски и перевел с лучших переводов четвертую часть всей Библии, да почти всю Псалтырь стихами (107 псалмов уже). Псалом 1-й напечатан уже в "Правде", а 50 первых выйдут от ее имени, яко первая третина книги, имеющей заглавие: "Украинский псалтырь або книга хвалы Божой", без имени автора. Нехай нашим ворогам буде тяжко!" (Киевская старина. - 1898. - Т.60. - Кн.1. - С.90-91).

"Псалтырь, або книга хвали Божої" під псевдонімом Павла Ратая вийшла у Львові 1871 р. у друкарні К.Вудайсера. Окремі псалми друкувалися у "Правді" раніше (1869. - Ч.1, 5; 1870. - Ч.2).

³ Розкішне видання (нім.).

⁴ Газети галицьких москофілів з редактором Б.Дідицьким.

⁵ Головацький Яків (1814-1888) - історик літератури, етнограф і поет, у молодості діяч "Руської трійці", згодом перейшов у табір москофілів. З 2-ї половини 1860-х рр., коли Куліш позбувся урядової служби у Варшаві і зближився з народовцями, ставлення його до Головацького було різко негативним.

82

28 січня 1869 р., Флоренція

28 января 1869. Флоренция.

Досточтимый Николай Данилович!

Отвращение мое к холоду, усиленное простудою, заставило нас двинуться далее к югу. Приезжаем в Венецию, а там богопротивный карнавал! Вследствие съезда праздных людей с дурным вкусом, питающихся такой пошлостью, как итальянские карнавалы, во всем городе не отыскано для нас квартиры, а отель между тем был осажден безобразным уличным криком. Решено ехать во Флоренцию, тем более, что морской туман не давал видеть красавицы-старухи. Вспомнил я, что жил здесь в 1861 году в hotel Suisse и

обедал в табль-д'отом в обществе двух-трех человек. Рассчитывая на тихое помещение, мы остановились в этом отеле; но он как раз выходит на проклятое карнавальное согро¹! Целую неделю еще флорентийцы будут бессмысленно волноваться. Обидно видеть и слышать, как это дисгармонически! Рассейские балаганные забавы - родные чада здешних карнавалов. Удивляешься, какие толпы дураков на свете! Никто и ничто на них не действует. Пока не очистятся улицы от праздных скопищ, я не могу спокойно видеть города. Сижу и жду начала моей флорентийской жизни. Уже так тепло, что можно носить сверх сюртука только самое легкое пальто. Воздух дышит здоровьем. Я вдруг поправился. Когда б только не гнилый карнавал!²

Иван Иванович последовал за нами. Он очень прилежно занят своими изучениями. Для меня большая находка такой спутник, с которым в свободное время можно поговорить о жизни, противоположной дурацкой карнавальной. Итак мы дома и замужем! Со временем сообщу Вам о художественном мире. Теперь карнавал меня размучил и сделал ни к чему не способным.

Александра Михайловна свидетельствует Вам свое почтение.

Ваш П.Кулиш.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29055, ориг.
Друкується вперше.

¹ Процесія (італ.).

² Про не також див. лист П.Куліша до ЛХільчевського від 1.02. (ст.ст.) 1869 р. (Киевская старина. - 1898. - Кн.1. - С.93-94).

83

23 березня 1869 р., Венеція

23 марта 1869. Венеция.

Досточтимый Николай Данилович!

Второго Вашего письма, на которое Вы подали нам надежду, мы еще не получили; сами же, по обыкновению, пишем к Вам часто во исполнение Саллюстииевой заповеди: *vitam silentio non transeant*¹... Впрочем, жизнь наша достигла желательного однообразия. Работа, прогулки и вечерний чай в полном собрании нашего маленького кружка, - больше піс а піс! Но и того совершенно с нас довольно. Этак можно прожить 999 лет, яко день един. Почтальо-

ны знают к нам дорогу как нельзя лучше, получая изредка и по франко. Газеты и журналы здесь немножко пфейфернее² российских, в письмах, пишущихся за границею, также больше пфейферу, нежели в тех, которые переходят через всеослабляющую черту между Россиею и Европою. Говорится в них о том, что есть на свете, не опасаясь последствий за имение глаз и ушей, а равно и за пребывание здравого смысла в голове. Все это действует на здоровье благотворительно даже в холодную погоду, когда после божественно прекрасного дня, стучится в окна дождь и град. Весенний сезон нынешнего года изумителен. Может быть, Вы читали, что в Пиренеях медведи спустились с гор в засыпанные снегом долины, истребляя скот, и пожрали даже одного ребенка (какое противное слово! Всегда меня поражали слова: ребенок, ребята, но здесь они просто терзают ухо!).

Корректуры "Святого Письма", в виде приложения к "Правде", напечатано уже десять листов³. Посылаю Вам для Вашей уединенной любознательности 1-й лист "Святого Письма" и 10 N "Правды".

Недавно я получил от Сербского ученого Друштва из Белграда, на аршинном листе бумаги, изукрашенный всякими штучками печатный диплом такого содержания: "За владе Светлога Киезь Српског Милана М. Обреновића IV, на свое скрупу б-ог фебруара 1869, Српско Учено Друштво избра Господина Пант. Кулиша за својега дописнога члана, и дае му на то ову диплому. У Београду марта 1869. Секретар Српског Ученог Друштва Стоян Новаковић. Председник Српског Ученог Друштва Ј.Шафарић". (Племянник известного у нас Шафарића). На печати: "Српско Учено Друштво 1864"⁴.

Читал я наконец наделавшую в Европе шуму брошюру одного из секретарей центральной комиссии Парижского Географического общества Казимира Деламара, под заглавием: *Un peuple européen de quinze millions oublié devant l'histoir. Petition au sénat de l'empire demandant une réforme dans l'enseignemens de l'histoir*⁵. Читал также и письмо русинов к автору, в одной из немецких газет. Вот из него несколько извлечений, в переводе (может быть, по немецки Вам было бы трудно читать, а если желаете, то пришлю самую газету)⁶.

"...характеристика взаимных отношений русинов и поляков основана у Вас на трудах историков или недостаточно знакомых с источниками, или относящихся к истории, как к орудию, а не свечу политики. На стр. 17 Вы говорите, что русины, обитающие в

Червоной Руси, и русины, вошедшие в состав Великого княжества Литовского, соединились с Польшей добровольно, - и во всей брошюре не упоминаете о той кровавой, многовековой борьбе, которая происходила между Русью и Польшею... Разверните на 83 стр. летопись Кадлубка⁷ последнего краковского издания. Там уже говорится о "ненависти русинов к полякам, об их бешеном ожесточении и закоснелой жажде пролить польскую кровь..." Взаимная вражда была самою выразительной чертою в истории русинов и поляков от начала их истории по настоящее время. - О добровольном присоединении Червоной Руси к Польше не может быть и речи. Ссылаемся на лучшего из польских историков - Шайноху⁸. Это присоединение сопровождалось военными походами, изменениями русинских аристократов и бегством патриотов из отечества. Что касается до изгнания татар из Червоной Руси, то это сделано вовсе не поляками, как сказано в Вашей брошюре, а самими русинами, в чем, между прочим, можно удостовериться из монографий современного нам польского писателя графа Стадницкого⁹. Соединение Великого княжества Литовско-Русского с Польшей также не было добровольным. Избрание на польский престол Ягайла было со стороны поляков только старанием о присоединении к Польше литовско-русской территории, но оно не увенчалось успехом. Литвовруssы имели отдельное правительство, называли поляков в государ-

(Никак не думал, что надобно еще брать лист бумаги!)

ственных актах народом чужим, не позволяли им приобретать в своем государстве недвижимой собственности и не допускать к занятию каких бы то ни было должностей. Так стояли дела до времен Сигизмунда Августа. Этим королем, в его болезненной старости, польские магнаты управляли, как ребенком, и они-то устроили так называемую Люблинскую унию в 1569 году. Против этой политической унии представители русских областей протестовали на том же Люблинском сейме. В ответ на их протесты, поляки грозили им смертью. После этого одни из русских депутатов бежали из Люблина, чтобы не подписать договорного акта, а других поляки принудили к подписи угрозами. Упорные были лишены занимаемых ими должностей. Вспыхнувшие в разных местах литовской Руси восстания подавлены вооруженною силою. В диарице Люблинского сейма* 1569 года, изданном графом Дзялниским, нет ни протестов, ни угроз, ни бегства депутатов, ни отнимания должностей, ни народных восстаний; но полный экземпляр этого важного свидетельства сохранился в С.Петербургской Публичной би-

блиотеке; выписки из него уже напечатаны, а полный дневник приготовлен к печати¹⁰. - Из всего этого (не говоря о многом другом) Вы, М.Г., изволите удостовериться, что поляки были первыми врагами и угнетателями Руси, и что москали только идут по их следам. Совершая над русским народом неправду за неправдою, польское правительство довело поднепровское население до отчаянной революции, которая началась через 24 года после прославляемой польскими публицистами Люблинской унии, тянулась с слишком долгим перерывом, поглотила с обеих сторон сотни тысяч народа и окончилась переходом присоединенных добрым согласием земель из-под короны Польской под корону Московскую.

Почему в Вашей петиции к французскому сенату об этой революции и об ее важных последствиях не упомянуто ни слова? Не потому ли, что польская публицистика, всеми зависящими от нее мерами, старается отвлечь от нее внимание Европы? В этом случае она бездействует совершенно одинаково с интеллигентией московскою. Народное восстание от конца до конца добровольно присоединившейся к Польше русской земли называет она хлопскими бунтами, а козаков, по инициативе которых велась полузвоковая война, не признает ни русинами, ни славянами. На стр. 20 Вашей почтенной петиции напечатаны слова, которые много раз встречали мы в польской публицистике, именно: что козаков не должно смешивать с русинами, что они составляют фракцию черкесов, таких же туреццев, как и москали, от которых они заимствовали и славянский язык, и христианскую веру. Если бы Вам было угодно прочитать в украинско**-русинском журнале "Правда" монографию о первом периоде украинского козачества¹¹, основанную на прилежном изучении польских источников, - Вы бы удостоверились, что козаки были, во-первых, мещане русских городов, во-вторых, дворяне русских областей и, наконец, крестьяне этих самих дворян. Позвольте также довести до Вашего сведения, что мы обладаем обширным собранием так называемых дум (рапсодий) и песен народных, предметом которых были козаки, их войны, их лагерный и семейный быт(*); что эти песни до сих пор живут в устах нашего народа; что в понятиях этого народа козак есть идеал рыцарского духа и самоотвержения, и что даже дети русинские, желая кого-нибудь похвалить за молодечество, называют козаком, а все девические любовные песни (романсы) состоят из разговоров козака и девушки. - Игнорируя все это, польская публицистика указывает Европе на тех козаков, которых правительство организовало на солдатский манер по окраинам государства, и умысли-

но смешивает с теми, к которым, во время войны за политическую и личную свободу, писали: немецкий император Рудольф II, шведский король Густаф Адольф, английский протектор Кромвель, и которые, в своих притязаниях, указывали полякам на освобождение Нидерландов, как на образец своих стремлений. Эти красноречивые свидетельства напечатаны в польских исторических источниках; но поляки, оставляя их лежать в пыли забвения, твердят Европе о своем единении с русинами, и смело утверждают, будто бы русины вместе с ними восставали против Москвы даже в 1860 и 1863 годах; как об этом напечатано и в Вашей петиции. Напротив, антагонизм русинов был одною из главных причин подавления польских восстаний, - и знаете ли почему? Потому что поляки ничем не ослабили вражды к себе, которая была застарелою в русинском сердце уже во времена Кадлубка, а вместо того везде, где ни проявляли себя, как силу на русинской почве, еще подновили ее новыми неправдами, как это доказывает и их очевидные старания о составе и направлении Вашей петиции. - Представляя все вышеизложенное на суд европейской прессы, мы покорнейше просим Вас, М.Г., обратить Ваше просвещенное внимание на ученолитературные труды современных наших писателей, Костомарова и Кулиша, объяснивших польско-русинский вопрос на точном основании не одних русинских и московских, но также польских и других европейских исторических документов. Пропагандировав*** эти документы по их указаниям, Вы получите возможность произвести свой суд об этом важном в современной политике вопросе независимо от авторитетов польской публицистики".

Наша усердные поклоны Елене Николаевне.
Ваш П.Кулиш.

[На полях примітка П.Кулиша] (*) Сколько раз твердил я нашим зажиточным людям о необходимости издать на французском языке *texte en regard* наши думы и исторические песни, для Европы! Но им жаль денег только на такие предприятия! А между тем они желают, чтоб Москва нас уважала. Москва станет нас уважать только тогда (никак не прежде), когда мы достигнем уважения Европы. Вот задача, достойная гуманного патриотизма!

*Закреслено: Люблинской унии.

**Закреслено: галицко.

***Закреслено: проверив.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29056, ориг.
Друкуються вперше.

¹ Життя мовчаним не переходять (лат). Салюстій Гай Крісп (86-35 р. д.н.е) - римський історик.

² Від нім. pfeifer - синєт.

³ У 1869 р. додатком до ч.1-22 "Правди" Куліш видрукував Мойсеєве п'ятикнижжя. У ч.12 часопису вміщено замітку без підпису (зміст, стиль і правопис дають підстави вважати її автором Куліша) п.н. "До читачів Святого Письма", у якій мотивовано видання додатку (подаемо без правописних змін): "Розпочинаючи печатання перекладу Святого Письма, объявили ми, що се тільки корректура, и що остання редакція перекладу станеця вже тоді, як зберемо поправки від усіх, хто, анаючи добре Русько-Українську мову, скоче допомогти нам у цій великій праці. Нехай нам люди письменні дарують де-які печатницькі помилки, пороблені в Святому Письмі. Все буде добре виправлено разом з останнім єго редакцією. Що до самой мови перекладу и її граматичних форм, то перекладувателі знаючи ставили то один, то другий синонім, то одну, то другу форму, сподіваючись довідатись у своїх попраприців, которую пробу їх вони більш уподобають. Хто б свої поправки скотів зробити на пре-нумерованому примірникові Святого Письма, и також перепрошаний примірник переслав би в редакцію Правди, тому Редакція вишиле примірник чистий, а перевірений ховатиме аж поти, поки наступить час печатання святого Письма найправнішим типом".

⁴ Про це також звістка у "Правді": "Одержанали ми безпосередню вість, що "Српско учену дружство" на засіданні 6-го с.м. [лютого] іменувало наших родичів М.Л.Костомарова і П.Куліша своїми кореспондуючими членами. Такою самою честю зістили наділені великими: А.М.Пипін, Вікт. Ів. Григорович, Т.Буслав і М.О.Мікетін, а з поляків Ант. Малецький, Жигм. Мілковський і Іван Манейко" (Правда. - 1869. - Ч.7).

⁵ Делямар Калимір (1796-1870) - французький політик, сенатор, редактор часопису "La Partie", у 1869 р. вініс до французького сенату петицію про українців, яку згодом опублікували окремою брошурую п.н. "П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий історією". Брошура відразу була перекладена німецькою мовою й викликала жзву полеміку в Австро-Угорщині та Росії (її огляд див. у статті: Польські толки о минімум туранстве Москви // Києвлянин. - 1869. - Ч.25). Річ в тім, що Делямар в основу петиції поклав теорію Духінського, відомого діяча польської політичної еміграції в Парижі. Згідно з цією теорією, яку Духінський викладав у своїх лекціях (1860 р. опублікована окремо п.н. "Zasady dziejów Polski i innych krajów słowiańskich"), колись слов'янини був простір між Віслою та Дніпром; розділений у процесі історичного розвитку, пін знову з'єднався після Люблинської унії 1569 р. Росіян Духінський вважав не слов'янського походження, а угро-

фінського. Ця теорія отримала друге життя у петиції Делямаря у зв'язку з приготуванням поляків до помпезних святкувань 300-ліття Люблинської унії. У такому контексті петиція хоча і проголосувала перед Європою окремішість українського народу, все-таки ставила його у залежність від Польщі та відповідно була негативно сприйнята галицькими народовідчленами.

⁶ У якій німецькій газеті лист надруковано (і чи його було надруковано взагалі), нам невідомо. Проте на підставі листів Н.Вахніянина до П.Куліша можна зробити певні висновки про авторство листа й обставини його написання. З призиду петиції Делямаря і реакції на неї австрійської преси 17 лютого Вахніяний писав Кулішеві: "Німецькі газети (Freie Presse) наростили великого крику про нас. Якісь Delamare одівався за нас до французького сенату, що ми не одно з московським народом, що ми забутий 15-мільйонний народ. Преса німецька і покрикнула, що коли так, то чому не одівався галицькі русини і не заявляють себе перед світом <...> Гріхом було би, наколи б ми тепер не виступили сміло перед світом та не сказали, що нас болить" (Вахніяний А. Листи до Пантелеймона Куліша. - Львів, 1908. - С.52, 54). Мабуть, що не читавши брошуру Делямаря, Вахніяний свої міркування пов'язував з ідеєю, яку намагався у той час реалізувати Куліш: створення німецькомовної газети, що висвітлювала б перед Європою українські проблеми. "З сего виходить, - продавував він, - і потреба чим скоріше взятись за видавання газети німецької у Відні". Куліш, ознайомившись з брошурою, побачив її політичний та ідеологічний підтекст і відразу застеріг Вахніянина ніяк не дійти без його відома, очевидно, вже маючи собі щось на меті. У наступному листі від 1 березня (ст.ст.) Вахніяний запевняв Куліша: "Проти Делямарого не будемо нічого робити без Вас" (Там само. - С.70). Далі з хронологічної черги вісток про Делямарову брошуру маємо даний лист Куліша до Білозерського, у якому Куліш подає текст уже готової і начебто надрукованої відповіді на брошуру за підписом "Русини". І нарешті, дуже важливий лист Вахніянина від 1 травня (ст.ст.), у якому обговорюється якож можливість опублікувати якусь Кулішеву критику Делямарової брошури: "Коли Добродію згодиться, то тепер і добре було б помістити критику Вашу на Delamare-ву брошуру, хоч не в формі одвертого листу (я відпрошуваю і відпрошуваєсь цього, бо мені годі під теперішній час явно проти їх виступати). С Правди перейде така критика і в другі німецькі газети, а тоді буде значило, що ми усі, наш орган так думає, а не 10-20 чоловік. Я нетерпеливо віжкідатиму на сю точку одійти, бо лишикам треба уперед дати твердий орієнтований вислідок" (Там само. - С.90-91). Як видно, Куліш, написавши критику у формі відкритого листа, радився з Вахніянином, як його опублікувати, щоб не афішувати своє ім'я. Прикметніс пісевонімом у такому випадку не годилось, а Вахніяний відмовлявся підписатися під ним, маючи на те свої причини. Отже, Куліш деякий час розмірковував, через що Вахніяний був амушений 19 травня

(н.ст.) листовно нагадати Йому: "Що зробити з листом до Dellamar-ого (розділка Вахнянина. - О.Ф.). Я сей справи ніяк покидати не хочу, в іншому прошу надати її іншу форму так, щоб я не виступав так дуже явно" (Там само. - С.97). Нарешті, Куліш запропонував надрукувати у "Правді" відкритий лист-відповідь за підписом "Русин", який ні до чого б не зобов'язував, але сприймався б як волевияв громади (для порівняння: кілька років тому Куліш підписався "Русин" під своєю статтею "Ответ "Бояну". - Стебельському на письмо до Куліша"). 27 травня (н.ст.) Вахнянин відповів Кулішеві: "З листом Dellamar-ого зробимо по Вашій волі - буде, сподійсь, у 19-му числу". Справді, у 19-му числі (22 травня) "Правда" повиніться "Лист Русинів до автора брошури: Un peuple européen de quinze millions oublié devant l'histoir". Під листом поставлена дата: "У Львові дня 15 мая 1869 р." Лист, надрукований у "Правді", від початку до кінця є перекладом на українську мову галицьких русинів критичної статті-відповіді, которую Куліш напів у листі до Білозерського (від 23 березня), і яку притисав т.з. Русинам. Таким чином, зовнішні факти не залишають сумніву, що ця стаття написана Кулішем. Також можна ствердити, що публікація статті у "Правді" не є передруком з якоїсь німецької газети, як про це писше Куліш у своєму листі. Швидше всього він, пишучи листа, забігав наперед, видавав свої наміри за факт, який мав би здійснитися, і, обіцяючи німецьку газету зі статтею, вірив, що стаття ось-ось мусить бути надрукована.

Якщо звернутися до тексту самої статті, то легко віднайти у ній як Кулішеву руку публіцисти, так і його аргументи та ерудицію. Ніхто з сучасних українських істориків, окрім Куліша (і хіба Костомарова), не був так одночасно добре обізнаний із сучасною польською та російською історіографією. Кулішевий покликан - опиратись не на поверхні знання історії, а на ґрунтовні, викріні на основі першоджерел, не маніпулювати історією в політичних комбінаціях, а ставитись до неї як до світла - це провідні думки, які він завжди виголосував (хоч сам, може, не заходи дотримувався). Згодом, 1882 р., у полемічно-історичній брошурі "Vergewaltigung der Basillianer in Galizien durch Jesuiten" він знову повторить їх (ЦНБ. - Ф.1. - Од.зб.28450. - Арк.3). Кулішеві властиве було, пояснюючись на власну монографію "Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами", надруковану у "Правді" (1868), позитивно підкреслити: "основанную на прилежном изучении польских источников". У його ж дусі було аргументувати свої думки, спираючись на пісенні пам'ятки українського народу. Характеристика українсько-польських відносин - типово Кулішева після завершення його варшавської служби (у статті українсько-польське питання рекомендується вивчати за творами Куліша). І, нарешті, апологія козакам у цьому листі йшла в ключі Кулішевих писань того періоду (див., напр., містерію "Продова морока" - "один з найбільш яскравих і талановитих

<...> виявів традиціоналістичного козакофільства" (Грушевський М. Перша редакція "Продової мороки" Куліша // Україна. - 1927. - Кн.1/2. - С.95).

⁷ Кадлубек Вінцентій (бл.1150-1223) - польський хроніст і епископ, автор "Хроніки поляків", цінного джерела з польської історії XII ст.

⁸ Шайноха Кароль (1818-1868) - історик і поет, автор ряду історичних праць, найзамінішою з яких є "Ядвига і Ягайлло" (У 4 т. - Львів, 1861).

⁹ Стадницький Олександр, граф (1806-1861) - польський історик і публіцист, що має заповіт на видання важливих документів з історії галицьких земель, що зберігалися у львівському архіві.

¹⁰ Одну редакцію діаріуша Люблинського сейму видав Адам Дзялинський (1796-1861; збирач і видавець історичних джерел) у кн.: "Zeszyty Korytne do dziejów unii Korony Polskiej i W.Księstwa Litewskiego" (Познань, 1856. - Т.3). Другу - Коялович п.н.: "Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого Княжества Литовского с королевством Польским" (Спб., 1869). Обидві редакції щоденника взаємно себе доповнюють.

¹¹ Стаття Куліша "Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами" надрукована в "Правді" 1868 р. (ч.1-17, 25-35).

84

4 квітня 1869 р., Венеція

Венеція. 1869, априля 4.

Вы жалуетесь иногда, досточтимый Николай Данилович, на оскудение не только физических, но и духовных Ваших сил, а маленькие Ваши письма показывают необыкновенную свежесть впечатлений. Сделанная Вами характеристика киевского правописания (выдливое) бессмертна. Отныне оно пойдет называться выдливым до конца своего, впрочем, кратковременного существования. Молодым людям следовало бы у Вас учиться, как в немногих словах дать ясное понятие о том, что кругом делается. Очень, очень обязаны Вам за немногие строки, по своей лаконической содержательности достойные табличек древнего римского сенатора!

Из Российской литературы, которую Вы показывали нам в виде товара на лицо, нельзя ожидать добра по самому настроению общества российского; российское общество не скоро станет на ноги после понижения всех учебных заведений в России сообразно гос-

подствующему ныне в правительственныех сферах иезуитству. Лучшие умы являются ныне в России рога обрѣтены науки и литературы. Это - инстинктивное определение ее упадка. Так бывает со всеми корпорациями, оказывавшимися несоответственными своей задачи.

А читали ли Вы "Историю Нидерландской революции", Моттлей¹? Хотя заглавие, разумеется с умыслом, переведено и не верно (следовало бы назвать эту книгу: История образования Нидерландской республики), но перевод очень хороши. Это - неоконченный труд памятного конечно и Вам Евгения Пушкина. Вышло только два тома (есть у М.А.Имшенецкого²), но и их стоит прочесть. Глубокое творение, возвышающее историю до формы Вальтер-Скоттовского романа (отнюдь не понижающее, как следовало бы сказать по старому понятию о достоинстве исторической формы). Из него мы знаем, что делал Филипп II в сокровеннейших уголках своего кабинета, каков был в действительности Карл V, как был ничтожен прославляемый всеми образец рыцарства Эгмонт, какой пустой хват скрывался под воззвеличенным образом Дон Хуана Австрийского, как жили люди XVI века в своих домах, как они веселились и геройствовали, как утаенно страдали и не падали духом. Пускай бы Вам кто-нибудь читал эту книгу. Вы бы сумели оценить автора.

Что Вам сказать о себе? Я работаю беспрестанно, беспрестанно, беспрестанно, да заставляю и многих других работать, что, может быть, значит гораздо более. В свое время узнают, как много может сделать человек с самыми ограниченными средствами. Но не в том дело, что узнают, а в том, что Врата Адова окажутся совершенно бессильными...

Елене Николаевне от меня и от Александры Михайловны усердные поклоны. Сия последняя и Вам свидетельствует свое почтение.

Ваш П.Кулиш.

[На полях] Молодые люди³ ездили во Флоренцию и вернулись невредимы. Предоставляю им самим повествовать о своем путешествии.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29057, ориг.
Друкується вперше.

¹ Моттлей Джон-Лотрон (1814-1877) - американський історик. Переклад на російську мову "Історії нідерландської революції", головної його праці, опублікований у Петербурзі 1865 р.

² Імшенецький Михаїл Андрійович (1839-1874) - виховання отримав у кадетському корпусі, бородянський повітовий маршалок (1866-1869); людина небагата, проте відома своєю привітністю і бажанням прийти на допомогу біжньому. Після смерті Імшенецького Куліш вшанував його некрологом (Санкт-Петербургські ведомості. - 1874. - №2; Передрук: Народна школа. - 1874. - №4. - С.50-52).

³ Іван та Карло Білозерські з дружиною.

14 квітня 1869 р. Венеція

Сообщаю Вам только адрес, а когда пришлете деньги, тогда напишу о себе: теперь очень занят и озабочен. Деньги мне крайне нужны. Очень обяжите¹!

Italia - Venezia
Signor Panteleone Culisc
Hôtel Laguna
Александра Михайловна усердно Вам кланяется.

1869, апр. 14
Венеция.

П.Кулиш.

[Дописано олівцем] Потом пере<еду> в Прагу к маю.
Здесь (т.е. в Венеции*) я остаюсь еще на несколько месяцев, но не откладывайте, ради Бога!

[Дописано синім олівцем іншою рукою] Получ. поздно веч. 19-го апр.

*Закреслено: в Праге.

ЦНВ. - Ф.І. - Од.зб.29058, ориг. Листа писано поспіхом нерівним почерком.
Друкується вперше.

¹ 14 квітня Куліш також написав листа, але цілком протилежного за змістом, IХільчевському: "Спасибо тебе, друже Іване, за готовності виручити меня, но деньги у меня уже есть. Получил я наконец Высочайшую награду за Сборник ад-

нистративных постановлений, хоть и обманули меня, давши только 2000 вместо 4500 р." (Киевская старина. - 1898. - Кн.1. - С.94).

86

20 квітня 1869 р., Венеція

Досточтимий Николай Данилович!

Вся елика мог бы я возвестить Вам писанием, возвестит сия восходящая от далекого моря. Житие мое исполнено трудов и печалей многих, но создавший на едине сердце мое разумывает на вся дела моя. Совершувшая внушенная от него, ничтоже сумняся. Вы же, честнейший отче, не забывайте обо мне в уединенных размышлениях Ваших, - да будет мне благое воспоминание Ваше рою освежительною и ароматом живительным.

Неизменно преданным и умеючий ценить постоянство Ваше в благоговении ко мне

П.Кулиш.

1869, апреля 20
Венеция.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29059, ориг.
Друктусь вперше.

87

5 травня 1869 р., Дрезден

Дрезден. 5/17 мая, 1869.

Досточтимый Николай Данилович!

Со времени нашего выезда из Венеции я не имел досуга уведомить Вас о себе. Александра Михайловна из Вены повернула на Варшаву, а я - на Прагу. Из Варшавы пишет ко мне, что знакомая ей дама едет в своем экипаже в Киев и предлагает ей сопутничество. Это дает ей возможность скорее увидеться с Надеждой Михайловной, но зато отдалает дорогое для нее свидание с Вами. Я в Праге жил неделю и вот только что приехал в Дрезден. После дороги у меня дрожит рука, в которой я нес портфель от станции до гостиницы. Здесь я пробуду всего две сутки для свидания с одним

земляком¹. В Праге приняли меня весьма радушно. Чехи так услужливы, что поставляют иногда в затруднение. Например, я выезжаю в Дрезден в 8 часов утра, и уже меня провожают на железную дорогу, чтоб облегчить мне весьма обыкновенные хлопоты. Чешский музей заключает в себе источники по истории России и Польши весьма полные. Против обыкновения, мне предлагают брать сколько угодно книг не только на городскую квартиру, но даже и на дачу, если бы я решился жить за городом. Квартиры ищут мне гуртом; но как мои требования хуторские, то еще не найдена, а надеются найти к моему возвращению из Дрездена. Окресности Праги так хороши, как ни в одном из известных мне городов. Ходишь то садами, то аллеями, то богатейшими полями^(*), и постоянно имеешь перед глазами превосходную перспективу. Я намерен оставаться в Праге до осени. Теперь, между прочим, я занят объяснением "Песни песен", которой перевод совсем переделан мною. Из моей книги Вы увидите, какой долгой, вековой возни стоила таким людям, как Гердер, уразумение плана этой поэмы и ее характера. Сперва ее считали мистическою, потом эротическою, наконец - просто высоконравственнюю, протестом против Соломоновского двора и противопоставлением ему жизни простой и любви сердечной. Для читателей нашей Библии необходимо иметь особое издание "Песни песен" с комментариями, чтобы не впадать вместо отжившего мистицизма, в соблазн на счет этого драгоценного произведения древней Еврейской словесности. Замечательны слова Нибура², которые он сказал молодому пастору, сожалевшему, что в библейский канон приходится включать любовные песни: "Что касается до меня, то я бы считал Библию неполною, если бы из нее исключить выражение самих глубоких и сильных чувств в человечестве".

Итак мне за границей живется хорошо. Пока не выполнено моей программы, до тех пор никакие гадости мелких душ человеческих не уклонят меня от благой цели. У меня для подобных явлений есть только глаза и наблюдательность, но душа моя отдана иным чувствам и, кроме молчаливого презрения, не выражает никому ничего. Мир наполнен хамелеонами, и не наше дело разоблачать их: от своих беззаконий погибнут.

Саксонская Швейцария никуда не годится против настоящей: это хорошенькая немка-мещаночка, а то - поэтическая красавица. Итак, я опять увижу Дрезденскую галерею и божественную Мадонну³, к которой больше, нежели к которой либо относится стих

188

189

Пушкина: "Одной картины я желал быть вечно зрителем"⁴ Да просят ему музы за плохой склад!

Если бы Вам пришла охота писать ко мне, то благоволите адресовать на мое имя: Oesterreich - Prag, poste restante.

Будьте здоровы и крепитесь духом, которым вы по словам Валаамовского Вашего осла*, "сопряжены вечности". (См. Ступницкий⁵ архив).

Неизменно преданный Вам

П.Кулиш.

[На полях] Был большой концерт в Праге вчера. Перечитывая в театре программу, в которой малорусской песнею поставлена "Во поле береза стояла", я так от души хотела, что чехи были сильно пристыжены своим невежеством и обещали впредь спрашивать моего совета. Все-таки оркестр превосходно исполнил мотив песни: "Ой ишли наши славні запорожцы", предшествовавшей живой картине "Соединение всех славян". Был у Палацкого⁶, он издал материалы для истории Гуситских войн, которые заставляют его совсем переладить эту часть его великого труда⁷.

[Примітка Кулиша] (*) Жита уже в колосьях; высота и густота необыкновенная.

*Закреклено: Валаамовской Вашей ослицы.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29060, ориг.

Частково опубліковано: Шенрок В. П.А.Кулиш // Києвська старина. - 1901. - Кн.7/8. - С. 81, 82.

Повністю друкується впереді.

¹ У Дрездені Кулиш зустрічався з М.Лисенком, про що докладно писав у листі до дружини від 7/19 травня 1869 р.: "Лисенко приехал в Дрезден с своюю жененою, которая говорит по нашему. Он - хороший человек и она, как кажется. Времени было мало, чтобы обо всем поговорить. С его жененою приехала какая-то русская немка, что давало нам возможность беседовать наедине. Он напишет хоры для оперы, а сверх того Песнь Песен, которая его поразила, хочет обратить в музыкальную пьесу по образцу какого-то немецкого произведения. Лисенко, покамест знает мало из этнографии и истории, но сильно любит предмет и со временем станет в уровень с требованиями века. Это необходимо для его музыкального развития, и уж, конечно, я об этом позабочусь, узнавши его лично. Слабого здоровья человек: это худо. Я наставил его, как себя вести, чтобы сохранить себя надолго. В этом отношении ты не признаешь меня образцом, но думаю, что ты ошибаешься из излишней заботливости обо

мене. Я сохранил себя лучше всех сверстников, несмотря на горькие опыты моей жизни" (ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28822).

² Нібур Бартольд Ґеорг (1776-1831) - німецький історик античності, автор "Римської історії", засновник критичного методу у вивченні історії.

³ Свої відвідини Дрезденської галереї і враження від картини Рафaelя "Сікстинська мадонна" Кулиш описав у листі до дружини від 7/19.05.1869 р.: "Дрезденської галереї я почти совсем не видел. <...> Только на знаменитую Мадонну посмотрел внимательно. Такие лица есть на Украине. Этот тип очень распространен между сельскими маленькими девчатаами. Удивительное выражение лица. Ни одна гравюра его не передает, и живописные копии также слабы. По крайней мере я ни одною не был доволен. Вместе полудетское спокойствие и грусть о много испытанном, какая бывает только у человека, который много видел всякого зла на земле. Или это мне так кажется? <...> В лице Мадонны нет уверенности, что мир пойдет за ней следом, она как будто оставила мир в уверенности, что для него ничего не сделала. В самом деле, кто сделал что-нибудь для мира вообще? Можно сделать что-нибудь для немногих, но не для мира. А кругом Мадонны вечно толпы: каждут увидеть что-то, а многие ли видят? Грустно смотреть на эту толпу: ни на одном лице не видно отражения Мадонны".

⁴ Рядки сонета Пушкіна "Мадонна" ("Не множеством картин старинных мастеров...").

⁵ Себо Ступника - хутора М.Д.Біловерського.

⁶ Палацький Францішек (1798-1876) - відомий чеський історик, організатор Чеської матиці, ініціатор реформування Чеського національного музею, що став важливим культурним осередком у житті країни.

⁷ Про це також надруковано у "Правді": "Палацкого "Díjin českých" часть II, відділ II (díje hussitské) - друге, цілком перепрацоване видання є в другі (у Празі) і видіде небавик на світ, - в пам'ять 500-літніх родин Гусових" (1869. - Ч.30. - 15 серп.).

ДОДАТКИ

1

Ганна Барвінок - М.Д.Білозерському

24 липня 1850. Ступник

В Ступнике,
24 липня 1850.

Почтеннейший, добрейший наш брат и папа!

Чтобы выразить Вам свою благодарность за все одолжения, которые Вы для меня сделали, право, нет, мне кажется, и слов таких, чтобы выразить чувство моей благодарности. Иван чрезвычайно усердно мне служил во всю дорогу; я им очень довольна. Он Вам все похождения мои передает словесно. Если бы я вздумала сама предавать на бумаге, то надо для этого посвятить дня три, а времени у меня и так мало. Иван Ваш не успел видеть завода, потому что нашел себе попутчика так рано, что мы ничего и сделать не смогли; и еще вдобавок дал задаток слишком рано, так что мы должны в этот час написать ко многим письма. Узнавши от Ивана все подробности о моем путешествии, надеюсь, что Вы не будете на меня претендовать, что я его так долго не присыпала. Я ездила в корпус к Володе, застала его здоровым, веселым. Крестница Ваша¹ весела была дорогую и теперь также. Она меня немного насмешила. Расставшись с Вами, она скоро уснула и, проснувшись под Батурином, спрашивала меня: "А что, еще мама и бабушка на дороге?" - и просит меня взглянуть.

Теперь скажу Вам, как я нашла своего друга. В четверг в 12 часов ночи насилиу мы добрались в драгоценнейшую свою Тулу. Не доезжая додому с полверсты, я с Машей пошли пешком вперед, а лошади ехали тихонько; проходя мимо дому, я внизу постучала в окно, не услышит ли кто из слуг; но вдруг на мезонине оконко хлопнуло, и раздался голос тот, которого я так давно желала слышать: "Саша, это ты?" Вы можете понять, что я испытала в эту минуту! Как я желала иметь крылья, чтобы подняться и взглянуть

одной секундой раньше на того, кого я так люблю, так уважаю. Через несколько минут калитка отворилась и мы очутились в своей комнате, которая так мило украшена цветами на окнах и комоде, с таким вкусом они были расставлены.

Добрейший папа. Вы устали, читая такое длинное письмо. Вы давно уже подобные письма читали, - простите же недостойную Вашу дочку.

А.К.

Целуем Вапи ручки, милый папа за конфеты.

Ваша Маша.

Р.С. Потрудитесь передать Елене Ник²олаевне и другим, т.е. бабушке², почтение и благодарность за ситницы.

Мне некогда было написать Вам несколько строк. Иван слишком поторопился нанять себе извозчика. Благодарю за Ваше попечение о моей Саше.

П.К.

ЦНВ. - Ф.1. - Од.зб.34140. - Арк.145, копія.
Друкується вперше.

¹ Марія Боголюбцева, племінниця Олександри Куліш. Див. прим. 4 до листа 24.

² Зобла Надія Миколаївна (уроджена Риба) - тітка Мотрони Білозерської, матір Олени Миколаївни, дружини М.Д.Білозерського.

2

Ганна Барвінок - М.Д.Білозерському

Після 24 липня-серпень 1850 р. Тула

Почтеннейший, многоуважаемый папа Николай Данилович.

Мы, право, должны начинать и оканчивать наши письма к Вам одной только благодарностью за Ваше усердие к нам. Но как я Вам благодарна, что я уже в Туле! Вы вообразить себе не можете, как я счастлива, что я здесь! Обо мне все в Борзне говорят, что я переменилась, что я сделалась раздражительна и так далее, и это все из того заключили, что я как назначила выехать в воскресенье, так и

выехала, и очень жалею, что и это дошло до моего слуха: еще бы подальше нам следовало жить. Я, право, не понимаю любви некоторых своих родных; они меня любят, но только как-то колко любят, если можно так выразиться; это так грустно, их участие не облегчает души, а терзает.

Скоро ли Вы повезете Карпика в Харьков? Скоро ли будетозвращаться Кочубей?

Скажу Вам о своих занятиях: встаем в семь часов, в девять Маша пишет, потом читает по-русски, после обеда - танцы и французский язык, спряжение и т.д., потом отправляемся вниз и гуляем с детьми Гусева, о которых я успела немного рассказать Елене Николаевне, и, как мне показалось, что они ей понравились. По вечерам Нарцисс Мих^{<айлович>} Гумбольдт нам превосходно играет.

До свиданья.

Потрудитесь передать мое почтение бабушке и Елене Николаевне. Я теперь с П.А. читаем "Одиссея" вторую часть¹. Что пишут к Вам братья? Я к ним писала, но ответа по обыкновению нет.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.29062, ориг.
Друкується вперше.

¹ Переялклад "Одіссеї" у виконанні В.Жуковського (з німецького тексту Фесса) опублікований у кн.: Жуковський В.А. Нові стихотворення (Спб., 1849. - Т.2, 3). Характерна Кулішева оцінка перекладу у листі до О.Боданського від 12.01.1849 р.: "Прочитав я "Одіссею" і другу книжку Жуковського. <...> Велике діло зробив чище зробити Жуковський, перелицьовавши його речі по-своєму, тільки, братину, не осуди мене, як скажу, що ніс мій якісь інші зілля чує у тому Гомерівському вертровераді. <...> Якби Жуковського це раз мати на світ породила, та аже не царським захребетником, в пахарем або чумшком, да може би тоді Гомер заговорив до нас власною мовою" (Київська старина. - 1898. - Кн.2. - С.295-296). У 80-х роках Куліш сам вівся до перекладу "Одіссеї", однак за його ж сідченням "залишили цю працю після пожені, не маючи під руковою коментованного широкого Гомера" (Могильянський М. П.О.Куліш у 90-х роках: (Листи і документи) // Червоний шлях. - 1925. - Ч.8. - С.180). Уривок перекладу опублікував Каманін у кн.: Сочинения и письма П.А.Куліша. - 1909. - Т.3. - С.517.

3

П.Куліш - Ганні Барвінок

5 березня 1864 р., Петербург.

1864, марта 5

Милый друг Сашуня.

Может быть, Имшенецкий еще не сообщил вам о сношениях Васи и Олимпия с Милютиным¹. Скажу вкратце, что они выразили ему свое разномыслие с видами правительства относительно Польши. Я с ними не входил в диспут по этому предмету, не имея к тому никакой цели в виду, но для тебя, для Викторка и Ник^{<олая>} Даниловича выскажу* свой взгляд на него. Положим, что какое-нибудь государство через сто лет неизбежно должно разрушиться от своей ошибочной политики. Следует ли мелким личностям не принимать в ней участия, чтобы не содействовать разрушению, которое может еще и не случиться? Говорят, что общественное мнение строго осуждает людей либеральных, заявляющих службою в Польше свое единомыслие с правительством. Где органы этого общественного мнения? Кто представители этого общественного мнения? Эта боязнь относится к нескольким говорунам, созидающим в своем воображении украинскую нацию, которой я нигде не нахожу от Петербурга до Одессы. Мы составляем нацию в смысле этнографическом, но вовсе не в политическом. Толки о будущей отдельности Украины исходили всегда от людей наименее работавших над языком и историей этой проблематической страны. Неизвестно, приведут ли они общество к сознанию своей политической задачи, но покамест несомненно то, что литературно-общественный вопрос украинский страдает всего больше от этих праздных толков. Они пугают воображение влиятельных людей, не знающих Украины, и в следствие того вызывают против нас силу, против которой мы не имеем никаких средств бороться. Теперь шумят в английском клубе и везде в аристократических кругах о завзятости украинцев по поводу бравады Васи и Олимпия. Правда, этот шум сопровождается смехом, а многие говорят, что малороссияне осрамились, но бравада будет иметь вредное влияние на наше литературное дело и на разные сомнительные в глазах правительства личности. Между прочим, и брат Саша, невиннейший в политике агнец, потерпит за величие духа старших братьев, которое проявилось так неуместно: его продержат больше в заклю-

чении, чем продержали бы без этого казуса. Странно, что умные люди воображают, будто бы Россия находится накануне своего разрушения, и что Украина готова выступить на политическое по-прище во имя либеральных начал своей народности, тогда как потребны целые века невзгод и смут для разрушения того, что сложилось веками и выпробовано столькими испытаниями. Что же касается до Украины, то, допуская даже распадение России, я не вижу для нее другой части, как сделаться игралцем соседних** наций. Совсем другое было бы дело, когда бы мы единными устами и единственным сердцем работали над пробуждением общественно-национального сознания в Украине и уступали бы друг другу в том, что дорого для нашего самолюбия, но вредно для успехов дела. Даже самые пламенные украинцы обвиняют Васю в удерживании за собой "Основы". Послушать его, так он чуть не свят в этом деле; но никто его не оправдывает. И при таком патриотизме мы еще хотим достигать каких-то великих политических целей! Нет, я рад уехать в Варшаву от наших катонов. Одно издание журнала остановило бы меня, но пока я не увижу собранных денег, я не верю в исполнение великолепных обещаний. Могут протянуться годы в ожиданиях. В эти годы я успею многое уяснить в отдаленном от болтливого Петербурга, и еще с большими силами приступлю к изданию журнала².

Вчера я был у Макарова, где был и Маркевич. Сегодня опять буду обедать и услышу от него о переговорах его с Громом³, приятелем Миллютина, который уехал в Варшаву. Жинка Макарова - так себе, вроде Надежды Александровны. Удивляешься только людям, во что они влюбляются***. Маркевич служил мне образцом, как должно элегантному родственнику быть любезным с хозяйкой дома за столом и вне стола. Он все тот же Андрюша Гаг, каким был прежде. В нем ничего резко не выдается, точно в винегрете. Человек на все вкусы, хотя никто не придет от него в восторг****. Такие люди успевают по службе и при дворе, что я предсказываю и Маркевичу. А Макашуня будет барином и туристом, но никогда высоким сановником. Он уж тяготится своим положением, а Маркевич только расправляет крылья.

Твой.

*Закреслено: выражу.

**Закреслено: других.

***Ці два речения Ганна Барвінок пізніше старанно закреслила олівцем.

****Це та попереднє речення нею також було викреслено.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28803, ориг.

ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.34140. - Арк.132-133. копія. До слів: "...к изданию журнала".

Частково опубліковано: Шенрок В. П.А.Кулиш // Київська старина. - 1901. - Кн.7/8. - С.67.

Повністю друкується вперше.

¹ Мілютин Микола Олексійович (1818-1872) - державний діяч доби Олександра II, розробляв Положення селянської реформи у пристосуванні до Польщі.

² Про обставини вступу на урядову службу у Варшаві та намір видавати журнал П.Кулиш писав також у листі до дружини від 9.03.1864 р.: "Я объявил, что в Варшаве мне нужно быть для продолжения моих исторических исследований о русском периоде польской истории, что я, желая поставить себя под охрану правительства, предлагаю ему свои услуги, как знающий польский язык, за свою службу желаю получить приличное вознаграждение. Земляки-либералы смущены моим готовностью ехать в Польшу, но что на них смотреть? Политика - не наше дело: для этого надо быть богатым и сильным; а терпеть нужду и гонение из-за неопределенных надежд на перемену обстоятельств - глупо. 20 лет действовал я в так называемых национальных интересах и никаких же результатов достигнул? Теперь ограничиваюсь просто наукой, простым изучением того, что было в старину, а какое применение сделает новое поколение из моих литературных трудов - это его дело. Между тем примерясь с правительством я, может быть, получу разрешение издавать журнал в широких размерах и спасу себя для литературы, тогда как, идя прежним путем, погибну под гнетом одной материальной нужды" (ЦНБ. - Ф.І. - Од.зб.28804).

³ Гром Костянтин Карлович - діяч селянської реформи, згодом член Державної ради.

Листи П.Кулиша Ганні Барвінок з Москви

4

4-5 листопада 1852 р., Москва

Обедали мы 4 ноября у Вернадского¹ вместе с несколькими профессорами университета. Я сидел подле жены его и от всей души любовался. Прекрасное создание! Что за умное выражение лица, что за свободное обращение! В 8 часов вечера отправились мы оттуда к Аксаковым. С этим домом был очень дружен Гоголь. Я нашел там, во-первых, старушку Аксакову, женщину с чрезвычайно одушевленным лицом. Она приняла меня с таким раду-

шием, которого я еще нигде не встречал при первом знакомстве. Во-вторых⁴ - сына ее Ивана Аксакова, издателя "Московского сборника"⁵, молодого человека красивой наружности. Он тотчас принес мне в дар экземпляр своего сборника с надписью: "От москвича малороссу". В-третьих, - двух девушек, его сестер, которые удивили меня прекрасно развитым умом своим и самою прелестною любезностью. Одна пела малороссийские песни на итальянский манер, что было очень для меня смешно, и я не скрыл, что она поет усовершенствованным способом. Вместе с тем она пела разные славянские, английские и шотландские песни. Это мне понравилось больше. Тут же было два Елагиных⁶ и Киреевский, известный своими русскими песнями, часть которых напечатана была в "Чтениях"⁷.

Семейство Аксаковых, состоящее из отца, матери, двух братьев и четырех сестер, обязано своею образованностью отцу, автору прекрасной, недавно выпущенной, книги: "Записки Оренбургского охотника"⁸. Меня просили на возвратном пути в Малороссию (если я буду возвращаться весною) заехать к ним в деревню, находящуюся в 12 верстах от знаменитого Троицкого монастыря и я принял это приглашение с радостью. Мне непременно надобно сблизиться с этим семейством, потому что, судя по девушкам, я еще не встречал ничего подобного. Сколько в них натуральной грации! Сколько вкуса! Образованность здесь слилась до такой степени с природою, что не знаешь, где между ними разница. Не понимаю, как я, проведя у Аксаковых всего часа три, считаю себя другом дома и уверен, что на меня уже так смотрят.

5-го ноября посетили меня Елагин, Киреевский и Аксаков. Все это народ удивительно одушевленный. Я давно уже не беседовал ни с кем из посторонних с таким удовольствием. Да, Москва - город живой, оригинальный. Недаром любил его и Гоголь больше Петербурга.

Последний вечер в Москве я провел в Элагиных, где познакомился с Авдотьей Петровной Елагиной⁹, с которой был так дружен Жуковский. Она подарила мне портрет Гоголя.

ЦНБ. - Ф. I. - Од.зб.29064, копія. Див. прим. 1 до листа 19.
Друкуються вперше.

* У тексті цього листа: Елагіни.

¹ Вернадський Іван Васильович (1821-1884) - професор політичної економії Київського, потім Московського університетів, батько акад. В.Вернадського; Кулішів знайомий ще з 1840-х рр. у Петербурзі.

² "Московский литературный и ученый сборник" - альманах під редакцією Л.Аксакова, у якому були вміщені матеріали слов'янофілів (1852. - Т.1). 2-й том збірника заборонила цензура, а в Аксакова відбрали право редакувати будь-які видання і встановили за ним поліційний нагляд.

³ Елагін Василь Олексійович (1818-1879) - історик і публіцист-слов'янофіл, брат по матері братів Киреєвських. Лише познайомившись з ними, Куліш ще не розібралася у їхніх родинних зв'язках і не зовсім точно висловився: мало би бути - брати Киреєвські та Елагін.

⁴ П.В.Киреевський у "Чтениях в обществе истории и древностей российских" (1847. - Ч.9. - С.145-226) опублікував в передмовою 55 пісень духовного спрямування.

⁵ "Записки ружейного охотника Оренбургской губернии" (М., 1852).

⁶ Елагіна Євдокія Петрівна (1789-1877) - господина літературно-філософського салону, мати братів Киреєвських і В.О.Елагіна.

5

15 березня 1855 р. Москва.

Дополнения к письмам домой

Москва, 1855 г., марта 15.

Сильнее всего занимает теперь умы новый государь, - все единодушно ему преданы. Есть между москвичами такие люди, которые говорят: "Я только теперь начал молиться за царя". Что он добр, - это давно было известно, но не знали, до какой степени он умен. Вот одно из доказательств его самостоятельного ума. Разговаривая с Норовым¹ о юбилее, он сказал: "А вот Шевырев дурак!" Норов просил позволенья сказать в пользу Шевырева несколько слов и сказал все, что мог придумать лучшего. Государь выслушал его до конца и сказал: "А все-таки он дурак!" По этому случаю появились стихи Шевырева:

Я пел тебе, как был ты молод,
Я надоел тебе, как солод.
Меня нарек ты дураком...
Не мни, что воздал подделом,
Не мни меня ты сим оставить,

Тебя я буду вечно славить.
И если даст Бог, доживу, -
Мой стих, туманный и печальный,
Тебе сплетет на гроб канву,
Как будто саван погребальный.
Оценят преданность мою!
Сознают царский грех случайный!
А я, как мрамор, устою
И, верно, буду уже тайный.

Тот же доблестный муж, которого нелепое усердие к престолу оценено новым государем по достоинству, попал в чету к опозоренному давно уж негодяю в следующем двустишии:

Усопшего царя напутствовали ревом
Греч, дважды сеченым, с кликушой Шевыревым².

Австрийский император, узнав о смерти императора Николая, прислал к новому царю эрцгерцога Вильгельма с выражением своих сожалений и вместе с тем для того, чтобы внушить Александру, что ему больше ничего не остается делать, как согласиться на все условия мира³. Но государь принял его очень холодно и сухо, а Тютчев, которого дочь фрейлиной при государыне, написал следующие стихи⁴:

A l'adresse de Sa Majesté apostatique
Нет, мера есть долготерпенью,
Бессстыдству также мера есть!
Клянусь его венчанной тенью,
Не все же можно перенести!
Ужель не грянет отовсюду
В один всеобщий вопль тоски,
"Прочь, прочь австрийского Иуду
От гробовой его доски.
Прочь с их предательским лобзаньем
И весь апостольский их род!
Будь заклеймен одним называньем -
Искариот, Искариот!"

Слышно, что цензура очень, очень смягчилась, хотя и не получила еще новых предписаний⁵. Она находится под влиянием всеобщего чувства уверенности в благодушии государя, и вот тому доказательство: Фрейганг⁶ пропустил Краевскому повесть Авдеева⁷, которую тот года три не смел представить в цензуру, и пропустил, не зачеркнувши ни одного слова. Краевский изумился. "Вы, верно,

не читали?" - "Нет, читал, если подписываю". - "Да как же Вы ничего не вымарали?" - "Зачем же? Теперь лица у всех веселые, так и цензуре сделалось веселее!"⁸

Трушковский квартирует также в гостинице Челышова и надеется напечатать все, что осталось после Гоголя. 12 марта мы отправились с ним к Аксаковым и приехали часов в 11 ночи. Старик уже ушел спать. Он простудился и страдает гриппом. Иван и Конста⁹ еще не ложились: их мать и две старшие сестры также. Мы просидели до половины первого. Иван записался в ополченцы: он будет переименован в штабс-капитаны. Конста этого не одобряет, потому что война все еще не определилась: ему мало прогнать неприятелей из России; он ожидает манифеста, в котором было бы сказано: "Не вложу меча в ножны, пока хоть один православный останется под властью иноверцев"¹⁰.

Мы увидели старика только на другой день утром, после чаю. Он послал ко мне письмо, которое перешли на имя Макарова, лишь только получишь. Наши патриоты и гоголисты его взбесили, и он тотчас угадал, кто это. "Я Вам достану денег на издание книги Макарова!" - воскликнул он с обычным своим жаром. Он настаивает, чтобы книга была напечатана, хотя и не надеется большого сбыту.

Конста рассказал о том, как в Москве смерть Николая Павловича примерила с ним все сердца. Ни один голос осуждения не был слышен. Все говорили о нем с благодушием Одиссея, который запретил Эврикле радоваться смерти своих противников:

Вышла она, и старушку повел Телемак к Одиссею.
Взорам ее Одиссей посреди умерщвленных явился,
Плотом и кровью покрытый; подобился льву он, который,
Съевши быка, подымается, сырой, и тихо из стада -
Грива в крови и вся страшная пашь, обагренная кровью, -
В лог свой идет, наводя на людей неописанный ужас.
Кровию так Одиссей с головы был до ног весь обрызган.
Трупы увида и крови пролитой ручни, Эврикле
Громко хотела воскликнуть, чудясь столь великому делу;
Но Одиссей повелел ей себя воздержать от восторга;
Голос потом свой возвысив, он бросил крылатое слово:
"Радуйся сердцем, старушка, но тихо, без всякого крика:
Радостный крик подымать неприлично при виде убитых.
Диев их суд поразил: от своих бессаконий погибли;
Правда была им чужда, никого из людей земнородных,
Знатный ли, низкий ли он, уважить они не хотели.
(Одиссея, п.ХХII, ст.400-415)

Конста гордится новым государем, особенно потому, что он по рождению принадлежит Москве. Удивительно, как Жуковский попал некоторыми стихами в будущность, когда писал оду бывшей тогда еще великою княгине Александре Федоровне на рождение Александра Николаевича.

Но он рожден в великом граде славы,
На высоте воскресшего Кремля!
Здесь возмужал орел наш двоеглавый;
Кругом его и небо, и земля,
Питавшие Россию в колыбели;
Здесь жизнь отцов великая была;
Здесь битвы их за честь и Русь кипели,
И здесь из прах могила приняла -
Обманет ли сие знаменование?
Прекрасное России упование
Тебе в своем младенце отдает.
Тебе его младенческие лета!
От их пelen ко входу с бури света
Пускай тебе во след он перейдет
С душой на все прекрасное готовой;
Наставленный: достойный счастья быть,
Великое с величием сносить,
И трепетать, встречая рок суровый,
И быть в делах времен своих красой.
Лета пройдут, подвигник молодой,
Откинувши младенчества забавы,
Он полетит в путь опыта и славы...
Да встретит он обильный честью век!
Да славного участника славный будет!
Да на чреде высокой не забудет
Святейшего из званий: человек.
Жить для веков в величии народном,
Для блага всех - свое позабывать,
Лишь в голосе отечества свободном
С смиренiem делай свои читати:
Вот правила царей великих внуку¹¹.

Мы советовались, как поступить с "Записками о жизни Гоголя", и решили, чтоб Макаров не дождался издания писем Гоголя, а включил из них некоторые места в свою книгу и печатал немедленно¹²: ибо много будет Трушковскому дела, пока он дойдет до печатания писем, которые, к тому же еще далеко не собраны. Я решился остаться в Москве на неделю для выписок. Трушковский

такой милый юноша (с огромнейшими черными бакенбардами и прелестными гоголевскими глазами), что вызвался помочь мне в переписке отмеченных мною мест. Он, бедный, скучает в Москве и мечтает о садах, степях и лугах малороссийских, которые он жаждет всею душою видеть в весенней красоте их.

Хомяков рассказал мне (14 марта), что после похорон Николая московские купцы собрались в Казанский собор и отслужили панихиду. На другой день Орлов призвал их к себе и расцеловал от имени государя. "Ну, молодцы, - сказал он, - догадались!" Хомяков прибавил к этому следующее объяснение: "Плуты - дескать. - Я вас уважаю, насколько плутовство может внушать уважение".

Когда зашла речь о том, что А^{<лександра>} Н^{<николаевич>} не обнаруживал до смерти отца такого ума, как теперь, - старик А^{<ксаков>} рассказал, как у ручных хищных птиц наигрываются глаза, лишь только начинают их выносить на открытый воздух и пускать на добычу. До тех же пор, пока они сидят взаперти, движения их неловки и глаза мутны и глупы. Выражение глаз Н^{<николая>} П^{<авловича>}, пока он не получил власти, было совершенно глупое, и никто не предполагал в нем такой твердости характера и известного сорту ума, какой он обнаружил впоследствии. Событие, предшествовавшее вступлению его в свои права, вдруг развило его; глаза его вдруг наигрались, и он сделался в одни сутки тем, чем был до смерти.

По поводу сожалений о Н^{<николае>} П^{<авловиче>} старик А^{<ксаков>} заметил, что у нас самого дурного начальника, переведимого в другую губернию, провожают обедом и непрятворными слезами, хотя каждый убедился на опыте, что он был дурной начальник и низкий человек. В этом А^{<ксаков>} видит доказательство глубокого беспутства нашего общества, беспутства, от которого нет ни в чем спасенья!¹³

Впервые надруковано: Руллин П. Московские настроения в марте 1855 года (По неизданным материалам архива П.А.Кулиша) // Былое. - 1925. - № 4 (32). - С.165-168.

¹ Міністра народної просвіти з 1853 по 1858 р.

² У 4-й кн. "Москвитянина" надруковано вірш Шевирьова "Россия, плачь о "Нем"" присвячений смерті Миколи I.

³ Про це див. також: Днієнник Верни Сергеїни Аксакової / Ред. и прим. кн. Н.В.Голицына и П.Е.Щеголева. - Спб., 1913. - С.76, 81.

⁴ Відомий вірш Тютчева, у виданні його творів 1868 р. має назву: "По случаю приезда австрійського зцерцога на похорони імператора Николая IІІовича".

⁵ А.Скабичевський називає перше десятиліття після смерті Миколи I "Временем цензурної анархії" (Скабичевский А. Очерки по истории русской цензуры. 1700-1863. - Спб., 1892. - С.389-390).

⁶ Фрейгант Андрій Іванович (1806-?) - петербурзький цензор.

⁷ Авдеев Михайло Васильович - російський прозаїк, автор романів "Подводний камінь" і "Тамарин". Його повість "Порядочний чоловік" надрукована 1855 р. в "Отечественных Записках" (Кн.3. - С.1-76). Цензурний дозвіл: 4 березня. А.Фрейгант.

⁸ Цей епізод див. також: Дневник В.С.Аксакової. - С.86. Дата запису - 11 березня.

⁹ Аксаков Константин Сергійович (1817-1860) - критик, поет і драматург, один з натхненників раннього слов'янофільства; на відміну від свого брата Івана, у своїх поглядах був більше ідеаліст, аніж практик.

¹⁰ 17 березня Г.П.Гаган писав М.Д.Білозерському: "...на мир опять стало мало похоже и война может быть страшна" (Киевская старина. - 1898. - Кн.9. - С.61-62). Див. також: Дневник В.С.Аксакової. - С.49, 129.

¹¹ Див.: Повне собрання сочинений В.А.Жуковского / Под ред. А.Архангельского. - Спб., 1902. - Т.2. - С.125-126.

¹² Про цю "народу" занотувала у своєму щоденнику Аксакова: "Вопрос был в том, печатать ли их [листи] немедленно особо или отдать Кулишу воспользоваться ими для пополнения своей биографии; этого-то именно и хотелось добиться Кулишу, и он успел в том, говоря, что иначе и печатать не будет, когда знает, что есть материалы, которыми он мог воспользоваться и не воспользовался. Кулиш жарко восставал, так что мы немножко поспорили" (Дневник В.С.Аксакової. - С.87).

¹³ Далі у шкітці копії, виконані Ганною Берінок, ідуть Кулишеві записи від 6 і 11 квітня, як зроблені у Петербурзі (Кулиш був там уже 2 квітня і прийшов до 17-го) і не мають прямого відношення до його березневих листів з Москви, тому їх тут опускаємо.

6

18-21 березня 1855 р., Москва

18 марта, 1855. Москва.

Часов в 12 утра приехал в Москву Конста для окончательных распоряжений о книге своего отца: "Рассказы и воспоминания охотника". Он так здоров и силен, что чуть не скалечил меня по-

жатием руки. От него так и пашет теплотою души: чудесный Конст!

По случаю юбилея¹ напитографировали несколько профессорских портретов. В том числе и Шевырева. По выражению Консты Шевырев так похож, что хочется плакнуть. Эта фраза равняется прекрасному изречению Хомякова: "Если Погодин сделает что-нибудь гадкое, то всегда обтирается Шевыревым".

Конста целый день прошатался по Москве и, воротясь в часов 11 ночи, привез, во-первых, темный слух о какой-то великой победе русских, во-вторых, о трех комитетах: для переделки устава о цензуре, для смягчения мер относительно раскольников и для пошлины. О прекращении преследования раскольников, известно положительно. Он же слышал, что когда Эстергази сказал государю, что отец его намерен был поступать иначе в отношении к Европе, т.е. склоняться к уступкам, государь отвечал: "Отец мой после тридцатилетнего царствования мог поступать, как ему было угодно, но я, вступив на престол недавно, должен действовать иначе". - "Ваше величество, будете спасителем Европы". - Сказал Эстергази. - "Все мои интересы, - отвечал государь, - заключены в России". - "Ваша доброта, - продолжал тот, - известна всей Европе"... Потом, спохватившись, прибавил: "Так же, как и Ваша твердость". Но государь сказал: "Моя доброта будет принадлежать России, а твердость мою узнает Европа".

Конста от всего этого в восторге; особенно ему нравится, как государь, по его выражению, "выгораживает" покойного отца своего из этого дела, сохранив ему все его царственные достоинства, а себя между тем не лишает² возможности поступать по усмотрению³.

Есть слух, что Норов не удержится на месте, Бибиков тоже, но он ничем еще не подтвердился кроме строгого обращения с ними государя. Ермолов³ принят великолепно. Говорят, уже о нем получена бумага, что он оставляется для высшего поста. Государь обыкновенно беседует с ним за утренним своим чаём (*). Конста и от этого в восхищении. Он послал ему по городской почте следующий привет без подписи имени: "Долго бездействовал ты, наш старый богатырь! Но Европа потряслась в своих основаниях, но имя Бонапарта вновь раздается в мире, но гремит гром и блещет молния грозы военной, - и при грохоте грома и блеске молнии народный глас вызывает тебя, солдат Суворова, тебя, генерал двенадцатого года, тебя, наша народная слава, тебя, Ермолов!"

Жаль, что я не имею времени описать выбор Ермолова в начальники ополчения. Конста говорит, что масса народная всегда движется разумнее и вернее отдельных лиц. Были люди, желавшие воспретить этому выбору, было сделано несколько гадостей, так что сам Ермолов** письмом к губернскому предводителю дворянства просил не посыпать к нему депутатии, а результат выпал все-таки прекрасный: Ермолов выбран.

Ту же мысль Конста применяет и к юбилею. Шевырев сделал пошлым это торжество; но съехавшиеся со всех концов России воспитанники Московского университета придали ему торжественность и закрыли все шевыревские пошлины.

В заключении сегодняшнего вечера Конста прочел свои воспоминания о том, как он был студентом. Несколько человек в честь юбилея написали также воспоминания, чтобы прочесть*** их у Самарина на частном торжестве того же 12-го февраля. Записки Консты в высшей степени интересны.

Приходил сегодня познакомится со мною земляк по Киеву и Конотопскому уезду, Пономарев, здесь служащий. Ухватки**** его напомнили мне Григория Данилевского, и он мне не понравился. Хлопочет о сведениях для биографии Гребенки⁴. Не знает ли чего Николай Данилович?

По телеграфу дано знать, что из Крыму едет курьером капитан, кажется, Бирулов. Видно, с донесением о победе. По газетам - дела склоняются к миру, а по конференциям, - готовится страшная война.

21 [марта]. Получил от Плетнева письмо. Жена его давно уже опасно больна и, может быть, уедет за границу лечиться. Он требует, чтоб я съездил к Погодину поблагодарить за письма Карамзина, напечатанные в "Москвитянине".

Был у Елагиной, которая шьет шелками по бархату. Она очень откровенно говорила со мной о многом. Чудное дело образованность: старушка не потеряла энергии, свойственной молодости, но не встречаемой в молодых женщинах. Ее все велико волнует. Сыновей ее, Елагиных, с важными минами, не видел и жалею: мины у них удивительно важны - это министры по минам и байбаки по делам.

Был у Тихонравова, который получил место учителя истории в гимназии и зарылся в исторических книгах. Обещал достать мне картину, представляющую сожжение Мертвых душ. Кой-кто, может быть, и получит ее в Малороссии.

Работа моя подвинулась далеко вперед, так что я начал понемногу бить баклуши, как ты это видишь из моих разъездов по Москве.

Конста уехал вчера ночью. Хотел познакомить меня с Самаринным, его искренним другом, но я не люблю искать знакомства и отказался ехать к Самарину. Другое дело - где-нибудь встретиться и познакомиться.

В Москве проживу до 1-го апреля. Сегодня вечером - нечего делать - поеду к Погодину.

[Продолжено на полях] Был у Погодина. Погодин раздобрился и не только дал мне за пять лет "Москвитянин", но обещал сообщить письма к нему Гоголя и даже написать для меня свои воспоминания о нем.

(*) [Примітка Куліша] Сегодня, 19 марта, Ермолов возвратился в Москву, как извещает о том газета.

*Закреслено: освобождает.

**Закреслено: отклонял от себя эту часть.

***Закреслено: и читали.

****Закреслено: манеры.

ЦНБ. - Ф. I. - Од.зб.29466, ориг.

ЦНБ. - Ф. I. - Од.зб.29023, копия.

ЦНБ. - Ф. I. - Од.зб.34140. - Арк.163-164, копия.

Друкується вперед.

¹ Московського університету.

² Про захоплення К.Аксакова і його знайомих новим імператором характерно писала В.С.Аксакова: "К новому же государю нашел Константин такое искреннее теплое сочувствие и такое желание восстановить доверие между ним и нами, что даже странно было видеть людей, большей частью до сих пор смотревших на власть, как на враждебную им силу, привыкших постоянно в продолжении по крайней мере 30 лет не доверять ей и избегать даже с ней сближения. Эти самые люди вдруг с детской доверчивостью, и любовью, и надеждой обращаются к новому государю, не получивши от него еще никакого доказательства, которое бы оправдывало их надежды" (Дневник В.С.Аксаковой. - С.66).

³ Ермолов Олексій Петрович (1772-1861) - генерал від інфanterії, герой 1812 р. Під час війни 1853-1856 рр. москвичі обрали його командиром ополчення своєї губернії.

⁴ Гребінка Євген Паїлович (1812-1848) - український письменник-романтик.

ПЕРЕЛІК ІМЕН¹

Авакум, пророк - 127, 128
 Авдеев Михайло Васильович - 200,
 204
 Аксентій, архімандрит - 39
 "Авторская исповедь" Гоголя М.В. -
 85, 99, 102
 "Адвокатство женищины"
 Данилевського Г.П. - 98
 Аксаков Іван Сергійович - 65, 66,
 84, 122, 126, 127, 198, 199, 201,
 204
 Аксаков Костянтин Сергійович -
 127, 201, 202, 204-206, 207
 Аксаков Сергій Тимофійович - 29,
 86, 120, 137, 138, 140, 142, 143,
 146, 150, 151, 201, 203
 Аксакова Віра Сергіївна - 198, 203,
 204, 207
 Аксакова Сергія Тимофійовича
 мати - 197, 198
 Аксинін - 4, 8, 26, 29, 83, 124,
 135, 143, 144, 146, 147, 150,
 151, 197, 198, 201
 "Алексей Однорог" Куліша П. - 68,
 85, 86
 Амос, пророк - 127, 128
 Апаний, слуга - 133, 134
 Ацідіян - 136
 Анненкова - 146
 Антонович В. - 172
 "Арабески" Гоголя М.В. - 116
 Армашевський Іван Іванович - 154
 Артемовський С.С. - див. Гулак.
 Артемовський С.С.

Артемовська (Іванова) Олександра
 Іванівна - 82, 83
 Архангельський А. - 204
 Афанасьев-Чужбинський
 Олександр Степанович - 120,
 122
 Багалій Дмитро - 76
 Базилевич Григорій - 138, 140
 Байрон - 74
 Бальмен Сергій Петрович де - 134,
 135, 143
 Бальмен Яків Петрович де - 135
 Барановського атлас - 96
 Барвінок Ганна - див. Куціш
 (Білозерська) О.М.
 Барвінський Володимир - 7
 Барвінський Олександр - 9, 28
 Бастін - 25
 Бем А. - 7
 Берхгольц - 86
 Белінський В.Г. - 86, 117
 Бібиков Дмитро Гавrilович - 118,
 119, 205
 Біблія - 34, 178
 Білозерська Любов Михайлівна -
 див. Білозерська
 (Боголюбцева) Л.М.
 Білозерська Мотрона Василівна -
 8, 10, 11, 43, 46, 47, 49, 62, 71,
 87, 88, 112, 115, 132, 193
 Білозерська Олександра
 Михайлівна - див. Куціш
 (Білозерська) О.М.

Білозерська (Ген) Надія
 Олександровна - 121, 122, 196
 Білозерська (Забіла) Надія
 Михайлівна - 10, 11, 17, 43, 44,
 53, 54, 56, 58, 71, 77, 80, 82, 87,
 92, 96, 98, 100, 103, 106, 114,
 115, 120, 124, 133, 140, 188
 Білозерська (Забіла) Олена
 Миколаївна - 10, 11, 37, 54, 55,
 80, 103, 121, 130, 131, 147, 153,
 181, 186, 193, 194
 Білозерська (Острянська) Зінайда
 Миколаївна - 159, 161, 186, 187
 Білозерський Василь Йосипович -
 10, 134
 Білозерський Василь Михайлович -
 9, 10, 15-18, 32, 33, 34, 40, 43,
 55, 71, 79, 80, 121, 123, 145,
 146, 156, 171, 172, 195, 196
 Білозерський Віктор Михайлович -
 8, 10, 11, 21, 43, 48, 49, 53, 55,
 65, 69-72, 78, 80, 86, 88, 90, 93,
 94, 98-105, 112-114, 117, 126,
 130, 136, 137, 138, 141, 152, 153,
 195
 Білозерський Данило Васильович -
 10
 Білозерський Іван Данилович - 10,
 11, 37, 43, 55, 161
 Білозерський Іван Іванович - 8, 11,
 22, 35, 55, 106, 171-173, 177,
 186, 187
 Білозерський Карло Іванович - 10,
 11, 22, 55, 106, 159, 161, 186,
 187, 194
 Білозерський Микола Михайлович -
 8, 10, 11, 18, 21, 23, 43, 87, 88,
 121, 122, 124, 134, 135, 136, 141,
 144, 145, 146, 147, 150, 152,
 Білозерський Михайло Васильович -
 10, 11, 43
 Білозерський Олександр
 Михайлович - 8, 10, 11, 43, 195
 Білозерський Олімпій Михайлович -
 8, 10, 43, 72, 73, 195
 Білозерський Помпей Михайлович -
 19, 43, 136, 138

Білозерські - 10, 11, 16, 17, 103
 Білокінь Сеprій - 8
 Білоусов - 24
 Бірулєв - 206
 Боголюбцева Ілля Федорович - 48, 76
 Боголюбцева (Білозерська) Любов
 Михайлівна - 43, 47, 48, 76, 192
 Боголюбцівна Марія - див Щербик
 (Боголюбцівна) Марія
 Бодянський Йосип Максимович - 7,
 8, 20, 22, 23, 28, 31, 33, 34, 53,
 54, 64, 69, 81, 83, 84, 90, 93-95,
 97, 103-105, 114, 116, 117, 119
 Божко - 24
 Боровиковський Лев Іванович - 20,
 120, 122
 Будайсер Кароль - 176
 Булгарін Федій Бенедиктович - 84,
 98, 100, 116, 117
 Буслав Т. - 182
 Вальтер Олександр Петрович - 143,
 144
 Варвара, служанка - 132, 142
 Васильчиков Іларіон Іларіонович -
 141
 Васильчикова дружина - 140, 141
 Вахнянин Наталь - 28, 174, 183,
 184
 Величко Самійло - 16
 Венецітінов Дмитро Володимирович
 - 44, 45
 Венеціанов - 26
 Вернадський Іван Васильович - 197,
 199
 Вернадський Володимир Іванович -
 199
 "Вестник Європи", журнал - 94, 95,
 102
 "Вечера на хуторе близ Диканьки"
 Гоголя М.В. - 116
 Віардо Гарсія Мішель Поліна - 74,
 76
 Віардо Луї - 76
 Вільгельм, ерцгерцог - 200, 204
 Вірт - 82, 84
 Власенко Аполлон Павлович - 44,
 45

¹ Сторінки, виділені курсивом, вказують на імена, що зустрічаються у текстах листів. Назив часописів та художніх творів подані лише за текстами листів

Вовчок Марко - 20, 21, 23, 152, 153
Возняк Михайло - 5, 7
Володимир Великий - 77
"Волшебний серп" Куліша П. - 69
Вольтер - 10
Воронов - 82
Воронцов, князь - 83, 108, 109
"Воспоминания детства" Куліша П. - 85
"Выправка некоторых биографических известий о Гоголе" Куліша П. - 60
В'яземський Петро Андрійович - 114, 134, 135
Ген Надія Олександровна - див. Білозерська (Ген) Н.О.
Гербель М. - 8
Гердер - 189
Герцен О. - 10
Гінтер - 24
Гладка Терепіха - див. Симонова мати
Глазунов - 65
Глібов Леонід - 165, 166
Гнідин - 93, 95
Гоголівна Марія Василівна - див. Трушковська (Гоголівна) М.В.
Гоголь Микола Васильович - 4, 10, 19, 20, 22-27, 41, 60, 61, 62, 73, 76, 85, 86, 97, 102, 103, 115-117, 120, 122, 125, 134, 135, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 151, 155, 156, 159, 197, 198, 201, 202, 207
Гоголь (Косправська) Марія Іванівна - 26, 120, 122, 137, 142, 143, 157
Годунов Борис - 94
Голіцин М.В. - 203
Головацький Яків - 175, 176
Гомер - 28, 162, 163, 164, 165, 194
Гончарук М. - 4
Грабовська - 143
Грабовський Михайло - 42, 109, 142, 143
Грабінка - 16
Грановський Тимофій Миколайович

- 83, 84
Гребінка Євген Павлович - 206, 207
Греч М.І. - 84
Грибоедов О. - 158
Григорович Віктор Іванович - 182
Гришка, слуга - 134, 140
Гринченко Борис - 3, 11, 166
Гrot Костянтин Павлович - 196, 197
Грушевський М. - 185
Гудлі М.К. - 4, 8, 29, 124, 140, 143, 144, 146, 150, 151
Гулак Микола Іванович - 121, 123
Гулак-Артемовський Петро Петрович - 10, 20, 84
Гулак-Артемовський Семен Степанович - 82, 83, 84, 144, 146
Гумбольдт Нарцис Михайлович - 194
Гумбольдт О. - 54
Гумілевський Ф. - 36
Гус Ян - 191
Гусса Петро Іванович - 57, 93, 95, 97, 104, 194
Густав Адолф - 181
Галаган Григорій Павлович - 26, 36, 81, 125, 135, 140, 204
Галагани - 10, 21
Данилевський Григорій Петрович (псевд. Сарафанова Є. та ін.) - 73, 74, 76, 98, 99, 206
Данилевський Олександр Семенович - 25
Деганов - 155
Детягров - 138
Делямар Казімір - 28, 178, 182-184
"Детство и первые годы юношества Вальтера Скотта" Панаєва І. - 121
Лідницький Богдан - 176
Діккенс Чарльз - 69, 77, 78, 80
Дзядлинецький Адам - 179, 185
"Дневник камер-юнкера Берхольца. 1721 год" - 86
"Домб і син" Діккенса Ч. - 78
Дорошенко І. - 21, 152
Дорошкевич Олександр - 3, 4, 7, 41,

46
Драгоманов М. - 8
Дубельт Леонтій Васильович - 56, 57, 62, 149
Духінський О. - 182
"Евгений Онегин нашего времени" Куліша П. - 45, 116, 117
"Європа против нас", вірш - 127
Елагін Василь Олександрович - 198, 199
Елагіна Євдокія Петрівна - 198, 199, 206
Ермолів Олексій Петрович - 205-207
Єфименко П. - 15, 45
Єфремов Сергій - 3-5
Жемчужников Лев Михайлович - 143, 144
"Житie Марка Аврелия" - 99
Жуковський Василь Андрійович - 19, 24, 62, 64, 65, 82, 85, 97, 99, 146, 194, 198, 202, 204
Жур П. - 15
"Журнал министерства народного просвіщення" - 34
Забіла Віктор Миколайович - 10, 18, 35, 37, 40, 48, 54, 55, 80, 81, 144, 153, 174
Забіла Микола Миколайович - 54
Забіла Надія Миколаївна (дочка) - 55, 80, 81
Забіла Надія Миколаївна (мати) - 192-194
Забіла Олена Миколаївна - див. Білозерська (Забіла) О.М.
"Записка оставшимся по нас о разных в Малой России отменах" Білозерського В. - 134
"Записки археологического Общества по отделению русских древностей" - 63
"Записки о Южной Руси" Куліша П. - 139, 142, 145, 147, 150
"Записки о житии Гоголя" Куліша П. - 120, 142, 145, 147, 148, 155, 202
"Записки М.И.Гоголь" - 120, 137, 142
"Записки ружейного охотника

Оренбурзької губернії"
Аксакова С.Т. - 198
Зеров Микола - 4
Іван Ступницький, слуга - 133, 134, 192, 193
Іванов Олександр Андрійович - 27, 97, 155, 156, 157, 158, 159
Іванова О.І. - див. Артемовська О.І.
Іванік Василь - 4, 36
Ігнатієв Павло Миколайович - 118, 145, 146
"Ізвестия Академии наук" - 65
Іллін - 93, 95, 102, 104, 105
Імшенецький Михайло Андрійович - 186, 187, 195
"Іностранные известия" Куліша П. - 83, 86
Іродутк (псевдонім П.Куліша) - 154
"Істория испанской литературы по Тикнору" Куліша П. - 60
"Істория Нидерландської революції" Мотлея Д.-Л. - 186
"Історія русів" - 32
"Історія Ульяни Терентьевни" Куліша П. - 63
Йов, пророк - 171, 172, 174, 176
Йова книга, переклад Куліша П. - 171, 174
Йордан Федір Іванович - 96, 97, 98, 156
Кадлубек Вінценти - 179, 183, 185
Казадасів Петро Олександрович - 79, 81
Каленик Микола - 47
Калениківна Устя - 47
Каманів Іван - 4, 7, 22, 28, 165, 194
Каменецький Давило Семенович - 7, 128, 148, 156, 172
Капельгородський Пилип - 54
Капніст П. - 4
Караваєв В.О. - 40, 41
Каразін В.Н. - 22
Карамзін Микола Михайлович - 62
Карл V - 186
Карл XII - 142, 143
Кармалев Лев Семенович - 39, 55, 56, 57, 89, 90, 100, 101

Кармалеса Петро Семенович - 39
 Кармалеса Федір Семенович - 38,
 39, 103, 121, 131, 136, 138, 147
 Кармалеса Наталія Олексіївна -
 89, 90
 Катенін Микола Іванович - 121, 122
 Катков Михайло Никифорович - 83,
 84, 128, 134
 Катон Марк - 156
 Квітка-Основ'яненко Григорій - 138
 Кириєвський Іван Васильович - 147,
 148, 198, 199
 Кириєвський Петро Васильович -
 147, 148, 198, 199
 Кіль Людміл Іванович - 157, 158,
 159
 Кіржалєв С.М. - 4
 Кістяківський Олександр - 8, 28,
 161
 Кибальчич Надія - 10
 Клейнміхель Петро Андрійович -
 118, 119
 Климкович Ксенофонт - 28, 162,
 164-166
 Кобринська Наталія - 8
 Ковалєва Варвара - 47
 Колакова - 11, 43
 Коалов М.І. - 40, 41
 Комаров М. - 153, 154
 Кониський Олександр - 7, 8
 Кониський Юрій - 32, 33
 Коробка Яків Іванович - 72, 73
 "Космос" Гумбольдта О. - 53
 Костомаров Микола Іванович - 9,
 10, 17, 18, 20, 49, 121, 123, 160,
 161, 181, 182, 184
 Косиревська М.І. - див. Гоголь
 (Косиревська) М.І.
 Котляревський Іван - 130
 Кочубей - 11, 79, 81
 Кочубей Василь - 21, 22, 154
 Кочубей Василь Аркадійович - 91,
 92
 Кочубей Микола Аркадійович - 79,
 81
 Кочубей Олександр Васильович - 11,
 49, 75, 79, 80, 81, 89, 90, 91, 92,
 93, 120, 122, 194

Кочубей (Салтикова) Н.П. - 91, 92
 Коялович - 185
 Краєвський Андрій Олександрович
 - 63, 65, 200
 Крапивський Ю. - 7
 Кромвель Олівер - 181
 Крузе фон Микола Федорович - 140
 Крутікова Н. - 4, 122
 Кудрянцев Петро Миколайович
 (псевд. Нестрос) - 83, 84
 Кузьмин - 89
 Кукольник Нестор Васильович - 10,
 25
 Куліш (Вілозерська) Олександра
 Михайлівна - 9, 10-12, 15-20,
 22, 27, 33, 37, 39, 42, 43, 44, 45,
 47, 49, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 67,
 71, 75, 77-80, 81, 82, 85, 87, 88,
 90, 91, 99, 100, 102, 103, 111,
 113-115, 121, 124, 126-128, 130,
 132, 133, 136, 138, 140-142, 145,
 147, 148-151, 154, 159, 166, 171,
 173, 177, 186-188, 190, 192-195,
 196, 204
 Кульман Елизавета Борисівна - 44
 "Кумушки" Михайлова М. - 63
 Кунігандор Фабій - 101
 Купер Фенімор - 128
 Купчинський Олег - 4
 Лазаревський - 144
 Лазаревський Олександр - 36
 Лазос - 140
 Леонтьєв Костянтин Миколайович -
 83, 84
 Левшин Олексій Аркадійович - 56,
 57
 Ливчак Осип - 164
 Лисенко Микола Віталійович - 190
 "Литовський статут" - 35, 117
 Логинов - 140
 Лотоцький Олександр - 8
 М-в - 60
 Мазепа Іван - 143
 "Малоросійські повісті
 Основищенка" - 138
 Макаров Микола Якович - 61, 79,
 81, 93, 101, 124, 133, 156, 196,
 201, 202

Маковей Осип - 3
 Максимович Михайло - 9, 11, 26,
 31, 34, 59
 Максимович П. - 10, 15
 Малецький Антін - 182
 Манейко Іван - 182
 Мария, служанка - 142
 Маркевич Андрій Миколайович -
 84, 133, 135, 196
 Маркевичі - 10
 Марков - 104
 Маркович Опанас - 21, 123
 Масальський Костянтин Петрович -
 84, 95, 96, 123
 Матерника Ісько - див. Бодякський
 Йосип Максимович
 Матюноцка - 115
 Мацкевич Д. - 135
 Мей Лев Олександрович - 121, 122
 Мейср Madame - 74, 75, 78
 Мерінг Фрідріх - 141, 142
 "Мертві душі" Гоголя М.В. - 116,
 118, 121, 206
 Метлинський Амвросій - 8, 20, 23,
 34, 122
 Мікита Петрович - 102, 103, 105,
 117, 147
 Микола І. - 15, 27, 55, 56, 57, 118,
 200, 201, 203, 204, 205
 Милковський Сигізмунд - 182
 Милорадович Григорій - 14, 39, 45,
 55
 Милорадовичівна О. - 7
 Михайлів Михайло Іларіонович -
 63, 64
 Мізки - 38
 Мізко Григорій Тимофійович - 38,
 39, 40, 41
 Мізко Микола Дмитрович - 15, 45,
 157
 Мізко Тимофій - 38
 Мікетін М.О. - 182
 Міклошич Ф. - 4
 Мілютін Микола Олексійович - 195,
 196, 197
 Міцкевич А. - 19
 Могилянський М. - 194
 Модзалевський В. - 47, 55
 Мойсей - 182
 Мокрицький А. - 10, 25, 27
 Моллер Федір Антонович - 97, 98,
 99
 Молотковський - 25
 "Москвитянин", журнал - 206, 207
 "Московські ведомості", газета -
 73, 83, 84
 "Московський літературний і
 учебний збірник" - 198
 Мотлєй Джон-Лотрон - 186, 187
 Мушак Ю. - 166
 Мякишев - 106
 Н.М. (кріп. П.Куліша) - 63, 72, 96
 Н.Я. (кріп. П.Куліша) - 62, 63, 65,
 68, 85, 98
 Навроцький О. - 123
 Наполеон Бонапарт - 205
 Нахлік Євген - 4, 23
 Неронов - 38
 Неручев - 89
 "Не щебечи, соловейко" Забіль В.М.
 -
 Нінітенко Олександр Васильович -
 36
 Николай М. (псевдонім П.Куліша) -
 149
 Нібур Бартольд Георг - 191
 Новакович Стоян - 178
 Номис М.Т. - див. Симонов (Номис)
 Матвій Терентійович
 Нордстрьом Іван Андрійович - 56,
 57, 97
 Нордстрьом Христіан Андрійович -
 57, 97
 Норов - 149, 199, 205
 "О духовном соединении Южной
 Руси с Северной" Куліша П. -
 див. "Об отношении
 малороссийской словесности к
 общерусской"
 "О житии и сочинениях
 Б.А.Жуковского" Плетньова
 П.А. -
 "Об отношении малороссийской
 словесности к общерусской"
 Куліша П. - 145

Обранович - 178
 Отгоблин Олександр - 10, 135
 "Одіссея" Гомера - 194, 201
 Олександр I - 22
 Олександр II - 118, 119, 197, 199,
 200, 202, 203, 205
 Олександра Федорівна, княгиня -
 202
 "Описанне восточної Росії",
 Штаденберга - 142
 "Опыт биографии Николая
 Васильевича Гоголя" Куліша П.
 - 145, 148
 Орлов Олексій Федорович - 57, 79,
 80, 81, 203
 "Основа", журнал - 196
 Остап, слуга - 53
 Острянин (Остряніца) Яків - 40, 42
 Острянська З.М. - див. Білозерська
 (Острянська) З.М.
 "Отечественные записки", журнал -
 60, 63, 86
 Павлик Михайло - 5, 7, 8, 31
 Палацький Францішек - 28, 190,
 191
 Панаев Іван Іванович - 121, 122, 128
 "Пантюх" - 98
 Панченко В. - 5
 Партицький Омелян - 161, 165, 166
 "Перший період козацтва од його
 початку до ворогування з
 ляхами" Куліша П. - 181
 "Переписка Н.В.Гоголя с
 А.А.Івановим" Куліша П. - 155
 "Пісня Пісень", переклад Куліша П.
 - 162, 189
 Петро I - 34
 Петров Віктор - 4, 16, 19, 27, 28,
 33, 54, 57, 61, 64, 69, 90, 92,
 106, 108, 109, 111, 116, 124,
 126, 128-130, 134, 135, 140,
 141, 143, 146, 148, 149, 151,
 153
 Петрушка, слуга - 70
 Печкін - 105
 Пипін О.М. - 182
 Пирогов Микола Іванович - 155

Писемський Олексій
 Феофілактович - 83, 84
 Плетнів Петро Олександрович -
 8, 18, 31, 34, 37, 40, 41, 42, 46,
 57, 64, 73, 82, 85, 95, 98, 99,
 123, 155, 206
 Плетніова (Щетніна) Олександра
 Василівна - 95, 97
 Плетніви - 75
 Погодін Михайло Петрович - 103,
 121, 122, 205, 207
 "Поездка в Україну" Куліша П. -
 34
 Половинкин - 24
 Пономарів - 206
 "Порядочний чоловік" Авдеєва
 М.В. - 200
 "Поцелуй", гравюра Моллера Ф.А. -
 98
 "Правда", журнал - 198, 180
 "Преображення", гравюра Йордана
 Ф.І. - 96, 98
 "Прогулки по Петербургу" Куліша
 П. - 68
 Прокоп, столяр - 85
 Прокопович Микола Яковлевич - 26
 Пропілєєв - 82
 "Псалтир" - 174
 Пулюй Іван - 9, 13
 "Пустія" Шевченка Т.Г. -
 Пушкарьов - 59, 61, 78, 89, 90, 120
 Пушкарьов Евгеній - 186
 Пушкин Олександр Сергійович - 24,
 41, 44, 62, 79, 80, 81, 83, 84, 85,
 102, 109, 127, 146, 190, 191
 "Размышление о Божественной
 Литургии" Гоголя М.В. - 145,
 150
 "Растущий виноград", збірник - 66,
 68, 69
 Рафаель - 96, 191
 Рейфа словник - 93, 96
 Рентель Ганна - 7
 Рене лексикон - 53
 Риба Уляна Миколаївна - 47
 Риби - 10
 Робертсона метода - 53

Романчук Юліан - 4
 Россет О.Й. - див. Смирнова
 (Россет) О.Й.
 "Россия", журнал - 121
 Рудольф II - 181
 Рулік П. - 203
 "Русская беседа", журнал - 138,
 145, 147
 "Русский вестник", журнал - 134
 Руссо Ж.-Ж. - 156
 "Рустем і Зораб" Фірдоусі - 95
 "Русь", газета - 160
 Рюккерт Ф. - 97
 Савелій, слуга - 100, 101
 Савченко Ф. - 54, 122
 Салтикова Н.П. - див. Кочубей
 (Салтикова) Н.П.
 Салютій Гай Крісп - 177, 182
 Самарін Юрій Федорович - 206, 207
 Сарафанова Євгенія - див.
 Данилевський Г. П.
 Сашка, слуга - 47, 48
 "Свадьба К." - 99
 "Свадьба поста" - 98
 Свєнціцька Марія Іларіонівна - 4
 Свєнціцький Іларіон - 4
 "Семейная хроника" Аксакова С.Т. -
 142
 Семен, слуга - 114, 127
 Сеньковський Й.І. - 84
 Сернатес - 68
 Сердюков Петро Якович - 71, 72, 73
 Сердюкова Ефросинія Якінна - 73
 Сигізмунд III - 17
 Сигізмунд Август - 179
 Силевич Василь Олексійович - 47
 Силевич (Соханська) Уляна
 Миколаївна - 113
 Силевичі - 10
 Симонов (літ.псевд. Номис) Матвій
 Терентійович - 10, 54, 59, 90,
 105, 106, 126, 146
 Симонова мати - 125, 126
 Скабичевський О. - 204
 Снаржинська - 21
 Скоропадський І. - 135
 Скотт Вальтер - 16, 121, 186
 Славинецький І. - 8
 "Славянская заря", часопис - 162,
 175
 "Словарь малорусского наречия".
 Афанасьева-Чужбинського - 120
 "Слово", газета - 175
 Смирнов М.М. - 124
 Смирнова (Россет) Олександра
 Йосипівна - 26, 124, 145, 146
 Смоляк - 31
 "Современник", журнал - 60, 61,
 62, 65, 67, 83, 86, 98, 127, 129,
 154
 Соколовський - 25
 Соленік - 24, 25, 144
 Саломон - 162, 189
 Сорокін Федір Артамонович - 103,
 105
 "Сорочинская ярмарка" Гоголя М.В.
 - 125
 Соханська Уляна Миколаївна - див.
 Силевич (Соханська) У.М.
 Соханський - 140
 Соханські - 113
 Сребдолльська Параскева Григорівна
 - 45
 Сребдолльський Григорій
 Григорійович - 85, 86
 Сребдолльські - 18
 Срезневський Ізмаїл - 34
 Ставассер Петро Андрійович - 97,
 157, 159
 Стадницький Олександр - 179, 185
 Старчевський А.В. - 84
 Стоу роман - 105
 Строєв (Нестроєв) - див. Кудрявцев
 П.М.
 Студинський - 53, 102
 Студинський Кирило - 28
 Суворов О. - 205
 Судієнко М.О. - 42
 Сухово-Кобылін А.В. - 84
 "Сын отечества", журнал - 82, 83,
 84
 Танеев Олександр Сергійович - 55,
 57

Тарновська Людмила Василівна -
 див. Юзефович (Тарновська)
 Л.В.
 Тарновський Василь Васильович
 (батько) - 7, 34, 122, 129, 139,
 140, 141, 143, 145, 147, 151, 157
 Тарновський Василь Васильович
 (син) - 21, 139, 152
 Тарновські - 10
 Тинтор - 62
 Тимковський Єгор Федорович - 75,
 77
 Тимковський Ілля Федорович - 11,
 77
 Тимковські - 11
 Титов А. - 7, 36, 54
 Тихонравов - 206
 Толбін В.О. - 159
 Толстой Олександр Петрович - 26,
 103, 134, 135, 146, 156
 Трильовський К. - 8
 Трушевська (Гоголіна) Марія
 Василівна - 146
 Трушковський Микола Павлович -
 26, 145, 146, 150, 201-203
 Тур Євгенія - 83, 84
 Тургенев І. - 76, 83, 84
 Тютчев - 200, 204
 Устрилов Микола Герасимович - 32,
 33
 Федорович - 72, 82
 "Феклуша" Куліша П. - 145
 Філіп II - 186
 Філіппович Павло - 4
 Фірдоусі - 97
 Фосс - 194
 Фрейганс Андрій Іванович - 200,
 204
 Фундуклей І. - 38
 Фурман - 82, 84
 Халанський І. - 11
 Ханенки - 10, 16, 21
 Ханенко Микола Данилович - 34, 36
 Ханенко Михайло Іванович - 34, 36
 Ханенко Олександр Іванович - 28,
 36

Хільчевський І. - 7, 28, 174, 176,
 177, 187
 Хмельницький Богдан - 114
 Хом'яков Олександр Степанович -
 65, 66, 67, 127, 134, 203, 205
 Хом'якова (Язикова) Катерина
 Михайлівна - 67
 Хоткевич Гнат - 38
 "Художественная газета" - 133
 "Хуторок близ Диканьки"
 Данилевського Г. - 73
 Чаадаєв П. - 127
 Челищев - 149, 150, 201
 Черемисинов Микола Герасимович -
 56, 57, 85
 "Чорна рада" Куліша П. - 40, 120,
 149
 Честахівський Григорій
 Миколайович - 160, 161
 Чижов Федір Васильович - 147, 148
 "Чтения в Обществе истории и
 древностей российских" - 199
 Чуйкевич П. - 8
 Чулков - 55
 Шайноха Кароль - 179, 185
 Шаповаленко - 117
 Шафарик І. - 178
 Шафарик Павел - 178
 Шашкевич Володимир - 165, 166
 Шевелів В. - 36
 Шенельов Юрій - 6
 Шевирьев Степан Петрович - 26,
 86, 103, 135, 145, 150, 199, 200,
 203, 205, 206
 Шевченко Т.Г. - 3, 7, 9, 15, 15, 18,
 20-22, 25, 33, 38, 122, 135, 139,
 140, 152, 159, 161
 Шевчук Валерій - 4
 Шекспір В. - 165
 Шенрок Володимир - 3, 4, 8, 18, 22,
 27, 28, 35, 108, 111, 119, 146,
 148, 149, 161, 190, 197
 Штауф О. - 146
 Штейн - 25
 Штраленберг Ф. Й. фон - 142, 143
 Шустера лексикон - 53
 Шушерін Я.О. - 143

Щеголів П.С. - 203
 Щербан (Боголюбівна) Марія -
 19, 20, 74, 75, 76, 78, 88, 99,
 101, 102, 192-194
 Щетиніна О.В. - див. Плетніова
 (Щетиніна) О.В.
 "Що було на серці" Афанасьєва-
 Чужбинського - 120
 "Енциклопедичний лексикон" -
 65, 79, 85
 "Етнографические записки" - див.
 "Записки о Южной Руси"
 "Южнорусские летописи",
 видання М. Білозерського -
 134, 139, 142
 Юзефович Людмила Василівна -
 141
 Юзефович Михайло
 Володимирович - 28, 32, 33, 34,
 36-39, 41, 42, 140, 141
 "Un peuple européen de quinze
 millions oublie devant l'histoir.
 Petition au senat de l'empire
 demandant une reforme dans
 l'enseignemens de l'histoir"
 Делямарі К. - 178

Список скорочень

ЦНВ – Центральна наукова бібліотека НАН України
ім. В. Л. Вернадського, Інститут рукопису

ЦДІА – Центральний державний історичний архів України
у Києві

ІЛ – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ
рукописів

ІМФЕ – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України

ДПБ – Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-
Щедріна (Петербург), відділ рукописів

ІРЛІ – Інститут російської літератури “Пушкінський дім” НАН
Росії (Петербург)

ЦДАЛІ – Центральний державний архів літератури НАН Росії
(Москва)

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

ЧЛМК – Чернігівський літературно-меморіальний музей
ім. М. Коцюбинського

ЧІМ – Чернігівський історичний музей

ЗМІСТ

<i>О.Федорук. П.О.Куліш і М.Д.Білозерський:</i>	3
взаємнини на тлі доби.....	
Листи П.О.Куліша до М.Д.Білозерського.....	32
Додатки.....	192
Перелік імен.....	208
Список скорочень.....	218

Наукове видання

Пантелеймон Куліш
Листи до М.Д.Білозерського

Упорядкування, вступна стаття, примітки О.Федорук

Відповідальний редактор Є.Нахлік

Рецензент В.Івашків

Літературний редактор, коректор Н.Кіт

Художнє оформлення О.Кіс

Куліш П.О

Листи до М.Д.Білозерського / Упоряд., вступ. стаття і комент.
О.О.Федорук; відп. ред. Є.К.Нахлік. - Нью-Йорк-Львів.: В-во
М.П.Коць, 1997. - 224 с.
ISBN 966-02-0313-6

Здано на складання . Підписано до друку . Формат 60x84 1/16.
Папір офс. №1. Друк офс. Ум.-друк. крк. 13.25. Обл.-вид. крк. 14.83
Зам. 9-80

Жовківська друкарня видавництва
Опіція Василіан "Міднер",
292310, м. Жовква Львівської обл., вул. Василіянська, 8